

c r e e d o

evangélikus folyóirat | XXIII. évfolyam, 2017/1-2.

⊕ 1517 ⊕ REFORMÁCIÓ ⊕ 2017 ⊕

Credo – evangélikus folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XXIII. évfolyam, 2017/1–2.

Főszerkesztő: Zászkaliczky Zsuzsanna

Rovatszerkesztő: Papp Máté

A szerkesztőbizottság tagjai

Fabiny Tibor

Próhle Gergely

Fábri György

Réthelyi Orsolya

Ittész Gábor

Szabó T. Anna

Kézdy Pál, ifj.

Szebik Imre, ifj.

Potzner Ferenc

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház

Luther Kiadója

www.lutherkiado.hu

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggyongozó: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, 20/824-5518; fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 2320 Ft. Fél évre: 1160 Ft.

Egy szám ára: 780 Ft

Előfizetés külföldre: 6840 Ft.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.) és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

A Credo digitálisan is olvasható, előfizethető a www.digitalstand.hu oldalon.

Digitális előfizetés egy évre: 1152 Ft. Fél évre: 608 Ft.

Egy digitális lapszám ára: 320 Ft.

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft.

www.mondat.hu

Felelős vezető: Nagy László

ISSN 1219-6800

A borítón a ruszti Halásztemplom boltozatának virágos átfestése látható, amelyet az evangélikus használat idején készítettek. (Szőnyi István felvétele.)

Kedves Olvasóink!

A Credo 2017. évi első dupla számában a lutheri reformáció többféle szemszögből is tematizálódik. A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójához kapcsolódik Kósa László a lutheránus egyház magyarországi területi szerveződésének és egyházigazgatásának történetéről szóló tanulmánya. Marosi Ernő *A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma*, illetve Mányoki János *Luther és az iszlám* című tanulmánya, Lackfi János *Luther* című animációs forgatókönyvének részlete (*A lelkiösmeret szava*, 7. epizód Luther Márton életéből) vagy Próhle Gergely *A reformáció és a magyar irodalom* című esszéje különböző megközelítésben mutatja fel Luther munkásságának és a reformáció hatásának sokrétű elevevőségét. Forgách András író és Csepregi András lelkész ügynökkérdésről folytatott párbeszéde a Luther-féle „asztali beszélgetések” hagyományát eleveníti fel. Tanulságos párbeszédet örökít meg az ötvenes évekből Görgy Gábor író és id. Fabiny Tibor lelkész, egyháztörténész levelezésének közzétevése is, amely egyúttal tisztelgés a tíz éve elhunyt evangélikus professzor emléke előtt. Próhle Gergely esszéje és az Idézőjel rovat versei mellett egyéb különleges irodalmi tartalmak is megjelennek a lapszámokban. A Szóbirodalom rovatban közöljük Sárközi Balázs Dezső Pilinszky „múltrekonstrukciós” kísérletéről szóló értekezését, valamint Kézdy Pál interjúját Tor Eystein Øverås norvég íróval, valamint Kovács Katáng Ferenc irodalmárral Knut Hamsun norvég író hatásáról, mai megítéléséről és az északi kortárs irodalom más problémáiról. (Az interjúhoz kapcsolódóan Kézdy Pál a Szemle rovat *Norvég olvasónaplójában* kortárs északi regények magyar fordításaiával foglalkozik.)

A szerk.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Cyclus ofszet környezetbarát papíron jelenik meg.

Nem volt hiábavaló

A saját egyházam történetének kerek évfordulóihoz kapcsolódó első emlékem az 1983-as évhez fűződik. Épp kiolvastam Richard Friedenthal Luther-életrajzát, és részképzős egyetemistaként Kelet-Németországot járva érdeklődéssel figyeltem a reformátor születésének ötszázadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepeket. S bár ebből az alkalomból igyekeztek minél több helyszínt renoválni, abban a bizonyos NDK-s lepukkantságban sokkal inkább benne volt a klasszikus német tradíció – vagy amit annak gondoltam –, mint a jómódú NSZK felújított városaiban. Ha esetleg nem ismertem volna a német történelemből azokat a példákat, amikor Luther Márton – akár a Porosz Birodalom *kulturkampf*-jában, akár a *Hitlerei* ideológiai tébolyában – igyekeztek módszeresen a rendszer szolgálatába állítani, akkor is szemet szűrt volna az a lázas készülődés, amellyel az itthoninál sokkal doktrinerebb kommunista rendszer megpróbált a Luther-kultusz mögé bújva jó pontokat szerezni a szabad világban. Mindeközben pedig befelé azt igyekezett elhitetni, hogy a botrányos kommunista rendszer voltaképp a reformáció szellemi örököse.

Ez az élmény gyanakvóvá és óvatossá tesz azóta is, valahányszor világi részről Luther kerül szóba, ez pedig mostanság igen gyakran fordul elő. 2007-ben, amikor részt vettem a német evangélikusok wittenbergi összejövetelén, örömmel vettem tudomásul, hogy a *Luther-Dekade* tematikus évei, amelyek példáját aztán itthon is követtük, próbálnak megragadni valamit a reformáció tartalmából. Tetszett az a megközelítés, ahogy a közelgő ötszázadik évfordulót összekötötték az egyház valós állapotáról szóló önvizsgálattal, s ha növekedést nem is, a fogyás megállítását egyértelmű célként tűzték ki. Vagyis a tematikus évekkkel fel akarták mérni a saját helyzetüket, és a külvilágnak is el akarták mondani, hogy mit is jelent evangélikusnak lenni a 21. század elején. Hogy ennek a törekvésnek voltak és vannak olyan kísérőjelenségei, amelyek inkább Luther-paródiába hajlanak, nem kell aggasztania senkit. A reformátor fejét kirajzoló sütőforma, a róla elnevezett energiaital vagy a Playmobil Luther-figura jelzik az ötszázadik évforduló – felületi – tömeghatását; még ha az „Itt állok, másként nem tehetek” feliratú zokni feszegeti is a jó ízlés határát.

Most, hogy már jócskán benne vagyunk az emlékévben, ha mérleget nem is lehet vonni, azért bizonyos tendenciák már kirajzolódnak. Ferenc pápa gesztusa tavaly október 31-én Lundban szép volt, de – úgy is, mint ökumenikus házasságban élő, s így katolikus templomba is járó hívő – nem érzem, hogy a mindennapi gyakorlatban változott volna bármi is. A lutheránus közösség rendszeres nagy ünnepe, a Kirchentag idén sem tudott kilépni a jellegzetesen német, óvatos klisékből, a kedves, de üres szólások világából. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy-egy megnyilvánulás, kezdeményezés ne lenne nagyon is figyelemre méltó. Ilyen például a Luther-Biblia új kiadása, amely már a tavaly őszi Frankfurti Könyvvásáron ott volt a polcokon. Ez azért is fontos, mert ismét, korunk fiatal olvasója számára is kiderül, hogy a teológiai, egyház- és eszmetörténeti jelentősége mellett lenyűgöző nyelvi gazdagsága az, ami Luthert és a reformációt maradandóvá és általános érvényűvé teszi. Az a módszer, amellyel a megbízott szerkesztőbizottság a szöveghez nyúlt, meghagyta a

szállóigévé vált erős, veretes fordulatokat, miközben a szöveg egészét mégiscsak tudományos revízió alá vette. Ugyanígy lenyűgöző a különböző műfajú Luther-életrajzok és monográfiák sokasága, ami elárasztotta főleg a német, de az angolszász könyvpiacot is. Ezek részletes elemzése érdekes perspektívát nyithatna a magyar nyelvre fordítás lehetőségeit latolgatva is.

A hazai programok annak rendje és módja szerint zajlottak, de korántsem érezni azt a tömeghatást, amire sokan számítottak. Az egyházi és a politikai prominencia összefüggései nem mozdítják meg az egyház népét, a világi többséget pedig még annyira sem. A Nemzeti Múzeum kiváló kiállítása, az *Igeidők* például korántsem vonz annyi látogatót, gyülekezeti kiránduló csoportot, mint amennyit megérdemelné. Az évfordulóról szóló diskurzus – mind külföldön, mind itthon – nem ragad magával sokakat, inkább tudományos, intellektuális szinten marad, leginkább csak a teológusok és egyháztörténészek körében.

Mindezen lehet sajnálkozni, bosszankodni, de nem érdemes. Nem az ötszázadik évforduló az, amivel fel lehet rázni a keresztény közösséget, s ez talán nem lep meg senkit. Hogy mivel lehet felrázni, az már viszont egy fontosabb és távlatosabb kérdés. Félreértés ne essék: nem fanyalogni akarok, különösen nem vészharangot kongatni. Sokat lehet tanulni mindabból, ami az évforduló kapcsán elhangzik. Csak ha az új Luther-kiadásunk szövegeit tekintem, számtalan beszélgetésre, elemzésre sarkalló részletre bukkanhatunk. Ha az egyház állapotára vonatkozó önvizsgálatot nem ünneprontásnak, hanem a reformátori gondolatból serkenő javító szándéknak tekintjük, máris nem volt hiábavaló a megemlékezés. S ha a világ dolgait figyelve egyre inkább elbizonytalanodó embertársainknak próbálunk támpontokat adni, akkor érezhetjük csak át mi is igazán az ötszázadik évforduló jelentőségét. Nem véletlenül írtam fentebb a bibliafordítás szövegének – s ez érvényes a Károli Gáspáréra is – óriási erejéről. Az a megközelítés, ahogy a lokális által válik igazán érthetővé az univerzális, segítségére lehet mindazoknak, akik elveszettnek érzik magukat a mai világban. Ha ezt sikerül minél gyakrabban, a

legkülönbözőbb összefüggésekben világossá tennünk, már nem volt hiábavaló a sok megemlékezés, még ha azok hatása majd csak később mutatkozik is. Az ötszázadik évforduló ugyanis nem a vége, lekerékítése valaminek, hanem a kezdete. Reméljük, hogy a következő években lesz alkalmunk megemlékezni mindarról, ami az 1517-es évet követő kalandos időszakban történt. Az akkori tapasztalatok hasznunkra válnak most is.

Pröbke Gergely

”Nem az ötszázadik évforduló az, amivel fel lehet rázni a keresztény közösséget, s ez talán nem lep meg senkit. Hogy mivel lehet felrázni, az már viszont egy fontosabb és távlatosabb kérdés. (...) Ha az egyház állapotára vonatkozó önvizsgálatot nem ünneprontásnak, hanem a reformátori gondolatból serkenő javító szándéknak tekintjük, máris nem volt hiábavaló a megemlékezés. S ha a világ dolgait figyelve egyre inkább elbizonytalanodó embertársainknak próbálunk támpontokat adni, akkor érezhetjük csak át mi is igazán az ötszázadik évforduló jelentőségét.”

Új szív – új lakóval

Gáncs
Péter

„Új szívet adok nektek, és új lelket adok belétek.” (Ez 36,26a)

Aki nem ismer zárt ajtót

Ha a 2017. év igéjét húsvét, a feltámadás, a Feltámadott fényében vizsgáljuk, sokat segíthet a csodálatos krisztofániák felidézése János evangéliumából, amikor a feltámadott Úr váratlanul toppan be a tanítványi körbe (Jn 20,19–23). Érdeemes figyelni arra, hogy „a zsidóktól való félelem miatt az ajtók zárva voltak”, de ez nem jelentett akadályt Jézusnak. Ő akkor is, ma is kész áttörni szorongásaink, félelmeink falait.

Elgondolkoztató, hogy nyolc nappal később, amikor a Feltámadott kifejezetten Tamás miatt jelenik meg újra, ismét így tudósít János: „...*bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus...*” (Jn 20,26) Itt ugyan már nem olvasunk arról, hogy mi az oka a bezártságnak, de úgy tűnik, a tanítványi kör nagyon nehezen nyílik meg. Talán majd csak a pünkösdi szélvihar „söpri ki” őket igazán a felső szoba rejtekéből Jeruzsálem utcáira, tereire, hogy bizonyosságot tegyenek a megfeszített és/de feltámadott Jézus Krisztusról.

Sok tekintetben mi is gyakran veszteglünk ebben a húsvét és pünkösöd közötti átmeneti állapotban. Ugyan az üres sír, a feltámadás híréből már értesültünk, de az evangélium még nem jutott el a fülünktől a szívünkig. A szívünk még kemény, hideg, rideg, akár egy üres sziklasír.

A húsvét utáni evangéliumi történetek közös üzenete, hogy az üres sír ténye még nem teremti meg az élő hitet. Nem a tanítványok hite kreálja a feltámadott Urat, hanem éppen fordítva: az élő Krisztus személyes megjelenésével, szavával, érintésével teremti meg a hitet kiegészített tanítványai szívében. Igaz ez a magdalai Máriára éppen úgy, mint Tamásra, Péterre vagy éppen az emmausiakra.

Aki betölti az űrt

A szív igen gazdag jelentésű szimbólum a Szentírásban. Ha azt keressük, hogy mit jelent az „új szív” ígérete az ezékieli próféciában, akkor ebben is segíthet a már idézett krisztofánia János evangéliumából. A zárt ajtó mellett sokat sejtető üzenetet hordoz az a tény is, hogy János mindkét megjelenéskor hangsúlyozza, hogy „eljött Jézus, megállt középen”...

Ebből kitűnik, hogy a tanítványi kör középpontja, centruma üresen tátongott, hiszen nagypénteken elveszítették Mesterüket. Sajnos ez a veszély azóta is újra meg újra fenyegeti Krisztus népét. Hasonló krízishelyzetben ajándékozta meg egyházát Isten Lelke a reformáció pünkösdi forradalmával immár ötszáz esztendeje, amikor ugyancsak megüresedett a centrum. Pontosabban fogalmazva: olyan eltorzult emberi vágyak kerületek a középpontba, mint a hatalom, a pénzimádat kalmárszelleme, amelyektől meg kellett tisztítani az egyházat az élő és ható ige kétélű kardjával, hogy újra Jézus, egyedül Krisztus (solus Christus!) kerüljön a középpontba.

A jubileumi évben fokozottan kell figyelnünk arra, hogy a reformáció is Krisztus-ünnep. Nem Luther, nem Kálvin vagy a többi reformátor a főszereplő, hiszen az ő nagyságuk éppen abban rejlett, hogy alázatos útjelzőként tovább mutattak a Centrumra, a feltámadott Úrra. Keresztelő János hitvallása ebben az összefüggésben is aktuális mindmáig: „*Neki növekednie kell, nekem pedig kisebbé lennem.*” (Jn 3,30)

Aki az idő közepe

Hans Conzelmann német teológus szállóigévé vált könyvcíme, *Az idő közepe* (Die Mitte der Zeit) jól szemlélteti azt az üdvtörténelmi eseményt, amit a Zsidókhoz írott levél szárnyaló prologusa így énekel meg: „*Miután régen sokszor és sokféleképpen szólt Isten az atyákhoz a próféták által, ezekben a végső időkben a Fiú által szólt hozzánk, akit mindennek örökösévé tett, aki által a világot teremtette. Ő Isten dicsőségének kisugárzása és lényének képmása, aki hatalmas szavával hordozza a mindenséget, aki miután minket bűneinktől megtisztított, a mennyei Felség jobbjára ült. Annyival feljebb való az angyaloknál, amennyivel különb nevet örökölt náluk.*” (Zsid 1,1–4)

Furcsa módon még azok is, akik különben nem hisznek benne, tőle számítják az időt: Krisztus előtt, avagy Krisztus után... Valóban ez lenne életünk igazán centrális és egzisztenciális kérdése, hogy Krisztus előtt vagy már utána élünk-e?! Manapság gyakran halljuk, hogy úgynevezett „posztkeresztény” korba jutottunk. Ez azonban téves korkép, netán kórkép, amennyiben komolyan vesszük Jézus ígését, amit húsvét hajnalán a feltámadás hírnökei is megerősítettek: „...*miután feltámadtam, előttetek megyek Galileába...*” (Mt 26,32)

Aki előttünk jár, nem kerülhet mögénk! A veszély sokkal inkább az, hogy mi maradunk le, mi veszítjük el a lába nyomát, mi vagyunk lassúak követésében. Ahogy az emmausi tanítványok frappáns jézusi diagnózisában olvassuk: „*Ó, ti balgák! Milyen rest a szívetek, hogy elhiggyétek, amit megmondtak a próféták!*” (Lk 24,25) Az igazi kérdés tehát nem az, hogy előtte vagy utána járunk-e, hanem, hogy Krisztus szerint, őt követve élünk-e.

Aki életünk centrumába akar lépni

Évi igénk új szívet ígér nekünk, amit úgy is értelmezhetünk, hogy új központot kap az életünk, amely igazán attól és abban új, hogy többé nem magunk körül forgunk, hanem ő lesz életünk centruma, tengelye. Többé nem a magunk nótáját fűjük, hanem az Úrnak éneklünk új éneket, neki élhetünk új életet. Ahogyan erről Pál apostol tesz bizonyosságot: „...*közülünk senki sem él önmagának, és senki sem hal önmagának; mert ha élünk, az Úrnak élünk, ha meghalunk, az Úrnak halunk meg. Tehát akár éljünk, akár haljunk, az Úréi vagyunk.*” (Róm 14,7–8) Ez a páli hitvallás életem egyik meghatározó ígéje. 1974. június 23-án, immár 43 esztendeje ezt választottam ordinációs meghívómra, és ennek fényében, reményében próbálok betölteni lelkeszi hivatásomat...

De ahhoz, hogy ez a radikális fordulat bekövetkezzen az életünkben, szükséges, hogy legyen hely bennünk a belépő Úr számára. A feltámadott Úr nem akar többé meghúzódni valahol a sarokban, életünk perifériáján. Benne a megfeszített Jézus Krisztus tér vissza, aki megmutatja sebeit Tamásnak, aki viszont a középre állóban meglátja és megvallja személyes Urát és Istenét: „*Én Uram és én Istenem!*” (Jn 20,28)

Ez a hit szólal meg egyik legfenségesebb, Istent imádó énekünkben, Tersteegen adoratív himnuszában, amelyet most az erdélyi evangélikus énekeskönyvből idézek, mivel ebben a veretes fordításban megtalálható meditációm mindkét kulcsszava: a középén, valamint a szív.

„Itt az Isten köztünk! / Hőn imádva, félve, / Jertek, járuljunk eléje! / Itt van a középén, / Minden csendre térve / Hulljon, ím, előtte térdre! / Ki, ahol róla szól, / Megalázva ismét / Adja át a szívét!” (EÉ 269,1)

Gáncs Péter a Magyarországi Evangélikus Egyház elnök-püspöke.

A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma

Marosi
Ernő

A stílustörténettől a képtörténetig

A klasszikus művészettörténet iskolafogalmakra és stíluskorszakok egymásutánjára alapozott történelemkoncepciójának lebontásában fontos szerephez jutott a reformáció művészeti következményeinek átértékelése. A kiindulópontot – ami ez esetben a reformáció állítólagos művészetellenességének¹ cáfolata – „az egység kényszerével” szemben a stíluspluralizmus elvének meghirdetése jelentette (SCHMOLL 1977). Ebből következett a normatív stílustörténeti kép elvetése, a rá alapozott tudományos rendszer időben korlátozott érvényének tudatosítása, ennek az időszaknak mintegy ötszáz évi tartamra redukálása és az újkori művészetfogalomra alapozott művészettörténet végének deklarálása. Figyelemre méltó, hogy minderről Hans BELTING 1983-ban publikálta nevezetes pamfletjét.² A rá következő 1984-es Luther-év kapcsán mind az akkori Német Szövetségi Köztársaságban, mind az NDK-ban³ reprezentatív kiállításokkal és konferenciákkal járultak hozzá a Belting által felvetett, látszólag steril módszertani problémák kidolgozásához.

Az NDK-beli, inkább kultúrpolitikai reprezentációt szolgáló kezdeményezések (ULLMANN 1983; vö. BELTING 1992) mellett a művészettörténeti összkép nagy revíziójának kérdéseit a hamburgi Kunsthalle kiállításához írott bevezetőjében Werner HOFMANN vetette fel (1983), annak a tézisének szellemében, amelyet mindenekelőtt az 1522-ben a wartburgi védettségből a képrombolás hírére Wittenbergbe siető Luther nyilatkozatai alapján úgy fogalmazott meg, hogy „Lutherrel kezdődött a művészet szabadsága”, mert „Luther vetette meg a szemlélő esztétikájának alapját. [...] A szemlélőnek a műalkotással szemben kell próbára tennie szabadságát. Övé az utolsó szó.” Az 1522. márciusi, wittenbergi Invocavit-prédikációk szerint „a képek sem nem ilyenek, sem nem olyanok, sem nem jók, sem nem rosszak”, „szükségtelenek, ám szabadon használhatók”, s a

Jean Gerson a feszület előtt.
A Szent Jánosok oltára, Lócse,
1520

¹ Lásd pl. a *Reallexikon der Deutschen Kunstgeschichte* rövid címszavát: ASCHENBRENNER–THULIN 1939.

² *Das Ende der Kunstgeschichte? A kiindulópont historiográfiai fejtegetés, mivel az úgynevezett „első” művészettörténet modellje Giorgio Vasari (Vasari und die Folgen). Tíz év múlva a revidált kiadás címéből a kérdőjel elmaradt. Ennek magyar fordítása: BELTING 2006.*

³ A keretet az NDK-kultúrpolitikában szokássá vált úgynevezett *Ehrungok* gyakorlata adta. Ezek egyik úttörője a drezdai *Deutsche Kunst der Dürer-Zeit* kiállítása volt (SCHMIDT 1971). A Willi Stoph miniszterelnök pohárköszöntőjében kifejtett célmeghatározás szerint a feladat a szocializmust építő NDK munkásosztály „eleven, tudatos viszonyá[nak megalapozása volt] a forradalmi és humanisztikus tradíciókhoz” (uo. 5. o.).

velük kapcsolatos kérdések teológiai értelemben mellékesek, maguk a képek az *adiaphora* kategóriájába tartoznak. Ezért – későbbi megfogalmazása szerint – „[a] képeket, harangokat, miseruhákat, templomi pompát, oltárgyertyákat és efféléket ki-ki tetszésére bízom: aki akarja, ám éljen velük. A Szentírásból és a jó históriákból vett képeket ugyan már-már hasznosnak tartom: ám ezeket is [kinek-kinek] tetszésére bízom.”⁴ A wittenbergi képrombolással kezdődő fejlemények sem Luther, sem a reformátorok számára tudvalevőleg nem zárultak le, s az általa tárgyalt nézetek és akciók hosszú ideig identitást reprezentáló tényezők maradtak a konfesszionalizáció folyamatában.⁵ Nem lévén azonban sem teológus, sem a konfesszionalizáció történésze, itt csak a művészettörténeli metodika számára

Albrecht Dürer: *Melanchthon portréja*. Rézkarc, 1525

legfontosabb módszertani következtetéseket merem megemlíteni, továbbá – arra a tapasztalatra támaszkodva, hogy e kérdésekben a helyi, regionális (majd később: nemzeti) keretek figyelembevételével lehetséges konkrét tényekhez eljutni – megkísérlem ezeket a magyarországi viszonyok körében alkalmazni, inkább kérdéseket, mint magukat a következtetéseket tárgyalva.

Visszatérve az 1980-as években meglevenedett kutatások – immár historiográfiai szemléletet igénylő – áttekintésére, megállapítható, hogy a képek kérdése, nem utolsósorban pedig az ebben kifejeződő, tagadásukban vagy rombolásukban megnyilvánuló konfliktusok ez időben kerültek a művészettörténet-írás érdeklődésének középpontjába. Az akkori fiatal művészettörténet-sz generációnak a befogadás története és esztétikája iránti érdeklődésével az interpretáció és a médiumkérdések felé nyitó nagy témájává vált a képrombolási harcok kutatása. Horst BREDEKAMP ezeket a kérdéseket már 1975-ben mint a késői antikvitás és a huszitizmus közötti

évezred műalkotás-recepciójának társadalomtörténeli problémáit mutatta be. Ezzel többek között arra is példát szolgáltatott, hogy a művészet recepciótörténete a negatívumok oldaláról is megírható. Nem véletlen, hogy ez a kérdéskör 1989-ben, a francia forradalom bicentenáriuma alkalmával került egy önálló szekció programjára *A forradalmak művészete* című, Strasbourgban rendezett XXVII. nemzetközi művészettörténeli kongresszuson. Kimondatlanul bár, de ennek a kongresszusnak a témakörévé tulajdonképpen a forradalmak művészeti vonatkozásainak, illetve másfelől a művészeti forradalmaknak a tipológiája vált. Más kérdés, hogy – ami 1989 szeptemberében még alig volt sejthető, és nevezetesen a képrombolásnak és a *damnatio memoriae* gyakorlatának éppen a képrombolás-szekcióban tárgyalt történeli kérdéseit illeti – mindezek hamarosan a való életben is tanulmányozhatóvá váltak Prágától Budapestig és Berlintonl Bukarestig.

Az új művészettörténet 1983-ban általa meghirdetett alapelveinek és a megelőző művészettörténeli munkák során kialakult módszereknek az alkalmazását joggal tulajdoníthatjuk Hans Beltingnek. Míután az 1980-as években meghirdette a (hagyományos) művészettörténet végéről szóló téziseit, s az egymást követő stíluskorszakok szkémája helyett mást, az általa alternatívaként javasolt képtudomány/képtörténet nagyobb, a jelenkor fejleményeit is magukban foglaló korszakainak figyelembevételét javasolta, ezek egymásutánjában az újkor kezdetén álló fordulóponként azonosította a lutheri reformációt. 1990-ben kiadott, *Kép és kultusz* című könyve⁶ a szerző egész addigi

⁴ A magyar fordítások (Sajó Tamás) forrása: BELTING 2000, 585. o.

⁵ A teológiai álláspontok alapos áttekintését adja LITZ 2007, 20–62. o.

⁶ BELTING 1990, a magyar fordítás: UŐ 2000. Vö. MAROSI 2009, 127–129. o.

munkásságának tanulságaira támaszkodó elemzésekkel és jelentős dokumentumválogatással támasztotta alá azt az új művészettörténeti kronológiát, amelynek két alapfogalma a középkor századait a korai kereszténység idejétől 1500 tájáig összefogó, a kultuszábrázolásokon alapuló „a kép kora”, illetve a kép liturgikus kultuszának elvetése után kialakuló újkor, „a művészet kora”. Belting javaslatai a középkor végének s az újkornak is új definícióját jelentik.

A késő középkori művészet hagyatéka a magyarországi reformáció korai korszakában

Ahhoz, hogy világosabban láthassuk a középkori hagyomány szerepét a magyarországi reformációban, több és határozottabb ismeretre lenne szükségünk a Luther által olyan fontos szerepre emelt személyes ítélet késő középkori előfeltételeiről. E téren mindenekelőtt abban a kérdésben kellene világosabban látnunk, hogy mennyiben tekinthető előreformációnak a *devotio moderna*, s milyen szociális rétegekben terjedt el a kép személyes interpretációja. Valamilyes tudatossággal valószínűleg csak a késő középkori értelmiségi elit szűk körében számolhatunk. Szimptomatikus érvényű az a szövegtévesztés, amelyre Johannes Aquila 1378-as veleméri ciklusában, a *Vera icon*t kísérő, a képet imádás helyett megillető tiszteletre figyelmeztető feliratban fedeztünk fel. Ez a hagyományos, nyilván emlékezetből ismert versike pontos felidézése helyett ugyanis minden jel szerint fatális módon a kép imádására (*adora*) és az ábrázolt Krisztusnak csak tiszteletére (*honora*) szólította fel a nézőt. Arról, hogy a késő középkorban közismert eredeti, régebbi keletű, de főleg Durandus 13. század végi liturgiai kézikönyve által terjesztett, az ikonodulia és ikonolatria közötti distinkcióra figyelmeztető vers megfelelt a lutheri képértelmezésnek, Szenci Molnár Albert fordítása tanúskodik:

„Az Christus képét mikoron mellőle menedsz
Mindenkor tiszteld, böcztelenül ne felelytsd.
Mindazonáltal nem az látott képet imádgjad;
Sőt, az kit jegyzend, térdepeléssel imádd.”⁷

Arról, hogy a jóval korábbi veleméri esethez hasonló zavarodottság fogadta svájci falvakban is a „kép korszakának” végét jelző fordulatot, Peter Jezler szolt az 1989-es strasbourggi művészettörténeti kongresszuson, megállapítva, hogy a törés egy késő középkori templomépítési és -díszítési láz kellős közepén következett be, nem kis tanácstalanságot okozva mind a megrendelők, mind a hívők körében. A zürichi kanton maguknak saját templomot igénylő falusi közösségei azonban a város példáját követve hamarosan elfogadták az olcsóbb és nagyobb önállóságot hozó reform elveit (JEZLER 1992). Mindez alighanem a magyarországi viszonyokra is érvényes, ahol ugyancsak kimutatható a késő középkori építészeti és templomdíszítési virágzása, amelynek fenn-

Scaricza Máté: Szegedi Kis István portréja. Rézmetszet, Basel, 1585

⁷ Szenci Molnár Albert *költői művei*, 174. sz., 367. o. Vö. MAROSI 2013b.

Az egykori plébánia-, később evangélikus „Fekete templom”, főhajó belső, Brassó, 18. század

Egykori plébánia-, később evangélikus templom, főhajó belső, Beszterce, 16. század

maradt középkori emlékeink többségét köszönhetjük. A Zwingli, majd Kálvin elveinek megfelelő képrombolás és -üldözés különösen e területek oltárkészítőit sújtotta, amint erről a strassburgi festők és szobrászok által 1525-ben a városi tanácshoz intézett segítségkérő levél tanúskodik (BAXANDALL 1981, 75–76. o.). Nürnbergben Erhard Schön 1550 körül készített, *A szegény üldözött bálványok és templomi képek siralma az oly igazságtalan ítélet és büntetés miatt* című, fametszetes röplapján az elpusztított művek nem emiatt panaszkodnak, hanem azért, mert üldözőik ugyan megsemmisítik őket, de szemükből gerendák meredeznek, mivel ugyanazok, akik „bűnösök, mert ők csinálták [a képeket]”, tele vannak bálványokkal:

„Sok kapzsiság, kevélység és kurválkodás
Sok botrány, bűn és durvaság
Zabálás, vedelés és istenkáromlás
Jellemez most ifjat és vént.” (Uo. 78–81. o.)

A kritikai álláspont ugyanaz, mint Lutheré: nem a képekben van a bűn, hanem a befogadó egyénekben.

A nagyobb tudatosság az iskolázott értelmiség körében tételvezető fel. Az iskolázottság a humanizmus művelődési anyagának és elveinek ismeretét jelenti, s egyben tájékozódási képességet is a műveltek *res publicájában*. E kapcsolatoknak eredménye a fejleményekhez való fokozatos alkalmazkodás – többnyire radikalizálódás. Az értelmiség nagyjainak reprezentációjára szolgáló fontos eszközök, a szerzőportrék egyben a késő középkor, illetve a reneszánsz képértelmezésének alkalmait is jelentik. A késő középkori felfogás megnyilvánulásának – s egyben a *devotio moderna* befolyásának – sajátos esete, a lőcsei Szent Jánosok oltárának álló szárnyképén található Jean Gerson-kép metszetmintaképe azonosítása Endrődi Gábor érdeme. Nemcsak a megrendelő, Henckel János korai nézeteire világít rá, hanem 1520-as dátumával a lőcsei plébános megváltozott álláspontjára is, amelyben Gerson kritikusabb megítélésének volt helye (ENDRŐDI 2006).

A reformáció vezéregyéniségeinek portréi tulajdonképpen a humanista szerzők reprezentációjába illeszkednek. A 16–17. századi magyarországi emléktanyag egyaránt tartalmazza a reformátorok mint humanista értelmiségiek és részben katolikus főpapok reprezentációját is (GALAVICS 2001a; 2001b). Figyelemre méltó a német reformáció környezetében készült portréknak az a közös vonása, hogy írott reflexiókat tartalmaznak az arckép funkciójára, amelyek a humanista irodalom eszközeivel támasztják alá az írás dominan-

ciájának reformációs alaptételét. Ennek a reflexiótípusnak a példái Dürernek az 1520-as évek közepe táján készített, korának humanistaportréin lapidáris-aforisztikus szövegfeliratokban is megfogalmazott nézetei a szellemi – illetve írásbeli – hagyaték és a testi vonások maradandóságának viszonyáról (SCHUSTER 1986; vö. EBERLEIN 2003). A testi megjelenés és a szellem ellentétének ezt a toposzát alkalmazza Skaricza Máténak a mestere, Szegedi Kis István Bázelen, 1585-ben kiadott teológiai munkája elé illesztett és rajza alapján rézbe metszett portréja. A képhez fűzött tízsoros latin nyelvű epigramma szinte enciklopédikus igénnyel eleveníti fel valamennyi vonatkozó toposzt, az arcvonások hasonlóságától kezdve annak megállapításán át, hogy Zeuxis és Apelles sem lehetett volna képes visszaadni az ábrázolt szellemi gazdagságát, amelyet csak írásai tanúsítanak.⁸ Ács Pál mutatott rá, hogy a kortörténet sok tekintetben – így a Makkabeusok történetéből kiinduló – közös katolikus és protestáns értelmezésében a reformátorok álláspontjának döntő különbsége az, hogy benne „[a] szentek kultuszáról példájuk követésére, az ereklyékről az *exemplum*ra helyeződik a hangsúly” (ÁCS 2000, 55. o.). Ez az alapelv a magyarázata az Ótestamentumra való hivatkozás fokozott jelentőségének s a középkori, tipologikus módszerű írásmagyarázat virágzásának (sőt az erre alkalmas képi párhuzamok tematikai gyarapodásának is). Ilyenek a Cranach fametszet-illusztrációival 1521-ben Wittenbergben kiadott, pápaellenes *Passional Christi und Antichristi* képpárhuzamai például a lábmosás és a pápai lábcsök gya a keresztvitel és a pápai hordszék jelenetpárjaiban.

Véleményünk szerint a 16. századi tipologikus példázat különösen fontos a reformáció előestéjén a huszitizmushoz való viszony megítélésében. Ma inkább szkepszissel szokás tárgyalni azokat a feltevéseket, amelyek a hazai reformáció középkori előzményei sorában kitüntetett szerepet tulajdonítottak a huszitizmusnak. A nem sokkal korábbi „forradalmi” értelmezést követő szkepszis nem indokolatlan. Különböző – tisztázatlan eredetű, alighanem későbbi – helyi huszita hagyományokon kívül⁹ valószínűbb, hogy a reformáció táján a centenáriumi megemlékezés¹⁰ aktuálissá tette Husz János példáját és vele kapcsolatban a lúd és a hattyú allegóriáját (HILSCH 2013). A tipologikus párhuzam (illetve az antitezisek) képi retorikájának felélesztésében fontos szerephez juthattak a cseh testvérek kódexei.¹¹ A mai irodalomtörténet-írás, úgy látszik, végérvényesen tagadó álláspontra jutott a 15. század eleji anyanyelvi bibliafordítás, az úgynevezett Huszita Biblia kérdésében,¹² Tinódi Lantos Sebestyén azonban *Zsigmond király és császárnak krónikája* című krónikás énekéhez függelékként olyan elbeszélést közölt Tar Lőrinc pokoljárásáról, amely felveti a cseh antitezisekkel rokon képi források ismeretét. Az elbeszélésben igen realiztikus

Keresztre feszítés, Nagyszeben, evangélikus plébániatemplom, 1520 k., átfestve: 1545. A plébánia-templom főoltárának egykori középképe

⁸ Ács 2009, 37–41. o., kat. 2.2.2. sz., uo. 179–180. o., vö. SZABÓ 2009b.

⁹ Például a kassai Szent Erzsébet-templom építésmenetében, lásd TÓTH SZABÓ 1917, 184. o. – Erről a hagyományról lásd JUCKES 2011, 89. o.

¹⁰ Lásd emlékérem, 1515: TAKÁCS 2006, kat. 5.27. sz., 458. o.; FARBAKY–KISS 2009, kat. 1.2.1. sz., 148. – Az eszkatologikus történet szemlélet előképei a konstanzi zsinat publicisztikájában a pápa-vaticiniumok példáján: TAKÁCS 2006, kat. 5.37. sz., 465–466. o.

¹¹ BREDEKAMP 1975, 309–327. o. Vö. *The Jena Codex*.

¹² LÁZS 2016, 190–191. o., különösen 208. jegyz.

és forrásokkal jól hitelesíthető diplomáciai küldetés párosul fantasztikus víziókkal, amelyek hallatán Zsigmond – mint írja – „[e]zt felelé: lészen arról nagy gondja, / Mint ő ágyát pokolból kiiktassa, / És hogy mennyországra igazgathassa”. A reformáció szempontjából problematikus (mert a purgatóriumban játszódó) vízió egyik eleme, a tüzes ágy a törvénykezés visszaéléseinek megtorlására szolgál, a másik szexuális kicsapongásainak büntetése: „Egy tüzes kádfürdőt ott látott volt, / Zsigmond császár hogy benne feredett volt, / Mária király leányával ott forgolódik volt.” (Vö. MAROSI 2002) Vizuális megfelelője a *Jénai kódex*ben a szerzetesek fürdője, s megjegyzendő, hogy ennek antitézise Szent Lőrinc mártíriuma a tüzes rostélyon.¹³ Vagyis: Tinódihoz Zsigmond-kori huszita ikonográfiai elemek és szerkesztésmód elsősorban csak a 16. század eleji cseh utraquista környezet közvetítésével érkezhettek.

A középkori művészeti örökség átvétele

Székelydálya, református templom, a szentélyboltozat freskódíszje, 16. század eleje

A középkori építészeti örökség elsajátítását meghatározta a reformáció mozgalomszerű és rohamos terjedése, gyors térhódítása és irányzatainak leggyakrabban még az első reformátorok életútjában való váltásai éppúgy, mint a török háborúk és hódoltság viszonyai. Magyarországon a középkori építészet hagyatékában nem létezett városi építészet abban az értelemben, mint a reformáció németországi központjaiban. A késő gótikus, karzatos csarnoktemplom, amely Németországban mintegy a lutheri reformáció vezető épülettípusa lett, Magyarországon a 16. század elején csak kivételes esetekben volt meg: így a nagyszebeni plébániatemplomnak csak déli mellékhajóján (ENTZ 1996, 404. o.), és feltehetőleg Brassóban, az 1689-ben leégett „Fekete” plébániatemplom is.¹⁴ A lutheránusok németországi, karzatos csarnoktemplomaihoz egyedül az 1520 tájától még katolikus használatra újjáépített

besztercei Szent Miklós-plébániatemplom csarnokhosszháza mérhető, amelynek befejezése a reneszánsz karzatokkal már reformáció utáni.¹⁵ A Felvidék lutheránus templomai általában későbbiek, s ezek a 17. századi épületek is csak ritkán épültek karzatokkal, gyakoribbak a boltozott csarnokterekben épített faszervezetű karzatok.¹⁶

Az utóbbi idők művészettörténeti irodalmában fontos szerephez jutottak azok a kutatások, amelyek különösen az erdélyi szász lutheránusok gyakorlatában mutattak rá a konfesszionalizáció identitást teremtő jelentőségére.

¹³ *The Jena Codex, Commentary* 170. o., *Facsimile* 78v–79r.

¹⁴ Vö. Ziegler Ágnes építészettörténeti áttekintését in: WETTER 2015, 42. o., az alaprajz: Abb. 30. – Az újjáépítésről szól a szerző 2012-ben, az ELTE művészettörténeti doktori iskoláján megvédett, még publikálatlan disszertációja.

¹⁵ ENTZ 1996, 183–184., 239–240. o.; KOVÁCS 2003, 149. o.; MIKÓ 2009, 154. o.

¹⁶ Építéstörténeti adatok: RUSINA 2009, 662–683. o.

Erdélyben Johannes Honterus művei – 1543-as könyve, a *Reformatio ecclesiae Coronensis*, majd ennek alapján az 1547-es *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen* – váltak az egységes, a 19. századig eleven gyakorlat alapjaivá. A lutheránus hitvallások ismeretében a nyomdával rendelkező erdélyiek publikációi különösen fontosak. Nehezebb publikációs körülmények között azonban nagyjából egy időben és ugyancsak Melanchthon hatása alatt készültek el más városok hitvallásai: 1549-ben a *Confessio Pentapolitana*, 1554-ben a *Heptapolitana* vagy *Montana* és 1568-ban a *Scepusiana*.¹⁷

A Honterus által Erdélyben szabályozott gyakorlatnak lényeges eleme a ragaszkodás a templomok főoltáraihoz s ugyanakkor a képek egy (a Szentírásan alapulóknak elismert) részéhez is. Medgyesen a főoltár bezárt állapotban látható passióciklusát megőrizték,¹⁸ Nagyszebenben 1545-ben ugyancsak megtartották a szárnyak külső oldalainak passióciklusát, és átfestették a nyitott állapot tábláit, amelyeken a képeket feliratokkal fedték el. A középkép keresztre feszítéséről eltávolították a mellékalakokat, s a tábla alsó felén kék alapra aranybetűkkel tipologikus értelmű feliratot alkalmaztak.¹⁹

E két városi főoltár megfelel annak a Honterus 1547-es szertartásrendjében megalapozott gyakorlatnak, amely nem mondott le a középkori liturgia díszeiről, s a mérsékelt lutheri reformációnak és Melanchthon követőinek szellemében az ezekhez való ragaszkodást a dogmatikai értelemben közömbös dolgoknak (*Mitteldinge, adiaphora*) minősítette – nyilvánvalóan már a radikális helvét és anabaptista irányzatokkal szembehelyezkedve (WETTER 2010; 2015, 89–114. o.). Ennek a felfogásnak több helyen is ismeretesek a képi dokumentumai: mind a lutheránus felfogást képviselik. Ilyen az 1572 körüli görlitzi Nostitz-epitáfium az úrvacsorát két szín alatt kiszolgáltató, retabulum előtt, casulát és karinget viselő papokkal, s hasonló külsőségekkel a koppenhágai Nemzeti Múzeum egy táblaképe is. Egy ugyanebből az időszakból származó lipcsei gúnykép Luther és Zwingli ellentétét fegyveres harcra ábrázolja. A lutheránus gúnyolódás szociális tartalma aligha félreismerhető: kulturálatlan igénytelenséget tulajdonít az ellenfélnek. Amikor a 16. század második felében szakadásra került sor a magyar reformáció irányzatai között (amelynek eredményei református részről az 1562-es egervölgyi hitvallás s az ennek elveit egymást követő zsinatok sora után elfogadó 1562-es, majd 1567-es debreceniek), Méliusz Juhász Péter játszik vezető szerepet e „bálványozás” és a katolikus kultusz minden maradványának elvetésében, de a mindezekről megtisztított templomoknak megtartásában (BOBROVSZKY 1976). A Lipcsében olyan éles gúnyral illetett egyszerűség nagyrabecsülésének megfelelője a kálvinisták retrospektív egyszerűségkultusza. Ennek a református magatartásnak különös – és bizonyos mértékig a hiányzó vagy kétes adatokat is igazoló – emléke az állítólag nagybányai eredetű és

Székelydálya, református templom, különböző korú fameny-nyezetekhez tartozó festett frízek a hajóban, 16. század eleje, illetve 17. század

¹⁷ KÓNYA–CSEPREGI 2013, különösen 22–24. o. Vö. RUSINA, Ivan: Spor o obrazy, in: UŐ et al. 2009, 71–79. o.

¹⁸ SARKADI NAGY 2012, 59–61. o. Kat. 34., 35. sz., 175–178. o.

¹⁹ RICHTER, G. – RICHTER, O. 1992, 224–231. o.; SARKADI NAGY 2012, kat. 73. sz., 228–229. o.

1547-re datált kecskeméti fapohár, nevezetes, biztosan 18. századi feliratával: „Régen fa poharak voltak az úr vatso-rában de arany papok, most arany poharak / vagynak de fa papok.” (FARBAKY–KISS 2009, kat. 2.6.7. sz., 215. o.)

Ennek a tanulmánynak választott témája a reformáció kezdeti korszakának művészete. A kecskeméti fapohár datálására és feliratára vonatkozó kérdések arra vallanak, hogy a 18. században ezt az időszakot a reformátusok már bizonyosan retrospektív álláspontból, aranykorként idealizálva értékelték, ami számunkra persze megnehezíti a kronológiai elhatárolást. Feltűnő az is, hogy az ideális állapotnak lényegében a mezővárosi vagy falusi templom

felel meg. Érdemes itt visszaidézni egy pillanatra a már korábban idézett Peter Jezler 1989-es referátumát, amelyben a boltozott szentélyű és famennyezetes hajójú késő gótikus falusi templom mint a zwingliánus Zürich régiójának tipikus falusi temploma jelenik meg. Nem tévedés, ha ebben a hazai falusi templomok párhuzamára ismerünk. Szociális tekintetben a falusi gyülekezetek demokratizmusa jelenik meg ideálképként. Művészettörténeti értelemben pedig arról van szó, hogy az ábrázolások radikális elvetése az építészeti ikonológia érvényét nem függesztette fel. Ebből akár az utóbbi időben mind kizárólagosabbá váló és az építészetet mint jelentéshordozót gyakran elhanyagoló képtörténeti módszer kritikájáig is el lehetne jutni.

A reformáció idején átvett középkori templomok többsége egyhajós, illetve teremszerű elrendezésű volt, jelentős részük boltozatlan hajóval épült. Ezekben az egyszerűbb terekben az ácsolt vagy a festett asztalosmunkával készült berendezésnek már ezen épületek középkori állapotában is nagyobb szerepe volt annál, amit a művészettörténetben szokás feltételezni. Mindenekelőtt a berendezés játszik szerepet a megváltozott liturgikus igények kielégítésében – s ebben már jelentős szempont a konfesszionalizáció iránya, különös tekintettel az oltár szerepére, amely az illető felekezeteknek a reálprezencia kérdésében való állásfoglalásával függ össze. Míg a lutheránus templomokban a középkori főoltár megőrzi helyét, a református úrasztala a szószék közelében, a templomhajó közepe táján helyezkedik el. A francia hugenották ideális, 1562-es építése után mindössze egy évig fennállott faszervezetű templomában, a lyoni Temple de Paradis-ban a szószék és az úrasztala került a centrális tér közepére,²⁰ s a túlnyomórészt hosszanti elrendezésű magyarországi templomokban általában a karzatok elrendezésével közelítették a templomtérket

Gogánváralja, famennyezet, részlet, 16. század eleje, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

a négyzetes alaprajzi formához. Az eszközök – egészen a monumentális építésmódra való 18. századi áttérésig – a templomi bútorművészethez tartoznak: nagyrészt asztalosmunkák. Ezeknek a példái a későbbi átépítések során és az utóbbi idő műemlékvédelmének szempontjai szerint is meglehetősen megritkultak. A templomi bútortörténete ugyan meglehetősen tisztázatlan, a templomi ülőhelyeknek a középkori stallumok hagyományában gyökerező – és a protestáns templom papi székéig vezető – tipológiáját bizonyítják olyan emlékek, mint az Ádámosról a Nemzeti Múzeumba került pad (KELEMEN 1977; vö. SIMÉN 1981).

Az Ádámosról Budapestre szállított mennyezet és szentélyszék más-más múzeumba került. Ez annak a felfogásnak az egyik következménye, amelynek jellemzője az a feltételezés, hogy a reformáció korai korszaka a népművészet alapja. Egyrészt a nemzeti művészetfogalom, másrészt e művészet társadalomtörténeti alapjainak ideologikus

²⁰ Jean Perrisin tollrajza az enteriőről (1563–1567). Genf, Bibliothèque publique et universitaire.

szemlélete és ebből a stílustörténeti művészettörténet-írásban levont következtetések azonban mára egyértelműen tévűtnak bizonyultak.

A szobroktól és képektől megtisztított református templomtér építészeti ikonológiája a késő középkorban gyökerezik. Az 1526-os ádamosi famennyezet rekonstrukciójával foglalkozó, 1987-ben megjelent monografikus tanulmányban Mikó Árpád mindenekelőtt a növényi ornamentika elemzésével bizonyította, hogy a mennyezet tulajdonképpen a mennynek sátoorként vagy lugasként való felfogását tükrözi, a késő gótikus „zöld szobák” megfelelőjeként értelmezendő (MIKÓ–SZENTKIRÁLYI 1987). Építészeti ikonológiai tekintetben nincs tartalmi különbség a lombsátoorként értelmezett boltozatfestés (Székelydália) és mennyezetdíszítés (Gogánváralja) között. Az ádamosi mennyezetben a késő gótikus motívumkincs vegyül a reneszánsz kazettás mennyezetek antikizáló kompozícióival. Újabb restaurátori megfigyelések gyakran mutatják ki, hogy a ránk maradt famennyezeteknek hasonló középkori előzményei voltak. Ilyen ornamensek tartoztak egy alacsonyabb, vélhetően a szentély boltozati festményeivel egykorú hajómennyezethez, amelyet egy másik, magasabb követett Székelydályán. Gyakran igazolhatónak bizonyult, hogy az ilyen falra festett szegélydíszeket ugyanazok a mesterek festették, mint a famennyezeteket (LÁNGI 2014).

Az ország északkeleti részén, Szabolcs és Bereg megyében a 17. század közepe előtt terjedt el egy, a meszelésre vörössel festett, nagy formájú virágornamentikával jellemezhető csoport: Ófehértón 1641-ben, Csarodán 1642-ben, továbbá Márokpapiban, Vámosatyán is készült ilyen falfestés (JÉKELY–LÁNGI 2009, 245., 310. o.). Ez utóbbi említett emlékekből egy mester vagy műhely tevékenységének területe bontakozik ki. Az utóbbi időkben az ország különböző régióiban végzett műemléki feltárások során egy-egy vidék falvaiban dolgozó vándormesterek munkái bizonyultak e sajátságok hordozóinak. Ilyenek voltak a mennyezeteket és a berendezést is készítő festőasztalosok, akiknek rendszerint városi vagy mezővárosi lakóhelyéről gyakran értesülünk munkáik felirataiból. Hasonló mesterek és műhelyek tevékenységére következtethetünk legalább a 13. századtól kezdve falusi építészeti emlékeken, kőfaragó munkákon vagy a falfestészetben is. Jól megkülönböztethetők azoktól a céhes, városi mesterektől, akik a kétségtelenül igen drága késő gótikus szárnyasoltárokkal látták el a Szepességet és környezetét vagy az erdélyi Küküllő-völgy településeit. Működési körüket gyakran ismerjük, a városi központokat azonban ritkán. A mai délnyugati országhatárok mindkét oldalán működő, Veleméren, Bántornyán, Mártonhelyen, de a stájerországi Fürstenfelden is festő Johannes Aquila radkersburgi székhelyéről szignatúrái alapján biztosan tudunk. De ilyen volt már a 14. század elején az a műhely is, amelynek tevékenységi körét éppen a szabolcs-szatmári, beregi, ungi régióban Laskodon, Csarodán, Lónyán, Gerényben, Paládkomorócon igazolta a művészettörténeti-restaurátori nyombiztosító munka.²¹

E díszítésmód jelenlétét az ország legkülönbözőbb vidékein bizonyítják emlékek. A legkorábbi évszám, 1582 a nagyharsányi templomszentély nyilván részben beomlott boltozatát alátámasztó pillér fejezetén található, s egy

Virágos falfestés részlete, 1640-es évek, Márokpapi, református templom

²¹ JÉKELY–LÁNGI 2009, 136–138., 185–187. o.; LÁNGI 2013, 63–64. o.; JÉKELY 2014, 53–54. o. Vö. MAROSI 2013a.

másik, „Meszeltetett 1582-ben” felirat a diadalív déli pillérének keleti felületén azt valószínűsíti, hogy ugyanennek a díszítésnek része, a szentély falainak alsó részén körbefutó, árkádsorba rendezett törökös virág- és gránátalmafríz ugyanebben az időben készült. A keleti szentélyfalon ezen a korai rétegen kívül jól követhetők a későbbi, 17.

A déli szentélyfal ornamentikájának részlete, 1582 (?) Nagyharsány, református templom

századi kifestések is: keretezett táblák, meglehetősen elhomályosodott felirattal, amelyek (eredetileg nyilván ugyancsak feliratot körülvevő) koszorúkkal váltakoznak. Ilyeneket találunk az 1652-es évszámmal jelzett csempezkopácsi kifestésben is. A minden bizonnyal 17. századi nagyharsányi réteg másik eleme a falra festett bibliai igék alkalmazása. Az őriszentpéteri plébániatemplomban – minimális, a betűkhöz kapcsolódó ornamentális elemekkel – ilyenek kerültek elő az egész templomtérben.²²

Feltárása és restaurálása óta méltán vált e dekorációs mód és a *sola Scriptura* elvén alapuló részben magyar, részben latin nyelvű falfeliratok vezéremlékévé a magyarszeccsödi templom meszelés fölötti kifestése, amely festett kváderek alkotta armírozáson, szerény frízen és az apszis falát díszítő virágsokrokon kívül nagyrészt keretezések és kartusok ornamentikájából áll. Az északi szentélyfalon lévő töredékes feliratban az évszámot 1696-nak olvassák (PÁLÓCZI-HORVÁTH 1979, 161. o.). A hajó északi falát a Tízparancsolat magyar nyelvű felirata tölti ki. A két kőtábla fölötti kartusban „Az Isten Szóla ezeket az igéket mondván” cím jelenik meg, a táblákat derékszögben körülvevő mezők (amennyire kiolvasható) tipologikus kommentárul szolgáló bibliai helyeket idéznek. A Tízparancsolat szövege felett egy négy mezőre osztott rombusz alakú mezőben Aranyszájú Szent Jánostól idézett szöveg fedezhető fel, nem tudni, milyen kontextusban. Egy Ioannes Chrysosthomost idéző felirattöredék alapján feltehető azonban, hogy utal arra, hogy itt magának a templomdíszítésnek az alapelvéről van szó. A magyarszeccsödi északi

fal a Tízparancsolat két kőtáblájának ábrázolásával pontosan megfelel annak a típusnak, amelyet a Dekalógus oltárretabulumként alkalmazott szövegével a dinkelsbühli Spitalkirchéből (1537) szokás idézni (így BELTINGNél is: 2000, 495. o., 280. kép). A magyarszeccsödi, tisztán feliratokban megvalósuló ideális program legfontosabb párhuzamáról, az 1625-ben Bekecsen felszentelt református templom feliratairól csak Szenci Molnár Albertnek még ugyanabban az évben kiadott könyve ad hírt (SZABÓ 2009a).

A „virágos reneszánsz” koncepciója a nemzeti ornamentika hipotézisén alapult, tehát azon az elgondoláson, hogy a díszítőművészet jelentéshordozó lehet. A mennyei lugas vagy paradicsomkert ikonológiája nem valamely ornamentalsnek, hanem a téralkotásnak vagy struktúrának kölcsönöz ilyen jelentőséget. Valószínűnek tűnik, hogy hasonló, alapvetően ikonológiai magyarázatot lehet adni arra a látszólagos „gotizálásra” is, amelyet elsősorban az 1630-as években a kecs-

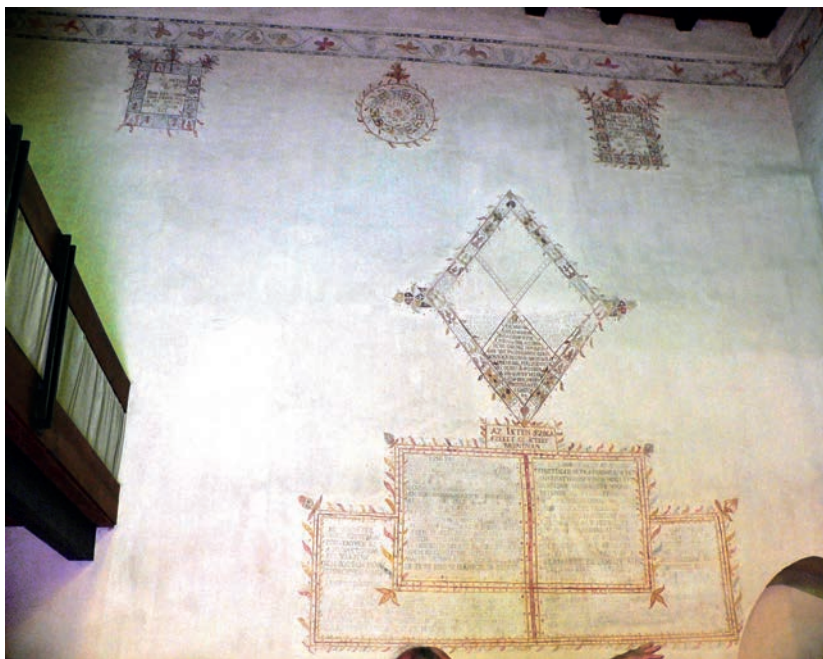
²² VALTER 1999. Köztük van az az idézet is, amely a legpontosabban fejezi ki a kálvinista istentiszteleti tér alapeszméjét: „Math: 18: V 20. / Mert vaLahoLot Ketten avaGy hárman / Egybe Gyülnék az / én nevembe ott va / Gyok ököbtk § P. Geor> GyÖN-GYÖSIUM”.

keméti Cseh György által készített úrasztali poharakon lehet megfigyelni.²³ A poharakba mintegy egy monstanciaforma van – fordítva – beépítve, ami minimum ironikus bánásmód a „pápista” eukharisztia kultusz legjellemzőbb kellékével, és éppen azon a tárgyon, amely a protestáns úrvacsorának a katolikus kultusztól legerősebben eltérő gyakorlatához tartozik.

A kálvinista (és unitárius) templomban mint a középkori gyakorlat legszorosabb követőjében egyben a középkori hagyomány radikális átértelmezése és kritikája valósult meg – ellentétben az inkább kompromisszumos, mint radikális lutheránus felfogással. Ezeknek az ellentétes felfogásoknak a gyökereire világít rá a kezdetek kutatása.

Hivatkozott művek

- ÁCS Pál 2000. *Apocalypsis cum figuris*. A régi magyar irodalom történelmének képe. In: Miko Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest. 48–62. o.
- ÁCS Pál 2009. Honfoglalók Ráckeven. Protestáns patriotizmus Skaricza Máté várostörténeti költeményében. In: FARBAKY-KISS 2009, 37–41. o.
- ASCHENBRENNER, Thomas – THULIN, Oskar 1939. Bilderfrage. In: *Reallexikon der Deutschen Kunstgeschichte*. 2. köt. 561–572. o. Web: <http://www.rdklabor.de/w/?oldid=95486>.
- BAXANDALL, Michael 1981. *The Limewood Sculpture of Renaissance Germany*. Yale University Press, New Haven – London.
- BELTING, Hans 1983. *Das Ende der Kunstgeschichte?* Deutscher Kunstverlag, München.
- BELTING, Hans 1990. *Bild und Kult*. C. H. Beck, München.
- BELTING, Hans 2000. *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Ford. Schulz Katalin – Sajó Tamás. Budapest.
- BELTING, Hans 2006. *A művészettörténet vége*. Balassi Kiadó, Budapest.
- B. BOBROVSZKY Ida 1980. *AXVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOBROVSZKY Ida 1976. A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. *Ars Hungarica*, IV. évf. 1. sz. 65–71. o.
- BREDEKAMP, Horst 1975. *Kunst als Medium sozialer Konflikte. Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- EBERLEIN, Johann Konrad 2003. Das Porträt im Werk Dürers. In: Klaus Albrecht Schröder – Maria Luise Sternath (szerk.): *Albrecht Dürer*. Kiállítási katalógus. Albertina, Wien, Ostfildern-Ruit. 69–79. o.

Magyarzsecsöd, római katolikus plébániatemplom északi hajófala: a Tízparancsolat és más szövegek a meszelt falon, ornamentális keretezésben, 17. század (1696?)

²³ B. BOBROVSZKY 1980, 32–33. o.; FARBAKY-KISS 2009, kat. 1.1.4. sz., 145. o.; kat. 2.4.11. sz., 197–198. o. A gótikus ötvösmű díszítésében követett *Baukastensystem*-elvhez lásd: WETTER 2011, 34–37. o.

- ENDRÓDI, Gábor 2006. Die Vorbilder der Gerson-Darstellung am Leutschauer Johannesaltar. *Ročenka slovenskej národnej galérie v bratislave. Galéria 2004–2005*. Bratislava. 313–319. o.
- ENTZ Géza 1996. *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeumegyesület, Kolozsvár.
- FARBÁKY Péter – KISS Réka (szerk.) 2009. *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén*. Kiállítási katalógus. BTM, Budapest.
- GALAVICS Géza 2001a. Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista portré, Mossóczy Zakariás arcképe. In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. JATE, Szeged. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.) 401–418. o.
- GALAVICS Géza 2001b. Martino Rota: Bildnis des Zacharias Mossóczy (1577) und das humanistische Porträt in Ungarn. *Acta Historiae Artium*, XLII. évf. 65–81. o.
- HILSCH, Peter 2013. Das Hus-Bild in der geschichtlichen Erinnerung. In: Karl-Heinz Braun et al. (szerk.): *Das Konstanzer Konzil, 1414–1418. Weltereignis des Mittelalters. Essays*. Konrad Theiss Verlag – WBG, Darmstadt. 102–105. o.
- HOFMANN, Werner (szerk.) 1983. *Luther und die Folgen für die Kunst. Katalog der Ausstellung in der Hamburger Kunsthalle (10.11.1983–8.1.1984)*. Prestel, München.
- JÉKELY Zsombor 2014. Középkori falfestészet a Felső-Tisza-vidéken. In: Kollár Tibor (szerk.): *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken*. Nyíregyháza. (Középkori templomok útja 3.) 51–64. o.
- JÉKELY Zsombor – LÁNGI József 2009. *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- JEZLER, Peter 1992. Vom Baufieber zum Bildersturm. Wie sich in der Reformation die Einstellung der Bauern zur Sakralkultur geändert hat. In: *XXVIIe congrès international d'histoire de l'Art, L'Art et les révolutions, Strasbourg 1–7 septembre 1989, section 4. Les iconoclastes*. Strasbourg. 59–70. o.
- JUCKES, Tim 2011. *The Parish and Pilgrimage Church of St Elizabeth in Košice. Town, Court, and Architecture in Late Medieval Hungary*. Brepols, Turnhout.
- KELEMEN Lajos 1977. Az ádamosi mennyezetfestmény és szentélyszék [1917]. In: uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. S. a. rend. B. Nagy Margit. Kriterion, Bukarest. 38–40. o.
- KÓNYA, Peter – CSEPREGI Zoltán (szerk.) 2013. *Három lutheri hitvallás Magyarországon* [szlovák és német szöveggel is]. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov.
- KOVÁCS András 2003. *Késő reneszánsz építészeti Erdélyben*. Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
- LÁNGI József 2013. A gerényi (Гряни) götökgkatolikus templom falképei. In: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza. (Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján 2.) 61–73. o.
- LÁNGI József 2014. A protestáns templomfestés emlékei. In: Kollár Tibor (szerk.): *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken*. Nyíregyháza. (Középkori templomok útja 3.) 65–75. o.
- LÁZS Sándor 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LITZ, Gudrun 2007. *Die reformatorische Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten*. Mohr Siebeck, Tübingen. (Spätmittelalter und Reformation Neue Reihe 35.)
- MAROSI Ernő 2002. Tar Lőrinc pokolbeli látomásának ikonográfiája Tinódi szerint. In: Bánki Éva – Tóth Tünde (szerk.): *Allegro con brio. Írások Zemplényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*. Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest. 138–145. o.
- MAROSI Ernő 2009. A reformáció a művészettörténetben. Néhány megjegyzés magyar szempontból. In: Békési Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*. Kálvin Kiadó, Budapest. 126–140. o.
- MAROSI Ernő 2013a. Centrumok és perifériák a középkori festészetben. Az erdélyi falfestészet újabb példái. *Tanulmányok Kelényi György tiszteletére. Ars Hungarica*, XXXIX. évf. Supplementum. 11–19. o.
- MAROSI Ernő 2013b. Honora – adora. A veleméri Vera icon felirata. In: Szentesi Edit – Mentényi Klára – Simon Anna (szerk.): *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. 1. köt. Vince Kiadó, Budapest. 453–458. o.
- MIKÓ Árpád 2009. *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest.

- MIKÓ Árpád – SZENTKIRÁLYI Miklós 1987. Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és e famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVI. évf. 86–118. o.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH András 1979. A magyarszeccsödi román kori templom régészeti kutatása. *Savaria*, 7–8. sz. 133–176. o.
- RICHTER, Gisela – RICHTER, Otmar 1992. *Siebenbürgische Flügelaltäre*. Thaur bei Innsbruck.
- RUSINA, Ivan et al. 2009. *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Bratislava.
- SARKADI NAGY, Emese 2012. *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern. (Studia Jagellonica Lipsiensia 9.)
- SCHMIDT, Werner (szerk.) 1971. *Deutsche Kunst der Dürer-Zeit. Ausstellung im Albertinum*. Dresden.
- SCHMOLL gen. Eisenwerth, Josef Adolf 1977. Stilpluralismus statt Einheitszwang – Zur Kritik der Stilepochen-Kunstgeschichte. In: Werner Hager – Norbert Knopp (szerk.): *Beiträge zum Problem des Stilpluralismus*. Prestel-Verlag, München.
- SCHUSTER, Peter-Klaus 1986. Bild gegen Wort. Dürer und Luther. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, 35–50. o.
- SIMÉN Domokos 1981. Az ádamosi templom emlékei. *Keresztény Magvető*, 87. évf. 4. sz. 220–223. o.
- SZABÓ András 2009a. A bekecsi református templom Szenci Molnár Albert *Consecratio templi novi* című műve alapján. In: Békési Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*. Kálvin Kiadó, Budapest. 141–154. o.
- SZABÓ András 2009b. Református kultúra a Dunamelléken a reformáció századában. In: FARBAKY–KISS 2009, 33–36. o. *Szenci Molnár Albert költői művei*. S. a. rend. Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Régi magyar költők tára XVII. 6.)
- TAKÁCS Imre 2006. *Sigismundus rex et imperator. Művészeti kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Kiállítási katalógus. Budapest–Luxemburg.
- The Jena Codex. Facsimile. Commentary*. Prague, 2009.
- TÓTH SZABÓ Pál 1917. *A cseh-buszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- ULLMANN, Ernst 1983. *Von der Macht der Bilder. Beiträge des C.I.H.A.-Kolloquiums „Kunst und Reformation“*. Seemann, Leipzig.
- ULLMANN, Ernst 1992. Die Wittenberger Unruhen. Andreas Bodenstein von Karlstadt und die Bilderstürme in Deutschland. In: *XXVIIe congrès international d'histoire de l'Art, L'Art et les révolutions, Strasbourg 1–7 septembre 1989, section 4. Les iconoclastes*. Strasbourg, 117–126. o.
- VALTER Ilona 1999. Az őriszentpéteri római katolikus templom kutatása. *Savaria*, 22. évf. 4. sz. 251–256. o.
- WETTER, Evelin 2010. Da solch Kirchengepreng war, bald fingenn die Widersacher an zu predigen wider das Abendmahl des Hern... Zu Strategien konfessioneller Selbstverortung in Siebenbürgen. In: Livia Varga et al. (szerk.): *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Budapest. 501–510. o.
- WETTER, Evelin 2011. *Objekt, Überlieferung und Narrativ. Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im historischen Königreich Ungarn*. Thorbecke, Ostfildern. (Studia Jagellonica Lipsiensia 8.)
- WETTER, Evelin 2015. *Liturgische Gewänder in der Schwarzen Kirche zu Kronstadt in Siebenbürgen*. Mit Beiträgen von Corinna Kienzler und Ágnes Ziegler. Abegg-Stiftung, Riggisberg.

Marosi Ernő Széchenyi-díjas magyar művészettörténész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. 1991 és 2000 között az MTA Művészettörténeti Intézetének igazgatója, 2002 és 2008 között az MTA társadalomtudományi alelnöke. 1996 és 2002 között a Filozófiai és Történettudományi Osztály elnökhelyettese volt. A Művészettörténeti Bizottság és az Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsa társadalomtudományi szakbizottságának elnöke. 1991 és 1996 között az UNESCO művészettörténeti bizottságának (CIHA) volt vezetőségi tagja. 1997-ig a Kossuth- és Széchenyi-díj Bizottság tagja volt, ahova 2003-ban tért vissza. Kutatási területei a középkori (14–15. századi) magyar és egyetemes művészettörténet, elsősorban a romanika és a gótika korszakai.

Bödecs László

Megmarad

Minden rendben – ennyit mondtam, pedig
akkor éppen nem volt igazán rendben semmi,
ami zavart téged, engem kínozott,
romantikát, szépséget, álmokat –
megpróbáltam félretenni,

hogy, amivé magamat tettem,
vagy mások tettek akaratlan,
ne legyek aztán – felesleges áldozat.

Kicsit szomorú vagyok, lehet, ez sem igaz,
de szomjaztam, akkor már régen,
és azt hittem, talán egyszer megitatsz,

nem megy ilyen egyszerűen,
ami nem hagyja magát,
nem sokáig lehet, s nem igazán – szeretni,
megfontoltam megmaradt lehetőségeim,
nem volt sok, ami előtte volt, az volt túl,
s így veszélyessé vált – most semennyi.

Értelmetlen

Suttogni kéne, hátha a sötétségben valaki hallgat,
sírni és bocsánatot kérni minden reggel,
meggyónni, hogy megint felébredtél, a néma falnak,
elfogadni a gyilkosnak, és annak, akit megölnek,

hogy azoknak van igazuk, akik még ma meghalnak,
ugyanaz marad alatta, bármilyen inget felölthet,
kimehet az utcára, hallgathat zenét, mosolyoghat,
megpróbálhat mindent, odaadhatja, amit csak adhat.

Elgondolkozom, mondhatnám-e még valaha,
mennyire szeretlek – nincsenek rá szavak,
értelmetlenek, amint összeállnak,

de a csend csak addig volt elviselhető,
amíg még hittem benne, hogy eléd állhatok
megtörni, ha egyszer mégis megtalállak.

Luther és az iszlám*

Mányoki
János

„*Antiiszlamistaként*” a történelemben: *Martin Luther*. Az idézett cím jól mutatja az eszmék körüli bizonytalanságot: Luther mint antiiszlamista. Azonban az iszlamizmus kortárs jelenség, így Luther csak az iszlámnak lehetett ellenfele, nem az iszlamizmusnak. Söpörjünk azonban a magunk háza táján: az említett írás szerzői – amszterdami egyetemen dolgozó török kutatók – lábjegyzetben azt is megemlítik, holland történészek figyelmeztették őket, hogy Luther protestantizmusa más vallás, más protestantizmus, mint az övék. Ez a „más vallás” engem elgondolkodtatót: mert a szöveget olvasva nem föltétlenül volt az a benyomásom, hogy a holland történészek a lutheranizmus és a kálvinizmus történelmi és teológiai különbségére hívták fel a török kollégák figyelmét. Talán inkább korunk liberális-humanista-álhumanista protestantizmusa és a Luther-kori darabos, szenvedélyes és világvégeváró protestantizmus különbségére célozhattak. Valóban másik vallás? Vagy éppen így protestantizmus a protestantizmus? Talán örülhetek, hogy témám nem kíván választ erre a kérdésre.

Luther még saját kora szintjén sem volt iszlamológus (de a 16. században nem is létezett ilyen tudomány). Minden jel arra mutat, hogy csupán az akkori történelmi-politikai helyzet vonta figyelmét az iszlámra. Szinte bizonyos, hogy ellenkező esetben csupán néhány olyan mondat lapulna a weimari kiadásban, amely Mohamed eretnokségére utalna, s talán azok is sztereotip tucatmondatok volnának: nagyjából érdektelenek. Szintén az aktuális helyzetből (és az akkori, szűkösebb világképből) adódik, hogy Luthernél a török és az iszlám fogalma nagyon erősen összekapcsolódik, majdnem szinonim. A török, a török vallás, Mohamed – így beszél Luther. Ma két irányból is korrigálnák: nem török, hanem oszmán-török, nem török vallás, hanem iszlám. Bírálhatnák továbbá apokaliptikáját és a benne általa megnyilvánuló szóhasználatot: a török mint a végidők egyik fenevadja, mint a sátán szolgája vagy akár maga a sátán. Ezen a ponton azonban nem szabad elfeledni, hogy egy bányász apa szerzetes fiáról, egyben a középkor végének tömeghatásában legnagyobb személyiségéről van szó, aki ott és akkor az utca emberéhez is szólt. S összevetésként az is fölidézhető, hogyan fogalmazott egy oszmán udvari krónika ugyanebben az időben Szapolyai János király haláláról: „átadta sötét lelkét az ördögnek” – írta, pedig éppen egy barátjuk és szövetségeseük halálát jegyzi. Bár Luthernek az oszmánok nem voltak sem barátai, sem szövetségesei, durvaságát és demagóg hajlamait az iszlám tematika esetében sem kell jóváhagynunk.

A világtörténelemben 1517 a reformáció által lett korszakhatár, azonban ugyanebben az esztendőben egy másik, ma már alig emlegetett, de fontos esemény is történt: az oszmánok meghódították a legtekintélyesebb muzulmán államot, a mamlúk szultanátust. Éppen 1517-ben esett el Kairó, s valójában ettől az időponttól lehet az Oszmán Birodalmat világhatalomnak tekinteni: területe és bevételei egy-két év alatt szinte megduplázódtak, Suezben hajóépítő műhelyt állított fel vörös-tengeri, majd indiai-óceáni ambícióira nézve, kezébe kerítette az iszlám világ három legszentebb városát (Mekka, Medina, Jeruzsálem), s Irántól nyugatra – az Európára néző oldalon – majdnem teljesen egyesítette a muszlimokat. Így, nem vitatva a reformáció világtörténelmi primátusát, a másik, az oszmán

* A 2017. március 30-án az Evangélikus Országos Múzeumban elhangzott előadás szövege.

1517 is olyan évszám, amelyet mindenképpen érdemes megjegyeznünk. S ha további időbeli párhuzamokat keresünk: 1521-ben, a wormsi birodalmi gyűlés évében esik el Nándorfehérvár. A német parasztháború utáni depressziós év egyben a mohácsi vész esztendeje, s a lutheri *Kis káté* (s talán az *Ein feste Burg*) megjelenésének évében Szulejmán már Bécsot ostromolja (1529). Azt is érdemes megjegyezni, hogy Luther életében nem egy, hanem három katasztrofális vereség érte a keresztény erőket Magyarországon. Mohácsi győzelmüket követően 1537-ben Diakovárnál, 1541-ben Budánál zúzták szét a Habsburg seregeket az oszmánok, s a következő évben, a *Verlegung des Alcoran* megjelenésének esztendejében súlyos kudarccal végződött a Buda visszavételére tett kísérlet. A török kérdés súlyát és a közvélemény izgalmát jól mutatja, hogy egy becslés szerint a 16. század folyamán csak a német nyelvterületen kb. ezer olyan röpirat jelent meg, amely az oszmán veszedelmet taglalta. Így egyenesen meglepő volna, ha Luthernek az iszlám nem a török veszélyt jelentette volna mindenekelőtt: Mohamed vallását természetesen eretnekségnek tekintette, de ahhoz, hogy beszéljen róla, a politika adta a motivációt.

Nem részletezek olyan obskúrus föltételezéseket, amelyek szerint Luther valójában az oszmán ügynöke volt. A mendemonda valószínűleg Luther működésének és az oszmán fénykornak az időbeli egybeeséséből, továbbá Luthernek az oszmán hódításra vonatkozó félreérthető vagy éppen szándékosan félreértett megjegyzéseiből táplálkozik. Sokkal komolyabban vehető az a meglátás, hogy az oszmán közelség növelte a születőben lévő protestantizmus esélyeit, mivel a Habsburg-hatalom erőit megosztotta, s a császárt időről időre engedékenyebb magatartásra készítette. A modern török történetírás ezt a helyzetet számon is tartja, nem minden alap nélkül. Más kérdés, hogy ebből a szempontból esetleg eltúlozza az oszmán jelenlét fontosságát.

Bár értelemszerű, de nem árt megjegyezni: a „Luther és az iszlám”-téma nem azonos „a 16. századi protestantizmus és az iszlám”-témával, amely akár magyar, akár európai összefüggésben igen érdekes, de lényege szerint más. (A politikai-diplomáciai közeledési kísérleteket Luther már meg sem érte, s európai viszonylatban kálvinista és anglikán kezdeményezésekről lehetne itt szó.)

Félrevezető lehet Luther iszlámra vonatkozó nézeteiről beszélni, mert nagy részüket a történelmi kereszténység iszlámképe alkotja, amelyet Luther nagy meggyőződéssel és nagy hangerővel osztott, de amelyeket nem ő alkotott. Ha egy keresztény a szentháromságtanon és a krisztusi váltságon tájékozódik (márpedig a kereszténység három nagy irányának – ortodox, római, protestáns – elvben ma is ezen kell tájékozódnia), akkor az iszlámban csupán tévmitét láthat. Ez Luther esetében is így volt. Abban pedig, hogy Mohamedet nem csupán eretneknek, hanem csalónak is tekintette, középkori keresztény hagyományt követett. (Itt eszembe jut egy falfestmény, amelyet templomban láttam: az ördög gyepplőjénél fogva vezeti a pokolba a tevét, amelyen Mohamed ül.) A személyeskedés nélküli, csupán elvi szinten folytatott küzdelem inkább újabb kori elvárás, szenvedélyesebb és gyermekibb lelkű korokban azt is hangsúlyozni kellett, hogy az eretnek egyszersmind csaló, gazember. Főszabályként így volt ez a középkorban, s lényegében így maradt a reformáció korában is. Luther iszlámról alkotott képéről ma retusálhatjuk ugyan a durvaságokat és a megbélyegző minősítéseket, retusálhatjuk talán az apokaliptikát is, de a kép lényege mégsem igazán különbözik attól, amit felekezetünk, hitvallásunk szerint az iszlámról gondol(ha)tunk – itt és most. Azonban mégis feszültséget okozhat az a kimondott-kimondatlan küzdelem, amely – főként a protestantizmus kebelében – már évszázadok óta folyik, s amely a nagy történelmi felekezetek hitvallásos elkötelezettségét időről időre úgyszólván megkérdőjelezte. A hit zsinórmértéke ugyan a Szentírás maradt náluk, de a Szentírást már nem föltétlenül páli-lutheri, illetve hitvallásos szemmel közelítették meg. Egyrészt a történetiség igénye, másrészt a fölvilágosodás és a német idealizmus szellemi hatása erősen befolyásolta a protestáns egyetemi katedrákat. Ezért írhatta, talán túlozva, de a valós helyzetet mégis érzékelve egy 20. századi unitárius kutató, hogy a 19. század protestáns tudományossága jelentős részében kriptounitárius volt. Míg némely egyháztörténész szomorúsan jegyzi meg, hogy a hithű – pietista és hitvallásos – irányzatok,

csoportok kisebbségben, mintegy ellenzékként maradtak a többségi, liberális-történeti iskolákkal szemben. Ilyen közegben a szentháromságtanból mindenekelőtt történeti kialakulásának folyamata keltett érdeklődést, azonban sokkal inkább homályban maradt, hogy a szentháromságtan milyen elkötelező igazságot hordozhat a jelen számára. Ugyanígy Pál váltságtanát is erősen saját kora felől, történeti fejleményként magyarázták, s Jézust inkább erkölcsisége, élete, életpéldája őrizte meg a középpontban. Amikor II. Vilmos damaszkuszi beszéde elhangzott („Háromszázmillió mohamedán barátja vagyok!”), a politikai érdeken kívül ezt a szellemi közeget is figyelembe kell vennünk, hiszen a császár nemcsak az államvallás védnökeként, hanem személyében is ehhez kötődött. S el kell ismerni, hogy a „dogmamentes kereszténység” – egykorú, kedvelt kifejezés – szempontjából tagadhatatlanul egyszerűbbnek látszik az iszlám méltányolása, mint a hitvallásos vagy később a dialektikus irányzatok szemszögéből nézve.

Amikor napjainkban Luther iszlámképét bírálatok érik, gondolati gyökerüket talán az egykori liberális-történeti iskoláknál lehet keresni. Újra éleződni látszik – valószínűleg a társadalmi-politikai helyzettől is terhelten – az a kérdés, hogy a krisztusi váltság és a Szentháromság tana történelmi ballaszt, avagy eleven hitforrás a kereszténység számára: olyan kérdés, amely összehasonlíthatatlanul átfogóbb, mint a „Luther és az iszlám”-téma, amely azonban a reformátor iszlámképének értékelésénél is mindig érzékelhető.

Elyben az is indokolható, ha Luther iszlámképéről szólván megpróbáljuk eltávolítani mindazt, ami egy 16. századi történeti-politikai veszélyhelyzetből fakad, vagyis az iszlámból kivonjuk a törököt. Ebben az esetben is megmarad a krisztusi váltság és a szentháromságtan körül kicsúcsosodó két ellentétes álláspont: vagyis a hitbeli-teológiai lényeg. Azonban elvész a reformátor eredetisége, valamint egy olyan történelmi dimenzió, amelyre nagyon is érdemes odafigyelni: mert Luther ugyan egy 16. századi veszélyhelyzet kapcsán találkozott vele, de az akkori veszélyhelyzet egyáltalán nem meríti ki. Hiszen az a gondolat, hogy a török Isten büntetése, átvihető az iszlámra, amely történelme során már kétszer fenyegette elnyeléssel a kereszténységet, s ebből a török már nem is az arany-, hanem az ezüstkori kísérlete. S nem kell a politikai hisztéria vizeire eveznünk ahhoz, hogy lássuk: az iszlám ma is mekkora kérdőjel; egyben pedig az a terület, ahol a missziós próbálkozások gyakorlatilag teljes kudarcot vallottak. Egészen más világ, mint India és a Távols-Kelet vallásai. Bárhogya ítélt az oknyomozó történész, hitbeli-teológiai oldalról a kereszténység ma is joggal tekintheti Isten büntetésének az iszlámot: Isten haragjának vesszeje (amely időnként aztán visszakerül a polcra). Ez a vélemény sem egészen Lutheré – visszanyúl a középkorba –, de a legnagyobb erővel és legeredetibb összefüggésben mégis ő szólaltatta meg. Így lett nála az iszlám, ott és akkor éppen a török, bűnbánatra és megtérésre indító erő.

Luther az ősi ószövetségi gondolatból kiindulva rendíthetetlenül vallotta, hogy a török Isten büntetése a kereszténység megromlása miatt. Bűnbánat és megtérés nélkül minden ellenállás csak keménykedés a bűnben, így csak elmélyíti Isten haragját. „Bűnbánat és megtérés nélkül ellenállni a töröknek annyi, mint Isten büntetésének állni ellen.” Ismert, hogy véleményét először a 95 tétel kifejtésénél (*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*, 1518) fejezte ki nyilvánosan. A 95 tétel pápai cáfolatára írt válaszában (*Assertio omnium articulorum...*, 1520) megerősíti korábbi álláspontját, amelyet aztán egész életében fenntartott, s ostromozta a keresztények bűneit, romlottságukat és restségüket a megtérésre. Azonban hangsúlyozni kell, hogy Luthernél a megtérés már a 95 tételben is egész életen át tartó folyamat. Ugyanakkor az őszinte bűnbánat, az Istenhez fordulás nem kötődik nála időigényes rituálékhoz: egy szívbéli fordulatról van szó, amely akár egy pillanat alatt is megtörténhet. Így amikor a török háborúról szólván a bűnbánat van az első helyen, nem föltétlenül kell időbeli tagozódásra gondolnunk: inkább elvi, mint praktikus sorrendről van szó.

Voltak olyan nézetek, amelyek szerint Luther álláspontja gyöngítette a fegyveres ellenállást. Szélsőséges, demagógiába átcsapó stílusával és politikai tapasztalatlanságával – az utóbbi főleg 1525 előtt jellemző – csakugyan a defetista benyomását tudja kelteni. A török elleni háború elvi lehetőségét egészében ugyan sohasem tagadta, de hol a fontosságát, hol az eredményességét kérdőjelezte meg, néha szélsőséges kirohanások formájában. A fontosságát azért vitatta, mert a fő ellenfél a pápaság,

amely itt helyben fojtogatja a kereszténységet; az eredményességében pedig azért nem bízott, mert megtérés nélkül csak újabb kudarc várható. Azt lehet mondani, a reformátornak időre és tapasztalatra volt szüksége, hogy a törökkel, a török háborúval kapcsolatos véleménye kikristályosodjon. Egyoldalú, felelőtlen, demagóg megnyilvánulásai mégsem tettek különösebb kárt, mert a német politikai vezetők döntéseire – legalábbis a török kérdésben – gyakorlatilag nem volt hatása Luthernek.

A Bécs ostroma körüli feszült időszak nem annyira megváltoztatta, mint inkább elmélyültebbé, kimunkáltabbá tette a reformátornak a török kérdéssel kapcsolatos nézeteit: ezeket két, 1529-ben kiadott jelentős röpiratban foglalta össze: *Vom Kriege wider die Türken* és *Heerpredigt wider den Türken*.

Martin Luther: *Heerpredigt wider den Türken*. Wittenberg, 1542

A két birodalom, a kétféle – lelki és világi – kormányzás megkülönböztetése mindig érzékelhető Luther gondolkodásában, de részletesebb kifejtéséhez, majd a török elleni háborúra való alkalmazásához időre és tapasztalatra volt szüksége. Eredeti véleményét, hogy a török Isten büntetése, és megtérés nélkül az ellene vívott harc reménytelen, élete végéig hangsúlyozta. Viszont az Ūristen kétféle kormányzásáról vallott felfogása, amelyet szintén középkori előképek nyomán alakított ki, egy dialektikus látásmódhoz segítette: Krisztus által a bűn mint Istennel szembeni vétkes tartozás eltöröltetik, így Krisztusban az üdvösség lehetősége adott. Azonban a teremtett világban a bűn tárgyi következményként megmarad a végítéletig, így Isten itt öszövetségi módon, törvénnyel és karddal regnál. Krisztust, a megváltást, az üdvösségre való elhívást hirdetni kell a világban: az egyház felhatalmazása erről szól. A világot azonban Ádám bukásával átjárta a bűn, így a rendet fenn kell tartani fegyverrel és törvénnyel is: ez a világi felsőbbtség kötelessége. Mint a *Vom Kriege*-ben olvasható: Egyfelől a keresztény ember, Christianus, megvallja bűnét és könyörög Istenhez, hogy vegye le róla a büntetést. Másfelől az uralkodónak, Carolusnak, azaz V. Károlynak kötelessége megvédeni országát és népét a pusztítástól. Ez utóbbi kötelesség azonban világi ügy; a háborút – öszövetségi módon vagy emberi módon szólva – jogosan, de nem Krisztus nevében vagy éppen Krisztusért vívja: Krisztus országában nincs erőszak, és Krisztusnak nincs szüksége fegyveres

védelemre. Luther elítéli a pápaságot, amelynek a misszió, az evangélium hirdetése adatott egyedüli küldetésül, mégis keresztes hadjáratok szervezésébe és hatalompolitikai játszmákba merült.

A kétféle kormányzás elválasztásával Luther némileg bábáskodik az igazságos háború szekuláris, újkori fogalmának születésénél, s elvben lehetővé teszi az evangélikus fejedelmeknek, hogy mint (világi) uralkodókat megsejtsék a római katolikus császárt a török elleni háborúban. Kérdés, hogy ennek az elvi tisztázásnak mekkora volt a gyakorlati súlya; mindenesetre ez már nem Lutheren múltott. Annyi bizonyos, hogy a nagy török háborúk idején az északnémet protestantizmus időről időre igen jelentős segítséget nyújtott a német-római császárnak, s később Magyarország visszafoglalásában is nagy szerepe volt.

Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy az iszlámban a két birodalom, kétféle kormányzás gondolatának nincs helye. Mohamed közössége *ab ovo* politikai közösség is, a próféta egy személyben volt vallás- és államalapító. (Medinai közössége már miniállamot képezett.) Így érthető, hogy az iszlám hátterű országokban a szekuláris állam megteremtése máig kérdéses, még Törökország esetében is nehéz. Valószínű, hogy a nyugat-európai muszlim tömegek beilleszkedési gondjai szintén összefüggenek ezzel a háttérrel: a „hitetlen” államhatalmat és hatóságait nem tekintik sajátjuknak. A hagyományos muszlim gondolkodás szerint az iszlám világ – az iszlám háza – politikai-jogi-vallási monolit, vele szemben a nem iszlám világ – a küzdelem háza – rendezetlen és meghódítandó. Egy kettősség tehát itt is van, de egészen más jellegű, mint Luther két birodalma, s a kettősség dacára valójában egyetlen birodalom létezik, amely a zűrzavartól és átmenetiségtől különbözteti meg magát.

Luther az iszlámot, közelebről a törököt sátáni hatalomnak tartotta, s megjelenésében – mindenekelőtt Dániel 7. fejezete és a Jelenések könyve egyes részei, de más, köztük evangéliumi igék alapján is – a végidők beköszöntét látta. Apokaliptikus látásmódját ma általában korhoz kötöttnek, erősen középkori ihletésűnek tartják. Azt lehet mondani, hogy a szó szoros értelmében démonizálja a törököt, így – már napjainkban – iszlamofóbiával vádolják, mondván, hogy az új- és legújabb kori nyugati iszlamofóbia legalábbis egyik alapító atyja ő volna. A török sátáni hatalommá, az utolsó idők egyik fenevadjává nyilvánításában Luther valójában réges-régi hagyományt követ. (Itt emlékeztetni lehet arra, hogy a nálánál huszonhat évvel fiatalabb, alapos jogászai képzettségű Kálvin általában már tartózkodik attól, hogy Dániel, Ezékiel vagy a Jelenések apokaliptikus szereplőit egy-egy kortárs hatalompolitikai formációval azonosítsa.) A wittenbergi reformátor ezen a ponton a középkori szerzetesség egyes irányzatainak, illetve elképzeléseinek örököse: a régebbiek közül Fiorei Joachim apátra, a majdnem kortársak közül az Eisenachban, fogságban meghalt Johannes Hiltenre lehet utalni. Luther apokaliptikája így csakugyan középkori örökség, gondolkodása azonban koherens, érthető, s éppen apokaliptikus túlfűtöttsége ad neki különös komolyságot.

Eszerint a kereszténységet kettős ellenség szorongatja: belülről a pápaság, amely ott ül középen, képmutató, ravasz, hazug tanítást hirdet és eltitkolja célját, az egyház elpusztítását: ez az Antikrisztus. A másik ellenség a török (iszlám), amely kívülről támad, fegyverrel, de legalább nyíltan: ez a sátán vagy a sátán szolgája. (Más összefüggésben természetesen Isten haragjának vesszeje, s Isten passzív aktivitással hagyja működni.) Talán érdemes fölidézni, hogy az újabb kori forradalmak is állandóan kettős, belső és külső ellenség rémképével gyöttrődtek, s általában a ravasz, képmutató belső ellenség iránti indulat volt bennük erősebb. Nem tudom, hogy Luthernek a *Heerpredigt*-ben, de másutt is kifejtett látásmódja ebben az esetben – az újkor hajnalán – akaratlanul is nem képez-e számukra valamilyen vallási ősképet, mondhatni archetípust.

Az a lutheri meglátás, hogy a fő ellenség a pápaság, utólag is helyesnek mondható. A török ugyan erősen motivált, de a további fejlődés szempontjából mégsem vált döntő kérdéssé. Igaz, ezt a kortársak még nem föltétlenül láthatták. A fő kérdés az volt, hogy az investitúráküzdelemben győztes, de mindinkább erodálódó pápaság megőrzi-e a nyugati kereszténység fölötti – legalább lelki-szellemi – hegemoniáját. Azonban úgy tűnik, hogy Északnyugat-Európának, amely a továbbiakban a nyugati fejlődés motorjává lett, mindenképpen le kellett ráznia az Antikrisztusnak aposztrofált pápaságot. Luther így végeredményben nagyon jól érzekelte a lényegét, sokkal jobban, mint amennyire tudatával átfoghatta. Az pedig teológiai kérdés, hogy az Antikrisztus és a sátán fogalmát térben-időben mennyire kell mereven érteni: konstans formában vannak-e jelen, vagy egyazon marad ugyan lényegük, de a mindenkori helyzethez képest változtatják álcájukat?

Vannak szerzők, akik fájlják, hogy Luther az iszlámra vonatkozó ismereteit jelentős részben Ricoldus de Monte Crucis dominikánus szerzetes több mint kétszáz éves, igen erősen muzulmánellenes és pontatlanságokkal tele munkájából (*Contra legem sarracenorum* – az első nyomtatott kiadás után: *Confutatio Alcorani*) vette, amelyet később, Buda eleste után németül is kiadott; holott Németország tudós köreiben széltében ismert volt Nicolaus Cusanus műve, a *Cribratio Alcorani*, amely sokkal elmélyültebb és szelídebb hangvételű munka. Ricoldus sátáni eretnokségnek tekinti Mohamed vallását, és eszerint beszél róla, Cusanus pedig azt igyekszik bebizonyítani, hogy a Korán maga is a keresztény vallást igazolja állhatatos Jézus-tiszteletével.

Igaz, hogy Luther nem kedvelhette Cusanust, aki a bázeli zsinat (1431) után elhagyta a zsinati mozgalmat, és tehetségével „a pápa Herkulése” lett. Igazi ellenérzése azonban mélyebbről táplálkozhatott. Lehetett éppen tisztelni Cusanus alaposabb tudását, ám már a kiindulópont – hogy a Korán lehetne Krisztushoz vezérlő mester – képtelenség. A muzulmánok pedig ezt már a 15. században is nagyon jól tudták, még akkor is, ha éppenséggel nem ismerték a *Cribratiót*. S ugyanilyen nyilvánvaló volt ez Luther, a „klasszikus Pál-tanítvány”, a kereszt teológiájának legnagyobb hatású képviselője számára is. A történelmi helyzet is alaposan megváltozott: Cusanus már úgyszólván öregember volt, amikor II. Mehmet elfoglalta Konstantinápolyt, viszont Szulejmán 1529-ben már Bécset ostromolja. Ilyen helyzetben aligha nevezhető méltányosnak

azt várni Luthertől, hogy majd Cusanus szelídségével fordul a törökökhöz és hódításra szabott vallásukhoz. Az iszlám egyszerűen erőszakos és terjeszkedő eretnecség volt az ő számára, lélekmérgező és kárhozatra vivő tévtanítások elege, amelyet mindenáron le kell leplezni, mert az üdvösségről van szó, és a hitben alapvető a tisztánlátás. Másrészt a török hódítás gyilkolással, rablással, sőt a saját társadalom megsemmisítésével fenyegetett: olyan helyzet, amely a világi kormányzat illetékessége alá tartozik, a megoldása pedig fegyvert kíván – mint a *Vom Kriege*-ben és a *Heerpredigt*-ben olvashatjuk.

Kárhozható, súlyos szavai mégsem akadályozták meg Luthert abban, hogy a törökök méltánylandó tulajdonságait elismerje. Ilyen utalások mind a *Vom Kriege*-ben, mind a *Heerpredigt*-ben olvashatók. Nemcsak fegyelmük, katonai erényeik és puritán életmódjuk, hanem adott esetben még házaseletük is lehet dicsérete tárgya. (A többnejűséget természetesen kárhóztatja, de a többnejűség nem azonos a férfi és a nő egymáshoz való viszonyával: ezen a ponton már a törökök is nyújthatnak példát.)

Szulejmán visszavonulása után, 1530-ban Luther saját bevezetővel ellátva kiadta Georgius de Hungaria művét: *Libellus de ritu et moribus Turcorum*. Magyarországi György a Zsigmond király halálát követő zűrzavaros időszakban, Szászsebes 1438-as török kifosztásakor került fogságba, s közel két évtizedet töltött II. Murad, illetve II. Mehmed birodalmában. Szabadulása után dominikánus szerzetes lett, és írásban is beszámolt fogságban szerzett tapasztalatairól. A *Libellus* számos kiadást ért meg, s vagy két-három nemzedéknyi időn át a török életmódról, szokásokról írt legmegbízhatóbb munkának számított.

Bár vallásukat kárhóztos eretnecségnek tartja s nem szűnik ostorozni, György barát igen méltánylóan ír a török életmód és erkölcs számos jellemzőjéről. Kiemeli az egyszerűséget, segítőkészséget, megbízhatóságot, józanságot, fegyelmet, a nők iránt mutatott erős tiszteletet és a – jóllehet eretnek – vallásbani buzgóságot. Luther előszava hitelt érdemlőnek tekinti György megállapításait, talán annál is inkább, mert a reformátor a keresztény népek s köztük kedves németjeinek erkölcseiről általában lesújtó véleménnyel volt. Maga Luther a bevezetőben a vallásos buzgóságra összpontosít, s megragadja az alkalmat, hogy érzékletes összehasonlítást tegyen a pápista papság-szerzetesség és a törökök hodzsái, imámjai és dervisei között: s nyilvánvaló, hogy az összevetésben – akár tudományát, akár életmódját tekintve – a pápás papság húzza a rövidebbet.

Luther így erősen tendenciózus. Magyarországi György, amikor a törökök életmódjáról ír, talán nem az; bár elképzelhető, hogy a nemes vadember toposza – egyike a világtörténet nagy toposzainak – valamilyen formában mégis befolyásolta munkáját. Mások úgy vélik: a korai oszmán birodalom mindennapjaiban erősen hatott még a puritán-nomád erkölcs és a nagy szúfi misztikusok egyetemes emberiséget hirdető szemlélete; azonban egy évszázaddal később, I. Szulejmán korában a helyzet már erősen másként festett. Igaz, erről Luther keveset tudhatott. Méltányló szavai pedig semmit sem változtattak a törökre vonatkozó általános megítélésén: Sátán és Sátán fia. Hiszen ahol nincs Krisztus-hit, ott nincs üdvösség, akkor pedig mire való a méltánylandó tulajdonságok? „Egy keresztyénségen kívüli, sőt keresztyénség elleni dolog ugyan mire volna jó?” – teszi fel a rezignált kérdést hadi prédikációjában is.

Amikor Luther Isten büntetéseként vagy sátáni hatalomként írja le a törököket, mondanivalója – több-kevesebb nehézséggel – értelmezhető az iszlámra is, legfőlegbb apokaliptikus feszültsége némileg csökken. Amikor azonban Mohamed, illetve a törökök eretnecségéről beszél, a helyzet annyiban más, hogy ilyenkor ő maga is elsősorban az iszlámra gondol, függetlenül attól, hogy milyen megnevezést használ. A három értelmezés – Isten büntetése, sátáni hatalom, eretnecség – ugyan nem határolható el egészen, mégis nagy különbség van köztük; hiszen az eretnecségről szólván abból kell kiindulni, amit az eretnecséggel vádolt fél tanít Istenről, a világról és önmagáról.

Így érthető, hogy Luther ezen a ponton erősen az iszlámmellenes középkori keresztény polémia hagyományára támaszkodott. Hiszen itt nem közvetlenül az oszmán veszély mibenlétéről, hanem egy attól függetlenül is létező, közel egy évezredes tévtanítás kritikájáról volt szó, a vita pedig olyan alapvető hitigazságok körül folyt, amelyeket mind a középkori, mind a reformált kereszténység vallott.

Luther már a török elleni háborúról írt értekezésében is kárhoztatja Mohamed tanítását. Azt írja: „Mohamed Koránjának egyes részei a kezemben vannak. Németül ezekre azt kell mondani, hogy prédikációk és rendelkezések, mint a pápa *Decretales*.” „Hadd lássa mindenki, milyen undorító könyv ez: mihelyt időm lesz rá, németre fordítom.” Valamelyik szemelvényes latin fordítás-kivonatolás lehetett a kezében, talán Ricoldusé vagy Nicolaus Cusanusé. A Korán ugyan büntelenként nagyon magasztalja Jézust, „de valójában nem mond róla többet, mint egy Izmael- vagy Jónás-szerű szent prófétáról. Azt, hogy Isten fia vagy valóságos Isten volna, kifejezetten tagadja.” Luther árulkodónak és logikátlannak tartja, hogy a Korán elfogadja ugyan Jézus föltámadását, az iszlám követői mégis a halandó Mohamedet helyezik a középpontba. Ennek csak az lehet az oka, hogy az iszlám prófétája ördögi sugallatra találta ki a Koránt, s környezetét félrevezetve elhitette annak isteni eredetét. Luther is azt a – végső soron Bizáncból eredő – nézetet fogadja el, hogy Mohamed különböző eretnekségekből (arianizmus és nesztorianizmus), valamint a zsidóságból merített, s azokból gyúrta össze saját teológiáját.

Történeti oldalról valóban igaz, hogy az Arab-félszigeten jól meggyökereztek a különböző heterodox irányzatok, valamint a zsidóság is, hiszen a terület szoros kapcsolatban állt a zsidó és a keresztény vallás bölcsőjével, de nem tartozott Bizánc fennhatósága alá. Így a Mohamed heterodox és zsidó forrásaira vonatkozó nézet igaz lehet, és ebben nincs semmi különös. Sőt Luther szerint az iszlám olyan iszák, amelybe keresztény, zsidó és többistenhívó elemek vannak befoltozva. Történeti szempontból ebben a nézetben is van némi igazság. A baj abból fakadt, hogy a keresztény világban *ab ovo* tagadták Mohamed jóhiszeműségét, s csalónak, hazugnak, ördögi szélhámosnak kiáltották ki, aki a különben is eretnek és zsidó forrásaiból még töményebb mérgeket párolt. Luther buzgón magáévá tette ezt a véleményt, s hangját érthetően még élesebbé tette a politikai helyzet, a valóban közeledő török dúlás. Így fennen hirdeti, hogy a Koránban lévő utasítások, rendelkezések valójában sátáni önkényből származnak, s gyilkolást, rablást, hódítást parancsolnak. Azt is kifejti, hogy a mohamedanizmus nem pusztán a keresztény hit ellen küzd erőszakkal; ahol fölülkerekedik, ott azt a világi-társadalmi berendezkedést is szétzúzza, amelyben a keresztények addig éltek,

zsarnoki egyeduralmat valósít meg. Itt Luther arra céloz, amit ázsiai típusú despotizmusnak is szoktak nevezni. Továbbá párhuzamot von az eretnekség és az erőszak között: „Ahogy a hazugság a hit és az igazság lelki épületét lerombolja, úgy a gyilkolás is az Istentől adott egész világrend megrontásával jár.” „A török vallás nem igehirdetéssel és csodatétellel, hanem karddal és gyilkolással terjeszkedett.” Mohamed vallása azonban nemcsak a makrotársadalmi szinten pusztító, hanem intim, családi körben is, mivel a házasság Istentől adott rendjét – egyetlen férfi és egyetlen nő élethossziglan tartó közösségét – elveti.

Luther végeredményben háromszoros párhuzamot lát a pápaság és a törökök (iszlám) között: „Ő [ti. a török] is pápista, mert azt hiszi, hogy amit cselekszik, az által lesz szent és boldog. Nem tartja bűnnek, hogy a keresztényiséget és a társadalom rendjét, valamint a házasságot tönkre teszi. Amit azonban a török erővel és karddal művel, azt a három dolgot a pápa is űzi, de más formában, nem nyíltan, hanem kétszínűen.” A jócselekedetekben való bizalom és a világalumni szándék Luther szemében összekapcsolja a pápaságot az iszlámmal. Egykori szerzetesként, valamint az elképesztő tekintélytől és reprezentációtól megtévesztve a reformátor talán nem vette észre, hogy a pápaság hatalmi helyzete VIII. Bonifác óta komolyan meggyöngült. (Más kérdés, hogy a hatalmi helyzet és az ambíció két különböző dolog.) A házasság rendjéről szólván Luther éppen úgy kárhoztatja a többnejűséget, mint a klerikusok nőtlenségét. Mindkettőt úgy tekinti, mint Isten teremtési rendje elleni lázadást.

Luther előszavának első két oldala Georgius de Hungaria *Libellus de ritu et moribus Turcorum* című művében. Nürnberg, 1530

A keresztény *ipsissimát* a törökök elleni hadi prédikációban erősen didaktikus jelleggel, lényegre törően fogalmazza meg a reformátor. A fő különbség a második hitágazatnál ragadható meg, amely a keresztény hit szíve-közepe: Hiszek Jézus Krisztusban, Isten egyszülött fiában, a mi Urunkban... Ami a keresztényt kereszténnyé teszi, döntően ebben a cikkelyben található: „...ezért neveznek bennünket Jézus-hívóknak, ugyanezért vagyunk összekapcsolva az evangéliummal, ezért részesülünk a keresztségben, ezért vagyunk Jézus hívei közé fogadva, ezért nyerhetjük el ugyanazon Szentlélek által bűneink bocsánatát, végül pedig ezért juthatunk a halálból újjászületve az örök életre: mert ez a hitvallás az Isten gyermekeivé és Jézus testvéreivé tesz minket, akivel örökké tartó közösség lesz az osztályrészünk.” „Ezen a ponton – hangsúlyozza Luther – a mi hitünk a földön lévő minden más vallástól különbözik, hiszen a zsidóknál, a törököknél és a szaracénoknál ez hiányzik.”

A Magyarországi György *Libellus*ához írt 1530-as bevezetésben Luther fájlatja, hogy a mohamedán vallásról kevés hihető forrásmunka olvasható. Ebből a szempontból a *Libellust* is soványnak, bár legalább hitelesnek tartja. Ricoldus de Monte Crucis (*Contra legem Sarracenorum*) és Nicolaus Cusanus (*Cribratio Alcorani*) munkáját pedig azért marasztalja el, mert keresztény apológiájuk ügyetlen: tendenciózusan összegyűjtött Korán-szemelvényeik csupán arra jók, hogy a keresztény híveket elijesszék Mohamed vallásától, missziós értékük azonban nincsen.

A *Libellus* elé írt bevezető után Luther jó ideig nem fordult a nyilvánossághoz kifejezetten török, illetve mohamedán témájú írással. 1532-vel a Duna-medencében egyelőre leálltak a nagy török támadások, Szulejmán Irán ellen fordult, később pedig a tengeri háború is föllángolt, mind a Földközi-tengeren, mind az Indiai-óceánon. Az 1541-es új szultáni hadjárat, Roggendorf hadseregének pusztulása és Buda eleste ismét föllobbantotta a veszélyérzetet. János Frigyes szász választófejedelem fölkérte Luthert és Bugenhagent, hogy intsék és bátorítsák a népet a veszedelem ellenében. Erre a fölkérésre született Luther tollából a *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*. Ebben is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a török Isten büntetése, bűnbánatra és könyörgésre hívja a népet. A keresztes háborút itt is elveti, de hangsúlyozza, hogy a többség kötelessége Istenben bízva kiállni az ország védelmére. Azt is hangsúlyozza többek között, hogy a politikai vezetésnek igazságosan és méltányosan kell kormányoznia, ellenkező esetben megtörténhet, hogy a szegény parasztság elkéseredésében átáll a török oldalára. Amikor ezt a nézetét papírra vetette, valószínűleg a német parasztháború tapasztalatai, valamint Magyarországi Györgynek a törökök méltányosságáról, puritanizmusáról írt sorai is meglevenültek benne.

Ebben az időben, 1542-ben jelenik meg a *Verlegung des Alcoran*, amely Ricoldus de Monte Crucis már említett munkájának Luther által készített fordítása, s amelyhez bevezetőt is írt. Többen föltették azt a kérdést, hogy Luther miért éppen Ricoldus művének kiadása mellett döntött, holott alig több mint egy évtizeddel korábban, a *Libellus* előszavában még igen kritikusan írt róla. Valószínű azonban, hogy szándékához nem talált alkalmasabb munkát: Cusanust már elvi oldalról elvethette, ráadásul itt nem arról volt szó, hogy Ricoldus munkájának van-e missziós távlata, hanem arról, hogy saját nyája, a német kereszténység borzadjon el és maradjon távol Mohamed hazugságaitól. Hiszen a konkrét helyzetben a *Verlegung des Alcoran* összefüggött a fejedelem fölkérésére írt *Vermahnung zum Gebet*tal. Az imafölvíváson kívül Luther – mai kifejezéssel – egyfajta népszerű tudományos munkát kívánt nyújtani a mohamedani eretnység lényegéről, s erre a célra megfelelt neki Ricoldus műve.

A szerző a 13. század végén sokáig élt a Közel-Keleten, s a mongol Ilhánok uralma lehetővé tette számára, hogy Bagdadban muszlim főiskolán is tanuljon. Szemlélete azonban a keresztes háborúk közelségében élő dominikánus szerzetesé: „Hérakleiosz idejében egy ember jött a világra. Valójában ő a sátán és a sátán elsőszülöttje, aki a keresztényen egyház ellen tör. A neve Mohamed. Mindezt az emberekbe oltotta: minden hazugság atyja- és támaszaként hazugsággal teli, hamis törvényt hirdet. De azt mondja róla, hogy Isten szájából való, és Koránnak nevezi.” Így szólal meg Ricoldus Luther fordításában-átdolgozásában.

Másfelől azonban el kell ismerni, hogy tárgyi ismeretek terén a dominikánus szerzetes műve jócskán a nyu-

gat-európai előzmények fölött áll, s ilyen szempontból még a 16. század első felében is joggal becsülték. Viszonylagos adatgazdagsága, s az a tény, hogy személyes tapasztalatra támaszkodott, Luther szemében megnövelte értékét, hiszen a reformátor is minél többet akart megtudni az iszlámról. Természetesen nem a szellemi nyitottság jegyében, hanem inkább mint egy-ügyű ember, aki meg van győződve arról, hogy a többet tudás még inkább alátámasztja, okadatolja majd saját régen meglévő álláspontját. Itt fölidézhető Nietzsche nézete: igaz, hogy Luther nagyon sokat tett az európai fejlődésért, de aligha volt még olyan ember, aki ezt nálánál önkéntelenebbül cselekedte. Kérdés, hogy Nietzsche nem áll-e elő történetietlen igénnyel, de amit mondani akar, az egészen érthető, találó.

Jó példa erre Luther utolsó érdemi megnyilvánulása az iszlám témájában 1543-ban, amikor a Bibliander-féle latin nyelvű Korán-kiadás ügyében közvetített. A fordítás a Petrus Venerabilis apát által vezetett toledói munkaközösségben készült éppen négyszáz évvel korábban, s általában Robertus Cetenensis angol szerzetes munkájának tartják. A 16. századig ez volt a leghasználhatóbb Korán-fordítás nyugaton, s Theodorus Bibliander zürichi arabista, teológiaprofesszor szerette volna kinyomtatatni Johannes Oporinus bázeli nyomdájában. A bázeli tanács azonban vonakodott engedélyt adni a Korán megjelentetésére, s az aggódó nyomdász Lutherhez fordult közbenjárásért. Luther valóban elküldte támogató levelét, s így tekintélyének része volt abban, hogy az első nyomtatott latin Korán-fordítás 1543-ban megjelent.

Luther nézete ugyanis az volt, hogy semmivel sem lehet nagyobb csapást mérni a törökökre és a mohamedanizmusra, mint ha minél többen győződhetnek meg arról, hogy a Korán tele van hazugsággal, csalással. Egy mai török megjegyzés szerint Luther logikája – talán meglepő módon – Kemal Atatürkéhez áll közel: „Igen, Karabekir, a Koránt törökre fordítatom és így tanítatom, hogy az arab zűrzavaros beszédet a törökök átlássák, a butítás és a félrevezetés pedig ne folytatódhasson.” (Mindenesetre Kemal mondata kétértelműbb, mint Luther kategorikus álláspontja.)

Megfigyelhető, hogy a reformátor életén évtizedeken át végighúzódik egy kettősség: a hit az Ige közvetlen hatásában, másrészt a dezillúzió, hogy igenis szükség van a tanításra, sőt a szájbarágásra, mert ami neki nyilvánvaló, azt mások nem akarják vagy nem tudják fölfogni. A Korán-kiadás kapcsán ismét az optimista Luther szólal meg, s egy akkori keresztény közösségre nézve talán igaza is volt, mohamedán közösséggel viszont sohasem volt dolga. (Nem tudom, mire alapul az a föltevés, hogy vándor szűfikkal találkozhatott. Meglepő volna.)

1541-ben íródott, s 1543-ban már gyülekezeti énekeskönyvbe került Luther témánkhoz kapcsolódó híres éneke, amelyet eredetileg gyermekeknek szánt:

Erhalt uns Herr bei deinem Wort
und steur' des Papsts und Türken Mord,
die Jesum Christum, deinen Sohn,
wollen stürzen von deinem Thron!

(Tarts meg, Urunk, szent igédben,
sújts halálra pápát s oszmánt,
kik Jézus Krisztust, fiadat
ledöntének trónusodról.)

Luther nagyon bízott a gyermekek könyörgésének erejében; maga az ének a *Vermahnung zum Gebet* egyik melléktermékének tekinthető. A későbbi századokban a második sort (a pápa és a törökök elpusztítására vonatkozó kérést) már többnyire általánosító, enyhítő változatokban közölték, de az ének legjelentősebb feldolgozása – Bach 126. számú, 1725-ben írt kantátája – Luther eredeti verssorát szólaltatja meg. Az említett évben (1543) a szultán a

Duna-medencében támadott, elfoglalta az Árpád-kori királyi székhelyeket, Fehérvárt és Esztergomot, flottája pedig ugyanebben az időben a franciák segítségére sietve vonult végig Itália nyugati partjainál. A Tiberis torkolata előtt egy időre lehorgonyoztak a törökök, s a pápa városa állítólag francia közvetítéssel került el a kifosztást; de olyan hírek is elterjedtek, hogy az oszmán flotta éppen Róma népének segítségével töltötte fel élelmiszerkészleteit, hogy az Antikrisztus segítette a sátánnak.

Luther hitében Krisztus váltságshalála áll a középpontban, s e váltságshalált – magától értődően – a Szentháromság összefüggésében érti Luther. Látásmódja pedig egyértelműen meghatározza az iszlámról vallott felfogását. Az iszlám, szorosabban a Korán Jézust embernek mondja, a váltságtanról nem tud, magát a keresztre feszítést is tagadja, a Szentháromság gondolatát pedig hangsúlyozottan elveti. A krisztusi váltság aktualizálásáról – kegyelemből, hit által – pedig egyáltalán nem tudhat a Korán, amely utasításokkal, szabályokkal, követelményekkel szólítja meg követőit: vagyis olyan teljesítmény-központú vallást hirdet, amely Luther szerint semmiképpen nem vezethet üdvösségre. Így könnyű belátni, hogy éppen az alapgondolatokban homlokegyenest ütközik a két nézetrendszer, s egyáltalán nincs köztük átjárás.

Kevésbé alapvető, de a társadalomszemlélet felől nagyon is fontos további különbség, hogy a lelki és a világi kormányzás – mondhatni: a hit és a társadalmi rend világa – Luthernél kettéválik, míg az iszlámban masszív egységet képez. Luther szerint a keresztény akkor kerülhet szembe a politikai hatalommal, ha az átlépi a két birodalom közti határt, s az evangélium, az üdvösség hirdetését kezdi akadályozni. Ebben az esetben vállalni kell az üldöztetést, ellenállni azonban ekkor sem szabad. A társadalmi rend világában Luther az ellenállást ugyan nem zárja ki, de azt vallja, hogy aki ellenáll, ne Krisztusra és a kereszténységre hivatkozzék, hanem saját emberi-jogi igazságára. Az iszlám világában mindez másként fest. A hittudós szembekerülhet ugyan a politikai hatalommal, itt azonban nem a lutheri két birodalom ütközik egymással, hanem hatalmi harcról van szó: mindegyik fél magát állítja hiteles muszlimnak, s mindegyik a saját elképzelését igyekszik ráerőltetni a másikra. A küzdelem egyetlen birodalomban zajlik, s végeredményben pillanatnyi, esetleges dolog, hogy a hatalmi erőszak gépezete éppen kinek a kezében van: korunkban ezen a ponton a leglátványosabb példát az iráni forradalom kínálja, de lényegében az arab tavasz országaiban is hasonló a helyzet.

Érdeemes utalni még néhány különbségre, amelyek Luther, az üdvösséggondolat megszállottja számára részletkérdések, számunkra mégis figyelemre méltók lehetnek. Így a reformátor egyrészt félti a társadalom, ebben az esetben a nyugati rendi társadalom létét a török egyszemélyi zsarnokságtól, másrészt felszólítja a hatalom gyakorlóit, bánjanak méltányosan a szegényparasztsággal, nehogy a nyomorultak – mai szóval élve – elidegenüljenek, s átálljanak a hódítók oldalára.

A mai török történelemszemléletben erősen tartja magát az a nézet, hogy az oszmánok mintegy felszabadítóként érkeztek a Balkánra, akik eltörölték a feudális kiváltságokat, s lehetővé tették, hogy a legalacsonyabb sorból származó ember – egyéni képességei szerint – akár nagyvezír, magyarán miniszterelnök is lehessen. Ebben a látásmódban van részizgazság. Nem véletlen, hogy nyugati történész körökben időről időre párhuzamot vonnak az Oszmán Birodalom és a Szovjetunió között. Akik azonban a szovjet típusú kommunizmus hatalma alatt éltek, maguk is jól tudhatják, hogy a hagyományos, gyakran még feudális kiváltságok eltörlése mennyire harmóniában állhat az új típusú zsarnoksággal (később mindinkább korrupcióval is); de azt is el kell ismerniük, hogy a társadalom alján élők, a megaláztatottak és megszomorítottok elkeseredettsége – legalábbis kezdetben – milyen hátszelet és gyújtóanyagot jelentett a kommunista hatalom számára. Nagy hiba volna a szovjet-oszmán analógiát erőltetni vagy éppen Luther nézeteit történetietlenül aktualizálni. Lapul azonban itt egy mély felismerés, amely csakugyan nem ragad le a 16. századnál: a talaját veszített szegénység mint a keleti típusú zsarnokság lehetséges támasza. Olyan gondolat ez, amely a 20. század első felében Magyarország számára is tartogatott volna üzenetet. Változatait pedig lehetett is hallani.

A többnejűség és a keresztény házasság Luther általi szembeállítására szintén fontos társadalmi területet érint. Esetünkben talán nem szorul további magyarázatra.

Végül be kell vallani, hogy Luther páli gondolkodása és erős szentháromság-hite nem mindig vált ki lelkesedést teológuskörökben, s többek között az iszlámmal igényelt párbeszéd akadályait is látják bennük. Ez a párbeszéd csakugyan fontos szempont, azonban aligha vitatható, hogy Luther hitének biblikus-teológiai alapjai mai szemmel nézve is erősek. Másrészt azt is el kell fogadni, hogy a szentháromság-hit az egész egykorú kereszténységet nagyon mélyen átjárta, s a benne való megingás minden bizonnyal az egész reformációs mozgalom szétesését és bukását vonta volna maga után.

Ajánlott irodalom

- ALTUNTAŞ, İsmail Hakkı 2015. Martin Luther'in islam anlayışı. *Yazılar*, 33. 242–260. o. <https://ismailhakkialtuntas.files.wordpress.com/2015/03/yazilar-33.pdf>. (Letöltés: 2017. március 19.)
- BOYCE, James L. – HENRICH, Sarah 1996. Martin Luther – Translations of two prefaces on Islam. Preface to the Libellus de ritu et moribus Turcorum (1530), and Preface to Bibliander's Edition of the Qur'an (1543). *Word&World*, XVI. évf. 2. sz. 250–266. o. Web: https://wordandworld.luthersem.edu/content/pdfs/16-2_Islam/16-2_Boyce-Henrich.pdf. (Letöltés: 2017. március 19.)
- DOBROVITS Mihály – ÖZE Sándor 2009. A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában. *Egyháztörténeti Szemle*, 2. sz. 19–33. o. Web: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/dobrovits-oze.htm>. (Megtekintés: 2017. március 19.)
- EHMANN, Johannes 2015. *Luther, Türken und Islam. Eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)*. 2. kiad. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 80.)
- FABINY, Tamás: *Luther und die Türken – die ungarische Erfahrung*. Előadás, Ludwigshafen am Rhein, 2014. december 3. (a *Luther bewegt* rendezvénysorozat részeként). <http://www.kulturkirche-ludwigshafen.de/Luther%20und%20die%20T%C3%BCrken%20-%20Vortrag.pdf>. (Letöltés: 2017. március 19.)
- Georgius de Hungaria 1977. *Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról* [1438–58]. In: *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Vál., bev. Tardy Lajos. Gondolat, Budapest. 49–153. o.
- HIDIR, Özcan 2007. Tarihte bir „anti-islamist” olarak Martin Luther. In: Kadir Canatan – Özcan Hıdır (szerk.): *Batı dünyasında islamofobi ve anti-islamizm*. Ankara. 145–178. o. Web: http://isamveri.org/pdfdr/D172689/2007/2007_HI-DIRO2.pdf. (Letöltés: 2017. március 19.)
- LEWIS, Bernard 2011. *Ortadoğu*. Ford. Selen Y. Kölay. 8. kiad. Arkadaş Yayıncılık, Ankara.
- LEXUTT, Athina 2011. Luther und der Islam. Beten und Büßen statt Reden und Kämpfen. *Spiegel der Forschung*, 2. sz. 60–71. o. Web: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2011/8440/pdf/SdF_2011_2_60_71.pdf. (Letöltés: 2017. március 19.)
- SÓLYOM Jenő 1933. *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Luther-Társaság, Budapest. (A Luther-Társaság kiadványai, új sorozat 12. Luther-tanulmányok II.) Web: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Evan-gelikusMonografiak_080/. (Letöltés: 2017. március 19.)

Mányoki János jogi tanulmányainak elvégzése után, 1981-ben lett az Evangélikus Országos Könyvtár munkatársa. 1989-től 2017-ig a könyvtár vezetője volt, 2017-től tudományos főmunkatárs, 2000 és 2008 között a Credo főszerkesztője. 2012-től Pintér Gáborral együtt az Evangélikus Országos Könyvtár Bivio-sorozatának szerkesztője. Török nyelvű szépirodalmi művekből készíti a műfordításokat.

Fenyvesi Félix Lajos

Luther Márton

Ötszáz éve tűzte ki a nagy tölgyfa
kapura kilencvenöt tételét.
Arany ősz volt, sötét lett az ég,
és lőn dele, alkonya életének.

Jeges télben fázott, a Biblia ódon-
szép szavainál melegegett.
Nem maradt nélküle istentisztelet,
mindig zengett ének és zsoltár.

Hitújító volt, tudós magyarázó?
Ember! Az Igen és a Nem egymaga.
Zord időben a szerencse fia,

emléke él ma is és sugárzó;
szólóvesszeitől erős a hitünk,
múló napokban újjászületünk.

Magyari fényes csillagok

A wittenbergi egyetemről hazatért diákok,
kik lelkipásztorok, vándorprédikátorok
lettek, tudós tanárok,

titeket idézlek az áprilisi tavaszban:

a hitvitázó „magyar Luther”: Dévai Bíró Mátyás,
az első lutheránus könyv szerzője: Ozorai Imre,
a Budáról elűzött költő: Bornemisza Péter,
a szép hangú szerző: Kálmáncsehi Sánta Márton,
a bibliát éjszaka körmölő: Károli Gáspár.

Szavakat meghallotta-e a világ?
Mozdult-e a gyülekezet jóra, szépre?
Templomépítők csontja mellett ott a tietek is.

Bujdosva, sebzetten óvtatok egyetlen
kincsünket: a gyönyörű anyanyelvet!

A tollat letettem

„Bennem lépdelt könnyű lábad”

Vas István

1

Száznyolcvan napig bennem lakoztatok,
hű reformátorok, tudósok, bibliafordítók,
és ti, ismeretlen diákok, kik évszázadokon
átsuhanó szavakat titkon lejegyeztetek.
Voltam szerzetes, ki csepp vizet, morzsányi
kenyeret nem vett magához, imádkoztam
cella-homályban, hegyes vasszögekkel kitűztem
tételeim... Voltam Wartburg várának
foglya, a héber Ószövetség, a görög
Újszövetség vallatója, dühödt parasztok
csitítója, mikor hová állított Isten.

2

És lobbant tűzzel teli tábor,
égig érő lángban városok és falvak,
a félvad zsoldosok emberhúst faltak,
és mind itt hagyatok engem.

Megpihentem fehér falú templom csendjében,
kerestem lábnyomotok nappal és éjjel,
forró pusztában és kanyargó ösvényen,
de hiába: a kidőlt keresztet se találom!
Húsz napja sincs, hogy bennem beszéltek,
szavaitok süttötték szívemet,
azóta lett bennem csillagtalan éjfél.

3

Holnap kiléptek a kövesedő időből,
fény-ruhában, kiket nem tántorított semmi el,
sem máglyatűz, sem gályarabság,
örök áldozattal, mindig előre!

Feltámadás hús szele, fújj a világban,
süvíts rajtam át,
csendesítsd el a háborgó tengert,
háborúk nem szűnő ágyúrobaját –
legyen új kezdet: virágozd a tavaszi fákat.

Németh
Ildikó

„Ki a közasztalhoz ülni nem kéntelen, segedelmezésre nem szorul”

*Adalékok a soproni evangélikus diákjóléti intézmények
19–20. századi történetéhez*

Sopron évszázadokon keresztül az evangélikus iskoláztatás egyik legjelentősebb nyugat-dunántúli központja volt. A ma is működő evangélikus líceum mellett tanítóképző, evangélikus teológia is színesítette az evangélikus oktatási palettát a városban. Az intézmények jeles tanárai és később több tudományágban híressé vált diákjai az ország számos részéről érkeztek. Városi szállásadóknál kaptak szállást, nemegyszer az itteni német házaknál tanultak meg németül a színmagyar vidékekről származó ifjak. Az évszázadok folyamán egyre erőteljesebben jelent meg az igény, hogy előbb az étkeztetésüket, majd az elszállásolásukat is minél nagyobb mértékben az egyház biztosítsa. Több tanulmány is tudósít az evangélikus líceum diákjainak 17–18. századi életkörülményeiről (NÉMETH S. 1957; MAROS 1962; EMRESZ 1968). A legszemléletesebben talán a későbbi neves evangélikus püspök, Kis János¹ visszaemlékezése mutatja be az akkori ellátási módokat, saját példáján keresztül: „Szüleim jóságának s szeretetének az is bizonyága vala, hogy szegénységek mellett sem hagytak az alumneumra, azaz azon intézetre szorulnom, melyben a szűkölködő tanulók ingyen kapnak ebédet. Eleinte cserében soproni gyermekeket vivének le helyettem, kik náluk magyarul tanultak. Azután egy pár esztendeig hazulról küldének számomra élelmet, a szállásért és a főzésért alku szerint fizetvén. Utóbb pedig a tehetősebb szülők, kik gyermekeik mellé felvigyázóul, s a tanításbeli segédül használtak, fogadának számomra szállást és asztalt, s ekkor mint már nagyobb diákot a soproni konvent is szegény és szűkölködő tanulók számára rendelt hagyományokból részeltete évenként néhány forintból stipendiumban.” (Idézi NÉMETH S. 1957, 70. o.) Az alumneum mellett gyakori megoldás volt a „cseregyerek” fogadása: a magyar vidéken élő szülők soproni német ajkú gyermekeket fogadtak „magyar szóra” saját gyermekük ellátásának fejében. Voltak, akik szállást fizettek gyermekeiknek magánházaknál, és úgy küldették az élelmet, a nagyobbak pedig házitanítóskodást vállaltak, illetve az arra érdemes diákok különböző egyházi és magánalapítványokból kevéske ösztöndíjra is számíthattak.

Az alumneum és a tápintézet

Az iskolai alumneum működéséről a 17. század második feléből vannak adataink: a bentlakásos, ingyenes vagy kedvezményes étkezést biztosító ellátást alig néhány diák számára tudta biztosítani a líceum. 1717-ben azután újjászervezték az alumneumot, amelynek fenntartását adományokból fedezték. Az alumneum mellett alakult ki később a tápintézet, amely a líceumi diákság étkeztetésének megoldását volt hivatott szolgálni (MAROS 1962, 77. o.). A líceumi ifjúság 1848 áprili-

¹ Kis János (Rábaszentandrás, 1770 – Sopron, 1846) evangélikus lelkész, szuperintendens, költő.

sában felhívást tett közzé *Reform kívánatok a soproni evang. főiskola körében* címmel, amelyben az iskolai oktatás sürgős reformja mellett életkörülményeik javítását és az alumneum helyett közasztal – mai fogalmaink szerint menza – felállítását követelték. „A tanuló ifjú akármi célra arcpirulva koldulni ne kényszeríttessék, – iskolai szolgálk végezzék a mostanában szegény alumnista gyerekekre szorított seprést s a t. [...] A mostani alumneum helyett főiskolánknál jó étkezéssel közasztal állíttassék fel, az iskolai s családi segélydíjak erre fordíttassanak. Határoztassék meg a közasztalhoz járhatás általános díja, s ebből azután szorgalomdíjazás helyett a vagyontalan tanulóknak érdemfokozat szerint több vagy kevesebb elengedesség. (Ki a közasztalhoz ülni nem kénytelen, segedelmezésre nem szorul.) A közasztalhoz valláskülönbőség nélkül minden főiskolánkban tanuló ifjú felvétessék. A közasztal is az iskolai igazgató kezelése alatt álljon, s erről mint általában minden eljárásról a kerületi választmányoknak felelni tartozzék.”²

Az 1850-es évek közepén a tápintézet mellett a jobb módú diákoknak konviktust is felállítottak: ők szállást és ellátást is kaptak, térítési díj ellenében. 1871-re készült el a 220 személyes étterem a líceum épületében: a 19. század végén már több mint 300 diák, a líceum, a teológia és a tanítóképző növendékei is itt étkeztek (NÉMETH S. 1957, 74. o.).

A második világháborút követően, 1948-ban Sopron városa felmérést készíttetett a város népjóléti intézményeiről. Ezen összeírás szerint a líceum Széchenyi téri épületében két étkező, két személyzeti lakószoba, konyha és egyéb mellékhelyiségek tartoztak a líceumi tápintézethez. A vezető és a gazdasági ügyintéző mellett két konyhai dolgozó és egy takarító alkották a személyzetet 1948-ban. A második világháború előtt 200-250 gimnazista és tanítóképzős növendék is étkezett itt, a háború utáni években átlagosan 50 főt fogadtak (MOLNÁR 1948, 13. o.).

A soproni evangélikus árvaház és tanulóotthon

Az Evangélikus Tanítóképző Diákotthona

1858. október 3-án nyílt meg az önálló, internátussal egybekötött evangélikus tanítóképző, melyet adománnyokból az akkor még külvárosnak számító Deák tér végén található telken építettek fel. Pálffy József³ igazgató megnyitó beszédében külön kiemelte az internátusi bentlakás fontosságát: „Az én meggyőződésem – mondá Pálffy – az, hogy a leendő tanítókat nem csupán oktatni, hanem és főképen nevelni kell, és pedig nevelni azon kortól kezdve, amidőn még nevelhetők, amidőn még rossz példák még annyi hatást nem gyakoroltak reájok, hogy annak nyomai kitörölhetők ne volnának. S hogy nevelni lehessen őket, okvetlenül szükség, hogy tanítóiknak későn, korán szemeik előtt legyenek, velők lakjanak, velők éljenek, velők társalogjanak...” (PAPP 1908, 23. o.)

Az épületet hosszú évekig közadakozásból tartották fenn. Már a 19. század utolsó évtizedeire kicsinek bizonyult, szoba került a bővítés, diákotthon, majd új épület emelése is. Az első világháború kitörése hosszú időre elodázta a kérdést, míg végül 1938-ban az állam 300 ezer pengő államsegély biztosításáról döntött, amely összegből 100 ezer pengőt át is utalt. A Winkler Oszkár⁴ építészmérnök terveiben szereplő U alakú épülettömbnek csak az északi szárnya épült

² *Reform kívánatok a soproni evang. főiskola körében*. Sopron, 1848. április 5. In: HORVÁTH 1964, 105. o.

³ Pálffy József (Nagygeresd, 1812 – Sopron, 1867. július 4.) lelkész, tanár, az Evangélikus Tanítóképző első igazgatója.

⁴ Winkler Oszkár (Sopron, 1907 – Sopron, 1984) építészmérnök, egyetemi tanár

meg a löverekai külvárosban, a hajdani líceumi sportpályán: ez lett volna a diákotthon. A főépületben kapott volna helyet a tanítóképző, a másik szárnyban pedig a tornaterem. A város is kinyilvánította támogató szándékát, 300 ezer pengő kiutalásáról határozott (az építkezés teljes költsége 864 ezer pengőre rúgott volna). A majdnem kész épületbe 1944 januárjában már be is költöztettek 12 tanulót, a tanítás 1944. októberi szüneteltetéséig. A második világháborús események azonban itt is közbeszóltak: a felhalmozott építőanyag elveszett. 1945. januártól zsidókat gyűjtöttek egybe az épületben. A tetőzet elpusztult.⁵ Az épületet 1950-ben a Híradástechnikai Technikum (később Gépipari Technikum) kapta meg. A régi épületet (amelyet 1944. október 28-án a német katonai parancsnokság foglalt el) az angolszász erők 1944. december 6-i bombatámadásakor elsőprő erejű bombatalálat érte (ROZSONDAI 1958, 202–203. o.).

Az Evangélikus Tanulóotthon

A soproni evangélikus árvaház és tanulóotthon

Az evangélikus tanítóképzőhöz hasonlóan szintén 1858-ban épült fel az evangélikus árvaház és internátus a szőlősgazdák külvárosi házai mellett, az úgynevezett „poncichter-negyedben”, elsősorban az evangélikus árvák és félárvak nevelésére. Néhány éven belül azonban a már meglévő igény kiszolgálására térítés ellenében a vidéki középiskolásoknak is biztosítottak szállást. A két világháború között, 1932-től az evangélikus árvaházban 15 tanulót fogadó internátus működött.⁶ Ugyanebben az épületben, a Halász utca 7. szám alatt a második világháborút követően már 36 fős diákotthon kapott helyet. Az 1948. évi népjóléti jelentés szerint a két hálóterem mellett egy nappali, egy étkező-helyiség, két tanulószoba, egy betegszoba, fürdő, mosdó és egyéb mellékhelyiségek álltak a 7–18 éves vidéki evangélikus középiskolás fiúk rendelkezésére. A 36 tanulóra 5

főállású alkalmazott jutott: egy igazgató, két nevelő, egy takarítónő és egy kiségitő személy (MOLNÁR 1948, 14. o.).

Az Evangélikus Líceumi Diákotthon, a „Lido”

A 20. század elején mind erőteljesebben fogalmazódott meg az igény egy korszerű, sok diákot fogadó internátus felépítésére, azonban az első világháború visszavetette ezen törekvéseket. A diákotthon felépítését szorgalmazó líceumi tanár, Hetvényi Lajos⁷ volt a motorja annak a kezdeményezésnek, amely kifejezetten a Sopronban

⁵ Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: MNL GYMSM SL) XV.96.a. 533. A zsidók elszállításával kapcsolatban az evangélikus tanítóképződei internátus épületében keletkezett károk, 1944. július.

⁶ Soproni Evangélikus Gyülekezet Levéltára (a továbbiakban: SevL), Egyháztanácsai és konventi jegyzőkönyvek 1932. 65. sz. Budaker Oszkár árvaházi bizottsági elnök felszólalása.

⁷ Hetvényi Lajos (Győr, 1869. szeptember 17. – Sopron, 1926) evangélikus lelkész, a Soproni Evangélikus Líceumi Diákszövetség megalapítója.

létesítendő diákotthon ügyének felkarolására az öregdiákok körében keresett támogatókat. Így jött létre 1918. június 5-én 43 taggal a Soproni Evangélikus Líceumi Diákszövetség. Az alapszabályban kitűzött célok az alábbiak voltak: a tervezett diákotthon létesítésének elősegítése, a líceum tanulóinak erkölcsi és anyagi támogatása, a líceumból az egyetemre került hallgatók, különösen a szegény sorsúak segítése, a líceum fejlesztésének támogatása, a volt diákok líceumhoz és egymáshoz való kötődésének erősítése.⁸ Párhuzamosan gyűjtöttek az otthon felépítésére, illetve a diákok támogatására, alapítványokat hoztak létre, ösztöndíjakat, tanulmányi segélyt osztottak.⁹ A legnagyobb eredményük azonban mégis a soproni Lőverekben, az evangélikus egyház telkén felépült diákotthon felállítása volt. A Soproni Evangélikus Egyházközség 1934. szeptember 1-jén nyitotta meg diákotthonát 50 férőhellyel a Hunyadi János utcában újonnan felépített épületben, a líceumi sportpálya mellett.¹⁰ A diákotthon¹¹ működéséről az évente kiadott líceumi értesítők nyújtanak tájékoztatást. Elsősorban vidéki, evangélikus vallású tanulókat vettek fel, azonban más felekezethez tartozók is helyet kaphattak itt. A soproni illetőségű diákok közül az arra rászoruló tanítóképzősöket is felvették. Hetvényi Lajos, a kiváló tanár már nem élhette meg az otthon átadását, mert 1926-ban elhunyt, de az otthon szellemisége az ő elképzeléseit tükrözte. A diákotthon belső szervezete Hetvényi pedagógiai útmutatása szerint épült fel: az egyes szobákat a szobafőnökök, illetve a seniorok felügyelték, a rend és fegyelem megtartása mellett a tanulmányi kötelezettségek ellátását is ellenőrizték.¹² 1943-ra új szárnyal bővült az otthon, ekkor már 93 tanulót tudtak fogadni az internátusban, ahol a szállás mellett napi ötszöri étkezést, felügyeletet, orvosi ellátást is biztosítottak a diákok számára. A második világháborús bombázások során a vasúti sínek közelében fekvő intézet súlyos bombakárokat szenvedett. A diákok a háború után már nem költözhetek vissza. Az épület az újjáépítés után általános iskola lett, amely 1996-ban került vissza az evangélikus egyház kezelésébe.

Evangélikus Líceumi Diákotthon

⁸ <http://www.bdeg.hu/index.php?p=menusor/1-5.php>. (Letöltés: 2016. szeptember 2.)

⁹ A diákszövetség a második világháborút követően, 1947-ben ugyan újjáalakult, de az elkövetkező évek egyesületfeloszlatási hulláma ezt az egyesületet is elérte, 1950-ben került sor a feloszlatására.

¹⁰ Néhány év múlva ezen épület szomszédságában kezdték meg a fentiekben már említett tanítóképzős diákotthon építését.

¹¹ MNL GYMSM SL VIII. 652. Soproni Evangélikus Líceumi Diákotthon iratai 1937–1944. (Csak iktatólapok és iktatókönyvek maradtak fenn.)

¹² PATAKI 2002, 51–53. o.; NÉMETH I. 2007, 220. o.

Az Evangélikus Teológusotthon

A trianoni szerződést követően, 1921 őszétől a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészettudományi, orvosi és jogi karai Pécssett folyrathatták működésüket. A magyar kormány és az evangélikus egyház megállapodása alapján 1923. november 11-én Sopronban nyílt meg a pécsi tudományegyetem negyedik kara, az Evangélikus Hittudományi Kar. A fakultás felállítását indokoltta tette, hogy a jelentősebb magyarországi történeti egyházak közül csupán az evangélikus felekezetnek nem működött hittudományi fakultása egyetlen honi egyetemen sem. A kar központi épülete a Deák téren 1931-re készült el, de a diákotthon már két évvel korábban megkezdhetette működését. Ugyancsak a Lőverek városrészben, a mai József Attila úton (a korábbi Felkelő u. 42. sz. alatt), 1927–1929 között épült meg az Evangélikus Teológusotthon, igazgatója Budaker Oszkár,¹³ a neves teológus volt (KUBINSZKY 2003, 45. o.). Az otthon közvetlenül a katolikus Szent Imre-kollégium mellett állt, és a két épület sorsa a további évtizedekben többször is összefonódott.

Az egyemeletes épülethez 1064 négyszögöl kert tartozott, 29 lakószobája mellett 3 nappali, egy étkező, iroda, igazgatói lakás, fürdő- és mosdóhelyiségek kaptak helyet. Az igazgató, a két konyhai alkalmazott, a két takarítónő és a házmester fizetését az evangélikus egyház állta (MOLNÁR 1948, 18. o.). „Az Otthon célja: mint a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkésznevelő intézménye az Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Karának oktató és nevelő munkáját támogatja oly módon, hogy a kar hallgatóinak egyházas és hazafias szellemben vezetett meleg, családias otthont nyújt. Irányítja a hallgatók lelki életét és a maga részéről is előmozdítja tudományos önképzésüket s az erre érdemes, szegénysorsú hallgatókat anyagi támogatásban részesíti. Ezt a célt szolgálja a Theológusok Otthona által nyújtott bennlakás, az ezzel kapcsolatos diákasztal, az ifjúság közös reggeli és esti áhitata, bibliaórák, az ifjúság lelkigondozása, az egyház időszerű helyzetének és kérdéseinek szemináriumszerű megbeszélése, az olvasóterem és kölcsönkönyvtár iratterjesztéssel együtt, nyelvkurzusok, zenei alapismeretek közlése és a szükséghez és lehetőséghez képest anyagi segélynyújtás (betegség esetén gyógykezelés).”

Az otthon nem csupán szállást és ellátást nyújtó alapszintű kollégium volt, hanem tudományos műhely is: a jövő lelkészeinek szaktanári vezetéssel a társadalomtudományokban is magas szintű képzést kellett szerezniük. „A kar tudományos munkájának támogatására az Otthon a szaktanárok által kijelölt tudományos művek áttanulmányozását a munka módszerére vonatkozó tanácsokkal elősegíti és ellenőrzi, a kézi könyvtárt pedig a szaktanárok óhajának megfelelően tervszerűen fokozatosan kiépíti. Az Otthon a maga oktató és nevelő munkáját kiterjeszti az egyetemi szünidőkre is. E célból a kar által fennforgó szükség esetén és általa megállapított tudományos munka elvégzésére esetről-esetre bizonyos időtartamra tartja lakóit. Egyébként pedig kötelezi a hallgatókat arra, hogy a szünetben megállapítandó terv szerint gyülekezeti típusokat, a nép hitéletét és gondolkodását, vallásos vagy babonás szokásait tanulmányozzák. Beszámolóikat a tanév folyamán a hallgatóság előtt megbeszélik és hasznosítják.”¹⁴

Néhány év múlva az anyagi források lehetővé tették, hogy az otthon 1933-ban balatoni üdülőt vásároljon Gyenesdiáson. A Kapernaumnak nevezett villát 1936-ban vették használatba a meghívó szerint.¹⁵

¹³ Budaker Oszkár (Felsőlövő, 1896. október 4. – Sopron, 1952. szeptember 8.) evangélikus lelkész, 1928 és 1949 között az Evangélikus Teológus Otthon igazgatója. Életéről és munkásságáról lásd: ZOLTÁN 2000.

¹⁴ SEvL VIII.5. Evangélikus Teológus Otthon iratai. Szervezeti Szabályzat. É. n. 1. o.

¹⁵ SEvL VIII.5. Evangélikus Teológus Otthon iratai. Meghívó, 1936. Kapernaum Izraelben a Genezáreti-tó partján elterülő városka neve, ahol Jézus szívesen időzött. Eredetileg a házat dr. Bitá Dezső győri bencés egyetemi tanár építtette a múlt század végén nyaralónak. 1907-ben a Balatonra saját lejáratot és fürdőt létesített, így volt idő, amikor a falunak három strandja volt. A ház többször gazdát cserélt, végül a soproni Evangélikus Teológusotthon vásárolta meg 1933-ban lelkészüdült és konferenciaterp céljára. Vö. HERNÁD 1993.

A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium Sopron városába helyezett főosztályai és a beosztott tisztviselők elhelyezésére térítés ellenében több városi köz- és magánépületet igénybe vett 1944 szeptemberében. A Szent Imre-kollégium egész épületét, a líceumi diákothont és az Evangélikus Teológusotthont hivatali célokra sajátították ki.¹⁶

1945/46 folyamán az otthon az Evangélikus Hittudományi Kar Deák téri épületében működött, régi épületében pedig a szomszédos Szent Imre-kollégium diákjai kaptak elhelyezést. A hittudományi karon 1 tantermet, 3 szemináriumi szobát, 8 tanári szobát, 1 könyvtárszobát és 1 ifjúsági helyiséget vettek igénybe, ebben a tanévben 42 hallgatójuk volt. Az otthon nevelőmunkáját ebben az évben is igyekeztek zavartalanul fenntartani. Heti egy közös bibliaóra (elsőéveseknek külön), reggeli elcsendesedés és esti könyörgések, szombatonként az igazgató által tartott könyörgések, havonta úrvacsora. A hallgatók személyes gondjainak megbeszélését napi lelkipásztori órák szolgálták.¹⁷

Evangélikus Teológusotthon

A Szent Imre-kollégium 1947. december 1-jével költözött ki az épületből, a teológusok ekkor költözhetek vissza a bombakárt is szenvedett épületbe (MOLNÁR 1948, 19. o.). „Amikor az állami fakultásból egyházi intézménnyé lett Teológiai Akadémia 1951-ben Budapestre költözött, a Teológus Otthon a Hűvösvölgyben, a mai Budai Szeretintézmények Központjának épületében kapott helyet. [...] 1956 tavaszán a Teológus Otthon az Egyetemes Egyház épületébe, az Üllői útra költözött, a volt Luther Otthonba.” (SELMECZI 1980, 82. o.) Sopronban 1951-ben, a hittudományi kar Budapestre költöztetésekor az Evangélikus Teológusotthon is megszűnt, helyére költöztették végül a Gyermek- és Ifjúságvédelmi Szolgálat Soproni Telepét.

***

A gyermekek taníttatása mindig is jelentős anyagi áldozatot követelt a családoktól, és a legtöbb diáknak a korábbi évszázadokban nagyon szerény körülmények között kellett tanulnia. Becht Rezső soproni író így emlékezett az 1900-as évek eleji licista létről: „Mi – ezek mi voltunk, a városi gyerekek, akik a családi kör melegében élhettünk.

¹⁶ SEVL VIII.5. Evangélikus Teológus Otthon iratai. 18003/1944.III. Sopron szab. Kir. Thj. Város polgármesterétől. 1944. szeptember 15.

¹⁷ Évi jelentés az Evangélikus Teológusok Otthona 1945/46. évi működéséről. In: ZOLTÁN 2000, 75–76. o.

Falusi társaink élete ridegebb volt. Hetvényi Lajos életcélja, a Líceumi Diákotthon, a mai Hunyadi János Általános Iskola, csak évekkel későbbben valósulhatott meg, hogy otthon teremtsen nekik. Ezekben az években még a líceumi alumneum táplálta őket, és szegény özvegyasszonyoknál laktak kettesével-hármasával, sokszor bizony nagyon kifogásolható körülmények között.” (BECHT 1973, 158. o.) Az evangélikus egyház a maga eszközeivel, az adományozók nagylelkűségének is köszönhetően igyekezett enyhíteni a legnagyobb szükségét, de a mai fogalmaink szerinti diákjóléti ellátás – országosan és Sopronban is – a két világháború között jelent meg.

Az 1920-as trianoni békekötést követően a város és iskoláinak helyzete alapvetően megváltozott. Sopron vármegye elveszítette közigazgatási területének felét, a megyeszékhely Sopron gazdasági, társadalmi és kulturális vonzásköre jelentősen csökkent, ez egyben az iskolák – elsősorban a középfokú iskolák – vonzáskörzetének átrendeződését is jelentette. A két világháború közötti internátusépítési hullám kibontakozása a város fejlődését is befolyásolta. Az ekkor kiépülő diákotthonok – köztük az evangélikus egyház által épített otthonok – alapjául szolgáltak a második világháborút követően évtizedekig működő középiskolai és egyetemi kollégiumok hálózatának.

Hivatkozott művek

- BECHT Rezső 1973. Líceumi diákélet a század elején. Emlékezés. *Soproni Szemle*, XXVII. évf. 2. sz. 154–168. o.
- EMRESZ Károly 1968. A soproni evangélikus gimnázium a reformkorban és az abszolutizmus korában (1803–1867). *Soproni Szemle*, XXII. évf. 1. sz. 20–36. o.
- HERNÁD Tibor 1993. *A Kapernaum 60 éves*. Budapest.
- HORVÁTH Zoltán 1964. *Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében*. Sopron.
- KUBINSZKY Mihály 2003. *Sopron építészete a 20. században*. Szeged–Tatabánya.
- MAROS László 1962. Soproni diákok kollégium nélkül. *Soproni Szemle*, XVI. évf. 1. sz. 74–79. o.
- MOLNÁR István 1948. *Sopron thj. város népjóléti intézményeinek helyzetképe*. Sopron.
- NÉMETH Sámuel 1957. A soproni ev. Líceum tanulóifjúsága a XVIII. században. *Soproni Szemle*, XI. évf. 1–2. sz. 65–78. o.
- NÉMETH Ildikó (szerk.) 2007. *Sopron város és vármegye tanintézetjeinek iratai Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában 1707–1945 (1950)*. Repertórium. Sopron.
- PAPP József 1908. *A soproni evangélikus tanítóképző-intézet története 1858–1908*. Sopron.
- PATAKI Gergely 2002. *Diákjóléti szociálpolitika a soproni Liceumban az I. világháború után*. Szakdolgozat. Sopron. Kézirat az MNL GYMSM Soproni Levéltára kéziratárában.
- ROZSONDAI Károly 1958. Képek a soproni tanítóképző történetéből. *Soproni Szemle*, XII. évf. 3. sz. 193–206. o.
- SELMECZI János 1980. A Felkelő úttól a Lőcsei útig. Képek a Teológus Otthon történetéből. In: *Evangélikus naptár az 1980. évre*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest. 82–83. o.
- ZOLTÁN László (szerk.) 2000. *Oszlop Isten templomában*. Budaker Oszkár. Sopron.

Németh Ildikó főlevéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni levéltárának munkatársa. Az ELTE történelem-levéltár szakán végzett 1996-ban, doktori disszertációját *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században* címmel ugyancsak az ELTE-n védte meg 2003-ban. Fő kutatási területe a 19–20. századi iskola- és oktatástörténet, de egy forrásfeltáró kötet kapcsán hosszú évek óta foglalkozik a soproni boszorkányperek kutatásával is.

Az egyházigazgatás története

Kósa
László

A magyarországi evangélikusok egyházszerveződésének területi alakulása

Az idén számos országban megemlékeznek a reformáció kezdetének ötszázadik évfordulójáról. Írásomban a legrégebb és világviszonylatban az egyik legnagyobb lélekszámú protestáns egyház magyarországi területi szerveződését mutatom be. Az egyháztörténetben kevéssé jártas érdeklődő logikusan feltételezheti, hogy a lutheránus (evangélikus, ágostai hitvallású evangélikus) egyház egyidős a reformáció indulásával. Amennyiben arra gondolunk, hogy Luther tanításai a Német-római Birodalommal szomszédos magyar királyságba a sokszálú kapcsolati hálónak köszönhetően a reformáció kezdete után alig néhány évvel már eljutottak és ott elfogadásra találtak, a föltevés igaz. Azonban csakis úgy érvényes, ha tudjuk és alább látni is fogjuk, hogy a lutheránusok területileg szervezett intézményei Luther kilencvenöt tételének nyilvánosságra hozatala után évtizedekkel később jöttek létre Magyarországon. Sőt közel négyszáz év telt el, mire a kezdeti laza egyházkormányzati struktúra országos egyházzá szerveződött.

A tárgyválasztás és az elemzés hangsúlyosan történeti földrajzi és egyháztörténeti szempontú. Tudomásom szerint eddig hasonló történeti földrajzi szempontú áttekintésre nincs példa. Ugyancsak hangsúlyoznom kell, hogy – noha teljesen nem nélkülözöm figyelembevételüket – nem teológiai és nem egyházjog-történeti megközelítésű a munkám. Az utóbbit LACKNER Pál PhD-disszertációjában részletesen elvégezte (2009).

A magyarországi evangélikusok egyháztörténeti sajátosságai

Legelőbb a magyarországi evangélikusok néhány kiemelkedően fontos történeti jellegzetességét veszem számba, amelyek meghatározóan befolyásolták egyházuk területi szerveződésének alakulását.

1. Az egyház alapegysége, az egyházközség meghatározott területen lakó vagy más területről oda bejegyzett egyháztagok hitéleti céllal szervezett közösségét, a gyülekezetet foglalja magában. A jelenleg hatályos magyarországi evangélikus egyházi törvények szerint az egyházközség lehet anya-, társ-, leány- (filia), valamint külön szabályozású „újonnan alakult” egyházközség, továbbá valamely egységhez tartozó szórványként is számon tartanak híveket. Bizonyos számú egyházközség egyházmegyét (esperesség, szeniorátus), több egyházmegye összekapcsolódása egyházkerületet (szuperintendencia) alkot. Az egyházkerületekből tevődik össze az országos egyház („egyházegyetem”), mai hivatalos nevén Magyarországi Evangélikus Egyház.

A gyülekezettől az országos egyházig minden szinten paritás érvényesül, azaz az egyházkormányzati testületeknek kettős elnöksége, egymással egyenlő jogú lelkesíró és világi vezetője van: gyülekezeti lelkesíró és felügyelő; esperes és egyházmegyei felügyelő; püspök (szuperintendens) és kerületi felügyelő; elnök-püspök és országos felügyelő.

Az alulról építkező rendszerben minden szintnek van presbitériuma (operatív, irányító, döntés-előkészítő szervezet) és döntéseket hozó, ellenőrző jogokat is gyakorló közgyűlése. Mindkettő kollektív testület, amelyekkel vezetőik

együtt irányítják az egyházigazgatási egységeket. A közgyűlés helyére az országos egyház szintjén a zsinat lép. „A zsinat a Magyarországi Evangélikus Egyház legszélesebb körű döntéshozó, legfőbb képviseleti és törvényhozó testülete. Irányítja, segíti és felügyeli az egyház lelki, szellemi és anyagi életét.”¹ (Itt jegyzem meg, hogy ezúttal nem lehet feladatomban az egyházszervezet teljes működésének bemutatása és magyarázata, csupán a legfontosabb elemekről eshet szó.)

2. Joggal merülhet föl a kérdés: hierachiát alkotnak-e ezek a fokozatos egyházigazgatási szervezetek? Véleményem szerint bizonyos mértékig igen. Vagy legalább emlékeztetnek rá, ami azt jelenti, hogy a római katolikus és a keleti egyházak fölépítéséhez hasonló hierarchiáról nem beszélhetünk. De még az évszázadokon át (sőt Skandináviában a közelmúltig) államegyházi formában élő nyugat- és észak-európai lutheránus egyházakhoz viszonyítva sem. Az utóbb említetteket általánosítva konzisztoriális rendszerűnek szokás nevezni. A magyarországi evangélikus egyházigazgatásnak is vannak konzisztoriális elemei, amelyeket itt most nem részletezünk, de egészét tekintve az egyház nem konzisztoriális rendszerű, hanem sajátosan egyedi struktúrárt képvisel az evangélikus egyházak világcsaládjában. Erőteljesen hasonlít a magyar reformátusok zsinat-presbiteri egyházkormányzásához, azzal párhuzamosan és kölcsönhatásban alakult ki. A fokozatos testületek – mint fentebb említettük – alulról építkeznek, autonómok, vezetőiket és tagjaikat választják, illetőleg kisebb részük hivatalból tag vagy delegált tag. A konzisztoriális rendszer viszont felülről építkezik. Az egyházak eredetileg uralkodók, fejedelmek, szabad városok fennhatósága alá tartoznak. A felsőbb szervek, esetenként világi hatóságok kinevezései érvényesülnek.

Magyarországon az evangélikus püspökök (szuperintendensek) még a tisztán lelkeszi vezetés időszakában (16–17. század) sem rendelkeztek a katolikus püspökökéhez hasonló, kiterjedt joghatósággal, és a tisztségekhez nem járult földrajzilag kötött feudális eredetű javadalom. Utóbb a világi elem egyházkormányzásban való megjelenése (18. század közepe), majd erősödése még ezt a hatáskört is gyengítette. Bizonyos fokig ellentmondásban áll az egyházközségi autonómiával a püspöki látogatás (*canonica visitatio*), amennyiben az nemcsak a gyülekezetekkel közelebbi megismerkedést és a személyes kapcsolattartást, hanem az ellenőrzést és akár a fegyelmezést, szankciók kezdeményezését is szolgálhatja. Ez föltehetőleg a középkori egyház tradíciója, és Luther is az egyházkormányzás részének tekintette, azonban nincs sem pontosabban szabályozva, sem időhatárhoz kötve.

A fokozatos testületek rendszeresen üléseznek. Az egyházközségi ülések helyszíne mindig az egyházközség. A megyei és kerületi székhelyek századokon át nagy változékonyságot mutattak. Az egyházkerületi és egyházmegyei ülésekre rendszerint a lelkeszi vezető szolgálati helyén, korábban akár a patrónus, majd a világi vezető birtokközpontjában, vagy a nagy utazási távolságok miatt közlekedés-földrajzi szempontból kedvező településen gyülekeztek össze. Például a Dunántúli Egyházkerületben a szuperintendens (püspök) egészen kis lélekszámú községben (Nemeskér, Vadosfa, Tét), illetőleg tekintélyes polgárvárosban (Győr, Sopron, Szombathely, mindhárom vármegyei székhely) is lakhatott. Vagy a Tiszai Egyházkerületben olyan egymástól jelentősen eltérő jogállású és történeti múltú városi településekkel találkozunk a püspöki székhelyek sorában, mint Késmárk, Dobsina, Miskolc és Nyíregyháza. Különben a püspöki székhelyek – az erdélyi szász egyház kivételével (Berethalom) – csak a 20. század első felében rögzültek. A változékonyság oka elsősorban az volt, hogy a modern polgárosodás kibontakozásáig az egyházigazgatási egységek nem igényeltek jelentékenyebb központosítást, hivatalaik szerény infrastruktúrával működtek.

3. Ismert, de nem kellően hangsúlyozott tény, hogy a reformáció nem új egyház (egyházak), különösen nem vallások alapításának szándékával lépett föl, hanem az egyetemes egyház megújítása, az evangéliumi és az apostoli kor tisztának vett tanításához való visszatérés igényével. Szintén ismert, hogy a katolikus reformot megalapozó

¹ <http://zsinat.lutheran.hu/torvenyek/hatalyos-toervenyek/2005.%20evi%20IV.%20toervenye%20az%20egyhazi%20szervezeterol%20es%20igazgatasrol.pdf/view>. Az egyházkormányzati testületek meghatározása: 1., 42., 77., 101., 103. §.

trienti zsinat befejeződésével (1563) vált nyilvánvalóvá a szakadás a reformáció hívei számára. Addig a lutheri eszmékkel rokonszenvezők a katolikus egyházhoz tartozás tudatában élve, vallási-szellemi irányként tekintettek a reformációra. Ezután kellett ráébredniük az önálló szerveződés szükségességére.

4. Az egyházkormányzási struktúra alakulásában lényeges körülményként játszott közre, hogy a magyarországi reformáció elterjedésének a nyugat- és észak-európai államalakulatoktól eltérően nem az uralkodói (királyi, fejedelmi) udvarok voltak a központjai. A hazai történetírás többközpontúsággal számol: főúri udvarok, privilegizált városok, mezővárosok, végvárak. Evangélikus szempontból a királyi Magyarországon meghatározó szerepet játszott a rendi társadalomszerkezetben kulcs helyzetben lévő főnemesség és a szabad királyi városok polgársága. Payr Sándor, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület történetének monográfusa a reformáció nyugat-magyarországi terjedését jellemzően nagyobb birtokközpontok szerint haladva, a patrónusok uradalmi határain belül mutatja be. Valamelyest az erdélyi fejedelemség kivétel, de a protestantizmus a református fejedelmek idején sem jutott államegyházi státusba.

5. Mintegy fél évszázad alatt Magyarországon (beleértve a külön fejedelemséggé váló Erdélyt) a nyugati kereszténységhez tartozó lakosság túlnyomó többsége a reformáció híve lett. A keleti egyházak (ortodoxok) körében protestáns oldalról a 16. és a 17. században több ízben kezdeményezték a reformáció befogadását, ami azonban csekély sikert ért el, és nem járt maradandó eredménnyel.

A 16. század második felében alakult ki a vallásoknak és etnikumoknak a Szent Korona országaira több századon át európai viszonylatban egyedülállóan jellemző kapcsolata. Korabeli statisztikák nincsenek, de a későbbiekből visszakövetkeztetve a lutheránus hívek a 16. század második felében már éppen úgy négy nyelvi csoportot alkottak, mint még a 20. század első felében is: valószínűsíthető nagyság szerinti sorrendben szlovákok, magyarok, németek és kis számban vendek (szlovének). A történelmi Magyarországon lezajlott utolsó népszámlálás adatai szerint 1910-ben az evangélikus vallásúak közül 34,6% szlovák, 31,9% magyar, 31,5% német, 0,1% román, 1,9% egyéb és ismeretlen anyanyelvű volt (KARNER 1931, 68. o.). Tehát az első háromhoz külön-külön a teljes egyháztagság harmadához közeli (több vagy kevesebb), míg a negyedikhez hozzájuk képest töredéknyi népesség tartozott. A németeken belül már itt megemlítjük a csaknem egységesen lutheránus erdélyi szászokat, akikre alább külön visszatérünk.

6. A protestáns felekezetiesedést megelőző – átmenetinek mondható – néhány évtizedben a gyülekezetek egyházi felettes csaknem teljes hiányában önállóak voltak. Középkori előzmények nyomán egymással laza társulást (confraternitas, contubernium, archidiaconatus) alkottak. Egyidejűleg az eredeti katolikus szerveződések a 16. század végéig helységenként, vidékenként egyre gyöngülő joghatósággal ellátták az egyházkormányzási funkciót. Az evangélikusok szorosabb szerveződési formája legelőbb a saját hitvallásokhoz (confessio) csatlakozás lett. Az *Ágostai hitvallás* (1530) változataiként fogalmazták meg azokat a hitvallásokat, amelyek alapjai lettek első – szervezetnek még nem mondható, de annak előzményként szolgáló – egyházi csoportosulásainak, például: *Confessio Pentapolitana* (*Ötvárosi hitvallás*: Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Lőcse hittani egysége, 1549), *Confessio Heptapolitana* (*Hétfővárosi hitvallás*: Körmöc-, Selmec-, Beszterce-, Libet-, Baka-, Béla- és Újbánya írta alá 1559-ben), *Confessio Sepusia* (*Szepességi hitvallás*: tizenhét szepesi város fogadta el 1569-ben).

Az 1550-es évektől a királyi Magyarországon és Erdélyben a reformáció svájci iránya, sőt néhány év múltán a protestantizmusból kiágazó antitrinitáriusok (utóbbi nevükön unitáriusok) és az anabaptisták hódítottak teret. A magyarországi reformációról sokat tudunk, lefolyásának történetében azonban – elsősorban források hiányában – sok a megválaszolatlan kérdés is. Nincs konszenzusos magyarázat arra sem, hogy a 16. század utolsó harmadában miért váltak lutheránusok tömegei rövid idő alatt a svájci irány híveivé széles földrajzi területen, elsősorban Magyarország középső és keleti tájain. Tény, hogy a 16. század végére az evangélikusok és reformátusok egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedése nagy vonalakban a 20. század derekáiig tartóan kialakult. Értjük ezen, hogy a

rekatolizáció során mindkét felekezet jelentékeny teret veszített, de nem egymással, hanem a katolikusággal szemben. Szempontunkból lényeges, hogy a 16. század utolsó harmadától az evangélikusok zöme Felső-Magyarország nyugati és középső részén, valamint a Dunántúl nyugati felén és Dél-Erdélyben helyezkedett el.

Mint láthattuk, a hat pontban felsorolt jellegzetességek jelentős része a reformáció századában kialakult. Legkevésbé az egyházkormányzás struktúrája kristályosodott ki. Pedig hitéleti, társadalmi, gazdasági szempontból már első szervezett egységei megjelenésekor sem volt közömbös földrajzi meghatározottsága. A legkorábbi időszakban azonban nem mindig lehet pontosan megkülönböztetni egymástól a később egyházkerületeknek, illetőleg egyházmegyéknek nevezett egységeket. Mind a korban, mind a történeti irodalomban főként szuperintendenciaként említik a nagyobb, de utóbb kiterjedésük alapján inkább egyházmegyének, esperességnek (seniorátusnak) megfelelő formációkat. A szuperintendenciák azonban mindig kisebb önkormányzati egységekből, egyházmegyékből (esperességekből) tevődtek össze, ám a modern kori struktúrát alkotó formájukban voltaképpen csak a 18. század közepétől léteznek.

Nemcsak székhelyeik, hanem az egyházkerületek és az egyházmegyék területei is nagy változékonyságot mutatnak. Ennek többféle oka közül feltehetően az egyik legfontosabb az a passzív tényező, hogy a teológiai háttér ezt megengedte. Következésképpen időszakról időszakra érvényesülhettek változások, legyenek azok kiváltói akár külső (egyházon kívüli) történelmi, politikai események és társadalmi körülmények, amelyek általában kényszerítően léptek föl, akár belső egyházi szükségletek, hitéleti és praktikus egyházszerkezési megfontolások.

Részletesebben az egyházkerületek megalakulását és kiterjedését vázolom. Az egyházmegyék létrejöttének és területük módosulásainak csupán néhány fontosabb állomását, indokait vagy motivációit tekintem át, példákkal illusztrálva. A kerületekénél jóval bonyolultabb variációik, nagy számú határ- és névváltozásuk miatt a tanulmány terjedelme többet nem enged meg.

Az egyházigazgatás területi szerveződésének első két évszázada

A 16. század második harmadában a Magyar Királyságban és Erdélyben korábban nem tapasztalt, igen összetett vallási sokféleség alakult ki. De viszonylag hamar megteremtődött és megszilárdult a vallások közötti egyensúly vagy legalább annak modell értékű megoldásai is. Jóllehet a szűkebben vett Magyar Királyságban, elsősorban Felső-Magyarországon és a Dunántúlon egy évtizeddel hamarabb kezdett hódítani a reformáció, időrendben legelőbb Erdélyben szerveződött önálló és folytonosságát megtartó lutheránus egyházkormányzás. Luther tanításait a szász székek lakossága az 1540-es években széleskörűen és egységesen nemcsak befogadta, hanem a reformáció újabb irányzataival szemben ragaszkodott is hozzájuk. Középkori eredetű területi és közjogi autonómiájuk (Andreanum: 1224, kápolnai unió: 1437, Universitas saxonum: 1486) szilárd összetartó keretnek bizonyult. A rendi elkülönülést megkönnyítette a szászok lutheránussá válását, sőt később az evangélikus egyházzal kölcsönösen erősítették egymást. Hozzájárult a folyamathoz a német nyelvűség is. Az első püspökválasztással (1553) megalakuló szuperintendencia önálló országos egyház alapjait vetette meg, amely az egyházkerületi és az egyházmegyei formációt mellezve, a középkori katolicizmusból megtartott, de több elemében ártértemezett, káptalannak nevezett egységekbe szerveződött. A rendi privilégiumokkal összefüggésben gazdasági és hiteleshelyi funkciókkal ruházták föl. 1850-ben volt a legmagasabb a számuk (16). Miután azonban a polgári korszakban nem hitéleti szerepkörökéi okafogyottá váltak, a káptalani rendszer 1861-ben belső reform eredményeként tíz egyházmegyévé alakult át.

A szász egyház története során mindvégig úgy működött, hogy a magyar királyságbeli evangélikusokkal semmiféle szervezeti kapcsolatban nem állt. Nem jelent meg azok zsinatain, a hívást el nem fogadva nem csatlakozott a megalakuló magyarországi egységes evangélikus egyházhoz sem. Képviselői mindössze egyetlen alkalommal vettek részt olyan ta-

nácskozáson, ahová az összes protestáns felekezet küldöttei hivatalosak voltak, 1848. szeptember első napjaiban a pesti protestáns értekezleten, amelyet Eötvös József miniszterként hívott össze. A berendezkedő polgári államban az egyházak elhelyezkedését vitatták volna meg. A szászok akkor is a magyarországi evangélikusoktól elkülönülten jelentek meg. (Is-mert, hogy az értekezlet néhány nap után eredménytelenül föloszlott, Eötvös pedig Jellasics támadása miatt lemondott.)

A kiegyezés után sem változott a helyzet. A Magyar Királyságban – jóllehet hitvallási azonossággal (*Confessio Augustana*) – 1918-ig egymástól függetlenül két evangélikus országos egyház létezett. Figyelemre méltó, hogy az 1885-ös főrendi házi reformmal az evangélikusoknak jutó három-három rangidős püspöki és felügyelői hely elosztásából a szászok megkülönböztetés nélkül részesültek. A dualizmus kori vallásügyi törvények pedig egységesen rájuk is vonatkoztak. A polgári állam tehát egyenlően viszonyult a két evangélikus egyházhoz. Részletezés nélkül csupán még annyit jegyzek meg, hogy a külön tradíciókat ápoló szász egyházban a többi magyarországi protestáns egyháztól eltérő, számos egyedi sajátosság alakult ki. A szász egyház területiségével néhány, az erdélyi magyar evangélikusokat érintő mozzanat kivételével a továbbiakban tanulmányomban nem foglalkozom.

Visszatérve a 16. század második feléhez, az erősödő konfesszionalizáció jegyében az erdélyi szász evangélikusok után Erdélyben és a királyi Magyarországon az evangélikusok és a reformátusok ugyancsak önigazgató egyház-kormányzati egységekbe igyekeztek tömörülni. A szervezeti elkülönülést egyre több tényező ösztönözte, maga a folyamat azonban nem gyors változásokkal, hanem fokozatosan, évtizedekig zajlott. A vallásgyakorlás szabadságát biztosító 1606. évi bécsi béke és az azt becikkelyező 1608-as pozsonyi országgyűlés tette törvényesen is lehetővé a felekezetenként önálló egyház-kormányzás megszervezését (1559-től törvény tiltotta). Sürgetően hatott a protestantizmus fölött joghatóságát egyre határozottabban érvényesíteni törekvő, az egyházlátogatás jogát, a papszentelést, az anyagi forrásokat – hitvallásokat figyelmen kívül hagyva – magának követelő katolikus egyház.

Alább a szűkebb Magyarországon a 18. század közepére kialakuló négy evangélikus egyházkerület szerveződéseként történetét részint párhuzamosan, részint egymásutániségben, esetenként a lineáris előadást megszakítva, a kronológiában előre vagy visszafelé tájékozódva mutatjuk be.

Az áttekintést nyugatról keletre haladva a Dunántúli Egyházkerülettel kezdjük. A földrajzi nagytáj egymástól távol fekvő, két vidékén, a Délkelet-, valamint a Nyugat-Dunántúlon szerveződtek először olyan lutheránus egyház-kormányzati egységek, melyek élére püspököt (szuperintendenst) választottak. Legelőször a neves reformátor, Sztárai Mihály viselte ezt a tisztséget 1553-ban az általa reformált tolna-baranyai gyülekezetek élén. Egyházkerülete azonban hamarosan kettévált, másik felének a szintén jeles magyar reformátor, Szegedi Kis István lett a püspöke, aki azonban nem sokkal később már a svájci irányt követte. Minthogy Sztárai ugyanakkor az Alföldre távozott, a hívek reformátusokká lettek, a lutheránus egyházszervezet megszűnt.

A Nádasdyak és a Batthyányak patrónusi támogatásával tartósabbnak bizonyultak a nyugat-magyarországi evan-

1. térkép. Evangélikus egyházigazgatási egységek a királyi Magyarországon 1614-ben
(Forrás: KUSENDOVÁ–BENŽA 2011, 33. o.)

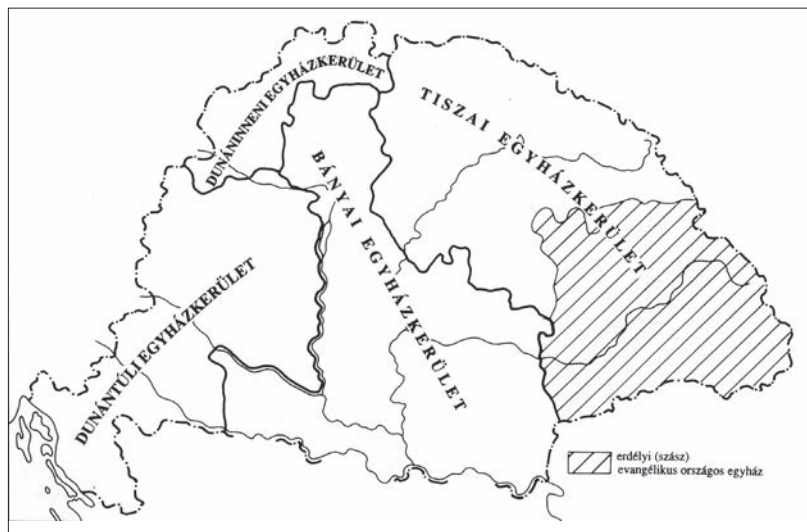
gélikus szerveződések. Mint fentebb szó esett róla, részint a patrónusok udvarához és uradalmi központjaihoz, részint a vármegyei beosztáshoz és a királyi városokhoz igazodva, a Pozsony és a Muraköz közötti széles térségben lazán egymáshoz kapcsolódó egyházmegyék sora alakult ki a 16. század második felében. Szuperintendenciájuk kirajzolódó határai gyakran módosultak, ezért körülményes kiterjedésének vonalait pontosan meghúzni. Püspöknek először Szegeci Mátét választották meg (1576), akit Beythe István (1585) követett. Mindeddig az evangélikus és református hívek azonos szervezetbe tartoztak. Mivel Beythe egyre határozottabban a svájci reformáció hívévé lett, 1591-ben a csepregi kollokviumon a két irány hívei szétváltak. Beythe a gyülekezetek kisebb hányadával 1595-ben távozott a lutheránusnak maradó szervezetből, amely azonban az ő haláláig, 1612-ig nem választott magának másik püspököt.

A hamarosan fölerősödő ellenreformáció és a rekatolizáció igen súlyos veszteségeket okozott a nyugat-dunántúli evangélikusságnak. Egyházközségek sora szűnt meg, számos templomot és iskolát vesztettek el. Az egyházkormányzás területi szervezete szétzilálódott. Több mint fél évszázadon át, 1736-ig püspököt sem tudtak választani. Valójában csak ekkor alakult meg véglegesen, egységes szerkezetben a Dunántúli Egyházkerület. A régi-új szervezet egyik bázisát a korábbi nyugat-magyarországi esperességek maradványai, a másikat egy teljesen új formáció, a tolnai esperesség képezte. A tolnai evangélikus egyházmegejét 1720-tól német és magyar telepes falvakból – eleinte a keruletektől füg-

getlenül – Bárány György, a hazai pietista irodalom egyik jeles művelője szervezte és vezette hosszabb ideig. Jogi helyzetükre jellemző, hogy közben három évig egyházmegejéből hatóságilag kiltva, távolról láthatta el esperesi tisztségét.

Időrendben vissza kell lépünk Felső-Magyarországra, ahol a majdani Dunáninnyi Egyházkerület alapjait megvetve, legelőbb az észak-nyugati vármegyeék evangélikus egyházközségei kezdtek nagyobb és utóbb is folytonosan fennálló területi egységbe szerveződni. Akárcsak a Dunántúlon, ezen az országrészen is fontos szerep jutott a patrónusoknak. A királyság akkoriban legvagyonosabb főura, a magas nádori méltóságot viselő evangélikus Thurzó György 1610-ben Zsolnára hívott össze ebben az ügyben parciális (rész)zsinatot. A gyűlésre Felső-Magyarország nyugati részének nemesi vármegyeiben, mindenekelőtt a kiterjedt Thurzó birtokok településein működő prédikátorok és a patrónusaik jelentek meg. A nádor elnöklésével három szuperintendenciát szerveztek. Az elsőbe a Liptó, Árva és Trencsén vármegyei, a másodikba a Turóc, Nógrád, Zólyom, Hont vármegyei, a harmadikba a Bars, Nyitra és Pozsony vármegyei evangélikus egyházközségek kerültek. Léven a három szuperintendencia evangélikusainak nagy többsége szlovák anyanyelvű, a pozsonyi és az alsó-magyarországi bányavárosok német evangélikusai, valamint a Pozsony, Nyitra és Bars vármegyei magyar lutheránusok számára külön inspektorátusokat hoztak létre. Az inspektorátusok a följük rendelt szuperintendenciáknál kevésbé erős önkormányzati jogokkal felruházott egyházigazgatási alegységek voltak.

A szerveződések befolyásolta a nagybirtokok kiterjedése (Thurzó család) és a rendi meghatározottság (nádori kezdeményezés; a jobbágyfalvak, a vármegyeék és a kiváltságos városok jogállás szerint elkülönülése), sőt mint

2. térkép. Evangélikus egyházkerületek Magyarországon 1894 előtt. A Tiszai Egyházkerülethez tartozó Brassói Egyházmege nincs jelölve (Forrás: BALOGH–GERGELY 1996, 274. o.)

láthattuk – jóllehet akkoriban a modern nemzeteszme még nem létezett – az etnikai-nyelvi hovartartozás is. Az utóbbi szempont részben „föülírta” a földrajzi határokat.

A zsolnai zsinat kezdeményezéseit az 1614-ben a nádor testvére, Thurzó Kristóf főispán által összehívott és patronált szepesváraljai zsinat folytatta, és újabb szuperintendenciákat szervezve, befejezte. Ekkor jött létre a saját hitvallásuk kapcsán fentebb említett öt szabad királyi város szuperintendenciája és a szepesi, valamint a sárosi evangélikusokat szervezeti egységbe összefogó „megyei” szuperintendencia. Ezek az egyházkormányzati egységek a későbbi Bányai és Tiszai Egyházkerületek magját képezték. Mielőtt azonban kifejlődésükkel megismerkednénk, egyelőre még visszatérünk a Thurzók által ösztönzött első szerveződések folytatólagos történetéhez.

Hamarosan ebben a térségben is erőre kapott az ellenreformáció és a rekatolizáció. Az eredmény nagy arányú vallásváltoztatás lett, önálló egyházközségek sora szűnt meg, vagy a hívek számának csökkenésével összezsugorodott. Az egyházkerületek és az egyházmegyék norma szerinti működése ellehetetlenült, szuperintendenseket, espereseket nem tudtak választani. A templomvisszavételek és -foglalások, továbbá az üldözések következtében lelkész- és tanítóhiány lépett föl.

A zilált állapotokat a II. Rákóczi Ferenc engedélyével 1707-ben összehívott rózsahegyzi zsinat próbálta meg rendezni. Résztvevői a korabeli Felső-Magyarországról és annak déli határvidékeiről gyülekeztek össze, azaz a kurucok által biztosan ellenőrzött vármegyékből és városokból, Erdélyből és a Dunántúlról nem. A feltételes fogalmazás azért indokolt, mert a számos problémát megválaszoló, a kusza helyzetet konszolidáló zsinati határozatok nemhogy uralkodói szentesítést nyertek volna, hanem azokat – az 1712–1715-ös, a vallásügyet tudvalévően illetékességéből kitevő – országgyűlés megsemmisítette. A döntésben a szabadságharc bukásának és a rekatolizáció újabb lendületének egyaránt része volt. Ezt a több évtizeden át húzóódó időszakot nevezi a protestáns történetírás *csendes ellenreformációnak*.

A rózsahegyzi zsinat számos, az egyház belső életére vonatkozó rendelkezése nem hivatalosan mégis érvényesült. A szervezeti széttagoltság azonban változatlanul megmaradt, mert a zsinat által újonnan tervezett – egyébként a nyelvi-etnikai és a rendi-közjogi szempontot már kevésbé figyelembe vevő – négy szuperintendencia nem valósulhatott meg. Az egyházkormányzás területi beosztásáról végül egyházon kívüli tényező, a két *Carolina Resolutio* (1731, 1734) döntött.

Kiadásukkal a protestáns egyházak közjogi helyzete mélypontra süllyedt. Törvényi szabályozás helyett királyi kegytől tette függővé az egyházak működését, ami folytonos bizonytalanságot jelentett. Ugyanakkor a második *Carolina Resolutio* engedélyezte az evangélikusoknak és a reformátusoknak négy-négy szuperintendencia szervezését és vezetésükre szuperintendensek választását. Az 1735–1737-ben életre hívott négy szuperintendencia (végleges nevén Dunántúli, Dunáninneri, Bányai, Tiszai) mint egyházkerületek többszörös határmódosulásokkal a magyarországi evangélikus egyházkormányzás legmagasabb szintű szerveződései maradtak mintegy másfél száz éven át, az országos egyház megalakulásáig. Sőt ez a struktúra – bár területváltozásokkal – 1918-ig működött.

Az országos egyház megalakulásának előzményei

Hivatalos megalakulásuktól az országos egyház létrejöttéig a Magyar Királyság nyugati és északi határai mentén elterülő vidékekre mint törzsterületekre támaszkodva, északról déli-délkeleti „hosszanti” irányban, csaknem egymással párhuzamosan húzóódott, változó ütemben növekedett az egyházkerületek földrajzi kiterjedése. Az evangélikus egyházkerületek végleg kiléptek a regionális keretek közül, és miközben a háromnyelvűséget megtartották, fokozatosan lefedték az ország teljes területét.

Közben az evangélikus hívek lélekszámában az ellenreformáció okozta fogyással szemben ellentétes tendencia

bontakozott ki. A növekedés a természetes szaporulat mellett két fő eredőre vezethető vissza. A meggyérült lakosságú egykori hódoltságba a német tartományokból szervezett betelepítéssel németek, a felső-magyarországi szlovák helységekből részint szervezett telepítéssel, részint spontán belföldi, észak-déli fő irányú vándormozgalommal szlovákok érkeztek.

A protestánsok szervezett letelepítését a kormányzat eleinte nem engedélyezte. Utóbb azonban a bevándorlásban és a belső vándormozgalomban a katolikusokhoz viszonyítva jóval csekélyebb, mégis jelentékeny létszámmal magyar evangélikusok is részt vehettek. Általában megígérték nekik a szabad vallásgyakorlatot, ami azonban nem mindenütt vált valóra. Nyugat-Magyarországról evangélikus vallásuk miatt elűzött jobbágyok az 1720-as években először a Tolna megyei Zomba községben telepedhettek le. De ugyancsak vallásuk miatt tovább kellett állniuk, majd Békés megyében a Harruckern-birtokokon fogadták be őket. 1744-ben így alapították Orosházát. Bő három évtized múlva egy csoportjuk innen is távozott, és előbb Szőlős-Nákófalván (Torontál megye) állapodott meg, majd újabb nyugat-dunántúli magyar evangélikusok csatlakozásával Galántai Fekete János gróf Arad megyei birtokán 1792-ben megalakította Újfazekasvarsánd községet. Ez a történet nyilvánvalóan egyedi, nem általánosítható, de a népmozgások viszontagságait példázva jellemző a korra, amelyben Magyarország etnikai és vallásföldrajzi képe átalakult.

Evangélikus szlovákok a Dunántúl északi és keleti vidékein, a Duna-Tisza köze több vidékén, a tőle északra elterülő dombvidékeken, délen a Szerémségben és Szlavóniában, másfelől Észak- és Dél-Tiszántúlon, Békés, Csanád, Arad megyében, valamint a Bánságban alkottak nyelvi és vallási szigeteket és szórványokat. Szervezett telepítéssel és a telepesekhez spontán társuló családokból jöttek létre a Bányai Egyházkerületben olyan, a 19. században már országos viszonylatban legnépesebb szlovák evangélikus helységek, mint Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Nagylak, illetőleg a Tiszai Egyházkerületben Nyíregyháza.

Német ajkú evangélikus települések keletkeztek a Dunántúlon, zömmel délkeleten a fentebb említett Tolna megyében, valamint Baranyában és Somogyban, alacsonyabb számban Közép- és Északnyugat-Dunántúlon (Moston), a Duna-Tisza közének déli felén, a Szerémségben, kisebb csoportokban Békés és Arad megyében, valamint a Bánságban. Az új egyházmegyékbe szervezés több-kevesebb késéssel követte a letelepedést. Az újonnan keletkezett területi egységek határait a gyakorlatban jelentkező szükségleteknek megfelelően alkalmanként korrigálták.

A türelmi rendelet (1781) jelentősen enyhített a protestáns vallásgyakorlat korlátozásán, és bővítette az egyházi nyilvánosságot. 1781-ben a négy kerületben összesen 235, 1790-ben már 436 volt az egyházközségek száma.²

A nagy változásokat részletezve, más források szerint közvetlenül a pátens megjelenése előtt mintegy ötven anyaegyháza volt a dunántúli kerületnek. A lehetőséggel élve már 1786-ra 129-re gyarapodott a számuk. Ezeket új beosztással tizenhárom egyházmegyében rendezték el.

Hasonló folyamat zajlott a bányai kerület főleg alföldi vidékein is. 1735-ben 70, 1791-ben már 137 egyházközséget foglalt magában. A Nógrádi Egyházmegyéből kiszakadó Pest-Békési Egyházmegye 1791-ben vált külön Pestire és Békésire. Hamarosan már olyan nagy kiterjedésű lett, hogy belőle alakíthatták meg a Bánáti, továbbá a Bácsi (utóbb Bács-Szerémi) Egyházmegyét.

A Tiszai Egyházkerületet földrajzi helyzeténél fogva kevésbé érintették telepítések. Egyházmegyéinek száma átrendezéssel és új szervezésekkel azonban 1742-től a 18. század végéig ötről nyolcra gyarapodott. Ez a szám az országos egyház megalakulása előtt 1886-ban még eggyel nőtt a százsz egyházból 1866-ban kilépő barcasági magyar evangélikus gyülekezetek több évtizedes törekvésének eredményeként megalakult Brassói Egyházmegye csatlakozásával.

Azonban vissza kell még térnünk a 18. század végi állapotokhoz. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 1790–1791. évi országgyűlés XXVI. törvénycikke ismét illetékességébe emelte a vallásügyeket, egyszersmind újra

² Kertész Botond szíves közlése SZÉKÁCS 1848-ra hivatkozva.

érvényesnek tekintette a protestánsok szabad vallásgyakorlatát megengedő korábbi törvényeket. A lehetőséggel élve 1791-ben Pesten a magyar királyság minden evangélikusának küldöttei először találkozhattak országos zsinaton (a korábbiak parciális zsinatok voltak). Kánonjai azonban jogi-értelmezési viták miatt nem nyertek szentesítést, egy részük nem hivatalosan mégis átment a gyakorlatba, és mint láthattuk, az újabb egyházközségek és egyházmegyék alakulása is folytatódott. Eddig nem említettük, de nem feledkezhetünk meg róla, hogy a 19. század elejétől, majd a polgári társadalomban megélénkült demográfiai és társadalmi mobilitás nyomán olyan helységekben jöttek létre kisebb, elsősorban városi gyülekezetek, amelyekben a reformáció kora óta nem éltek lutheránus hívek (pl. Kecskemét, Cegléd, Szolnok, Debrecen, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Szeged, Arad).

Az evangélikus egyházban a nyelvi-etnikai különbségeket a modern nemzeti eszme megjelenése előtt mintegy három évszázadon keresztül a *hungarus tudat* hidalta át. Ezt az utókor alkotta fogalmat nehéz pontosan meghatározni. Eredetileg nem különböztették meg, természetes magatartásformának, adottságnak tekintették. A nem magyar anyanyelvű magyarországi lakosok nyelvüket és kultúrájukat megtartva a magyar államisághoz lojálisak voltak, és a magyar kultúrát is magukénak tekintették. Esetenként és egyéneknként dőlt el, ki melyik nyelvi kultúrához kötődik erősebben, miközben a másikhoz fűződő kapcsolatait nem számolja föl. Amikor utóbb „kettős identitásról” beszélünk, az már föltételez különálló polgári nemzeti azonosság-tudato(ka)t. Az evangélikus egyházban elsősorban a szlovák anyanyelvűek integrációja kapcsán merült fel, miután a 19. század első felében éledő szlovák nemzeti mozgalom legerősebb bázisát éppen az evangélikus lelkészek és világiak körében találta meg.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi ellentétei ismertek. Mellettük két fontos dolog fokozta a feszültséget az evangélikus egyházon belül. Az egyik – már előzőleg – a protestáns unió kérdése. A hitvallási különbséget meghagyó közös protestáns egyházszervezet, az 1817. évi úgynevezett porosz unió mintájára a két magyarországi protestáns egyház hasonló egyesülésének ötlete némely előzmény után 1841-ben evangélikus világiak kezdeményezésére egyházpolitikai javaslatként vetődött föl. Az élénk érdeklődést és vitát kiváltó, nem titkoltan magyarosító szándékot is magában foglaló terv meghiúsulásában jelentős szerepet játszottak a szlovák lutheránusok.

Az 1859-ben kiadott, a két hazai protestáns egyház állami felügyeletét – tagadhatatlanul modernizációs szándékokat is tartalmazva – bevezetni kívánó császári nyílt parancs („protestáns pátens”) ugyancsak élezte a nyelvi-nemzetiségi kérdést. Szorosabban előadásunk tárgyához tartozik, hogy át akarta rendezni az egyházkormányzás területi beosztását. Négy-négy egyházkerület helyett hat-hat jött volna létre. Oktrojált végrehajtását a reformátusok majdnem egyöntetűen megtagadták, az evangélikusok egy része azonban elfogadta. A számbeli többség ugyan elutasította az átalakítást, de zömmel szlovák, illetőleg német vezetőkkel és hívekkel nyelvi és nemzetiségi pozícióinak erősödését várva, új, korabeli kifejezéssel „pátentális” egyházkerületek és -megyék is szerveződtek. Ezzel az evangélikus egyház

3. térkép. Evangélikus egyházkerületek Magyarországon (1895–1918)
(Forrás: KUSENDOVÁ–BENZA 2011, 79. o.)

– történetében először – gyakorlatilag kettészakadt, azaz a nemrég fölmerült unió megvalósulásával ellenkező folyamat bontakozott ki. Az ellenállás hatására 1860-ban a császár felfüggesztette, majd a kiegyezés évében visszavonta rendeletét. Az új szerveződések pedig visszaosztódtak a korábbi egyházkormányzati struktúrába.

Az ellentétek azonban továbbra sem oldódtak, sőt mélyülésük lassanként kérdéssé tette a hungarus nézőpontot, s az egyre gyöngébbnek bizonyult a nemzetiségi-nyelvi feszültségek tompításához. A szlovákok evangélikus egyházon belüli helyzete hangsúlyosan éppen akkor került előtérbe, amikor az egyház beilleszkedőben volt a polgári társadalomba, és kikerülhetetlenül modernizálni kellett többek között az egyházkormányzati rendszert is. Hosszas készülődés, viták és véleménycserék előzték meg – 1791 után éppen száz évvel – 1891-ben az újabb országos zsinat összehívását.

Az 1894-ben záruló zsinat legfontosabb eredménye volt az egységes egyházi törvények megalkotásával (korabeli kifejezéssel alkotmányozással) önálló jogi személyként létrehozott országos egyház, a Magyarhoni (Magyarországi) Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház. Addig ugyanis – mint láttuk – nem létezett egységes egyházkormányzati struktúra. Az egységesülés fontos előzményeként alakult ki a rózsahelyi zsinat után a legfőbb világi tisztség, az egyetemes felügyelő, a szélesebb körű egyeztetést igénylő egyházi ügyeket pedig 1774-től alkalmanként összehívott, határozatképes egyetemes gyűléseken tárgyalták meg, és így alakították ki a közös álláspontot. Mindemellett a kerületeket 1891 előtt alapvetően a közös hitvallás, a tradíciók és az evangélikusokra is érvényes vallásügyi törvények fűzték össze.

Az 1891–1894. évi zsinat előadásunk tárgyát közvetlenül érintő döntése volt az egyházkerületek határainak jelentős módosítása is. Nem titkolt célja volt az egyes kerületeken belül a szlovák nemzeti érzelmű egyházmegyék (ezeket a korabeli egyházi közbeszéd pánszlávként emlegette) többségi helyzetét megszüntetni. A területi és a történeti folytonosságot figyelmen kívül hagyva, a Fejér-Komáromi Egyházmegyét a Dunántúli Egyházkerületből, a Barsi, Honti, Nógrádi Egyházmegyét a Bányai Egyházkerületből a Dunáninneni Egyházkerülethez, az utóbbiból viszont az Árvi és a Liptói Egyházmegyéket a Tiszai Egyházkerülethez, a Turóci Egyházmegyét a Bányai Egyházkerülethez csatolták át. Az új struktúra elfogadását a szembekerülő álláspontok viharos összecsapása, személyes érzelemnyilvánítások, szenvedélyes viták, végletes megnyilatkozások kísérték.

Az új kerülethatárok azonban csupán 1918-ig, az első világháború befejeződéséig, az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséig álltak fenn, miközben az egyházmegyei beosztás néhányszor, de nem jelentősen változott. Véglegesnek mondható állapotban az 1910. évi népszámláláskor együttesen 42 egyházmegyét foglalt magában a négy kerület.

A vesztes háború és a kettős monarchia bukása nem várt, teljesen új helyzetet teremtett. Az egységes evangélikus egyházat az új államhatárok szétdarabolták. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban (beleértve Magyarországot is) külön-külön próbáljuk meg követni az utódállam kifejezés mintájára utódszervezetnek nevezhető evangélikus egyházak történetének alakulását.

Evangélikus egyházak az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban

A trianoni békeszerződés következtében mind a négy magyarországi egyházkerület területe és lélekszáma csonkult. A tiszai és a dunáninneni kerület túlnyomó része, a bányainak és a dunántúlinak arányosan kisebb hányada került Magyarországon kívülre. 1924-ben összesen tizenkilenc egyházmegyét foglaltak magukban. Az egyházon belül hamarosan megindult a vita, hogy takarékosági és gyakorlati okokból új beosztással kiegyenlítsék-e a csonkán maradt kerületek területét, vagy politikai és érzelmi szempontok miatt ideiglenes állapotnak tekintve, ne változtassanak rajtuk. A hosszabb szünet után 1934–1937-ben üléselő zsinat állandó püspöki székhelyeknek jelölte ki Győrt, Budapestet, Balassagyarmatot és Nyíregyházát, de nem módosította a status quót.

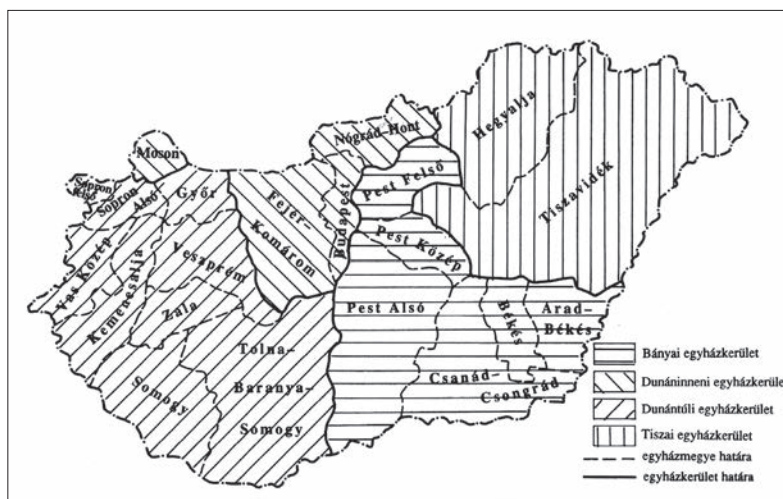
Az 1938–1941 közötti terület-visszacsatolásokkal ismét Magyarországhoz került evangélikus egyházkerületi egységek visszatagolódtak 1918 előtti helyzetükbe. Az észak-erdélyi szász egyházrész Besztercei Vezérfőesperesség néven továbbra is a nagyszebeni püspöki székhelyhez tartozott. De a korábbi nyelvi-etnikai feszültségek is jelentkeztek, most azonban nem a szlovákok, hanem a németek oldaláról. A dél-magyarországi német ajkú gyülekezetek egy része külön egyházba próbált szerveződni. Jogi helyzetük rendezését azonban a háború utánra halasztotta a központi egyházvezetés. A kérdésre alább még visszatérünk.

A második világháború utáni években a visszaállított államhatárok között addig nem tapasztalt nehéz körülmények közé került a Magyarországi Evangélikus Egyház. A közép-európai németek túlnyomó többsége kitelepítésének és a csehszlovákiai magyarok éveken át tartó jogfosztottságának következményei érzékenyen csökkentették a hívek számát, egyúttal fölbonthaták a meglévő erősebb német és szlovák közösségeket.

Végül a területi egységek aránytalanságát nem az egyházban a két világháború között fölmerült valamely elképzelés, hanem egészen más szellemben külső politikai kényszer, pártállami akarat újabb, másfajta aránytalanság bevezetésével váltotta föl. Ugyanebben az időben rendezték át szintén külső kívánságra a református egyház területi beosztását is, de nem annyira radikálisan, mint az evangélikusoknál történt. Formálisan az 1948–1953 között ülésző evangélikus zsinat hozta meg a döntést az egyházigazgatás 1952-ben életbe lépő új struktúrájáról. Az addig hagyományos észak-déli négytől merőben eltérő, nyugat-keleti tájolású két nagy egységet hoztak létre, nyolcnyolc egyházkerülettel az Északi és a Déli Egyházkerületet. Mindkettőnek Budapest lett az állandó székhelye. Láttuk, hogy az első budapesti zsinat (1891–1894) részben szintén megbontotta a kerületek történeti fejlődésének folyamatát és a tradíciókat, ezúttal azonban minden előzménynek teljes mértékben ellentmondó beosztást vezettek be. Az egyházkerületek határait pedig a nem sokkal előbb életbe lépett új közigazgatási megyebeosztáshoz illesztették. Nyilvánvalóan az ezek székhelyeire centralizált állami és pártellenőrzés biztosítása volt a cél.

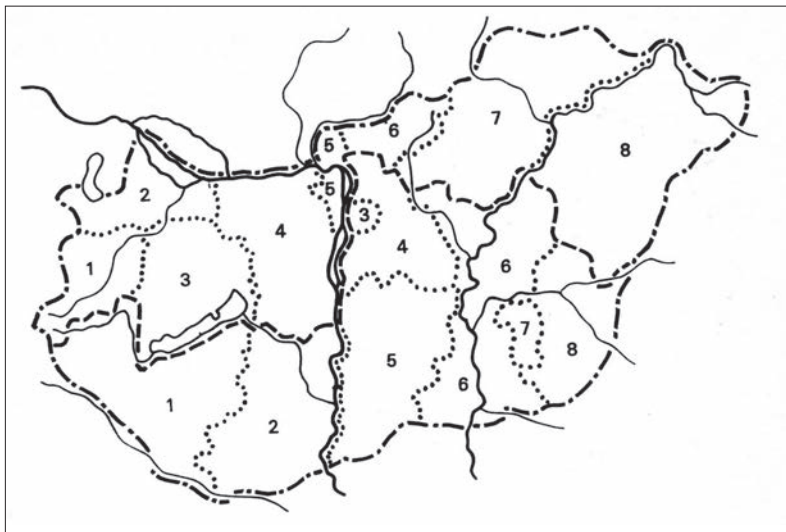
Ez az egyházigazgatási szervezet 1991-ig maradt érvényben. A következő évtizedben a politikai változásokkal megnyílt lehetőséggel élve, a meghatározott időre szóló mandátummal, megszabott rendszerességgel összeülő, új zsinatok alkották meg az új evangélikus egyházi törvényeket és a mai területi beosztást, amely azonban csak kisebb részben tért vissza a hagyományos tájoláshoz. 2000-ben Nyugati (Dunántúli) Egyházkerület néven új kerületet hoztak létre Győr székhellyel. Jelenleg a három kerület összesen tizenhét egyházkerületet foglal magában.

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék következményeként létrejött Nagy-Romániában a szász egyházhoz csatlakoztak az egykori román fejedelemségek, továbbá Bukovina és Besszarábia kicsiny evangélikus közösségei. Ellenben sorra kiléptek belőle azok az erdélyi magyar evangélikus gyülekezetek, amelyek előbb nem tartoztak a brassói magyar evangélikus egyházkerületéhez. Az utóbbi magához vonzott további néhány 1920-ban Romániába került, a magyarországi evangélikus kerületekről szintén leszakadt, partiumi és bánági egyházkerületet.

4. térkép. Evangélikus egyházkerületi egységek Magyarországon (1920–1938, 1945–1952) (Forrás: BALOGH–GERGELY 1996, 276. o.)

A belőlük 1921-ben létrejött új országos evangélikus egyház először az Erdélybánáti Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, majd a Romániai Zsinatpresbiteri Evangélikus-Lutheránus Egyház nevet viselte, 2001 óta Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház a hivatalos neve. Jelenleg az egyházkerületi formációt mellőzve, három egyházmegyéje van (ezekből kettő magyar, egy szlovák nyelvű). Így Romániában 1920 után párhuzamosan két ágostai hitvallású evangélikus egyház létezett, és létezik ma is. Bár a szász egyház a romániai németek 1990 után följorsuló, csaknem teljes kivándorlásával napjainkra minimális lélekszámúra zsugorodott.

5. térkép. Evangélikus egyházkerületi egységek Magyarországon 1977-ben (1952–1990) (Forrás: BUCSAY 1985, 263. o.)

egységhez sem, csak egyházközségi szinten istentisztelettel tudták anyanyelvi jogukat érvényesíteni. A somorjai és a révkomáromi evangélikusok gyülekezete szabad egyházként próbált létezni, de végül anyagi okokból 1931-ben, illetőleg 1937-ben csatlakozott a szlovák egyetemes egyházhoz. Érdekvédelem céljából hozták létre a Szlovákiai Magyar Evangélikus Szövetséget, amelyet azonban az egyházi főhatóság sosem ismert el jogi képviselőnek. Ezenkívül további saját egyháztársadalmi intézmények segítségével igyekeztek az összetartozás tudatát és a magyar nyelvűséget ápolni.

Fentebb említettük, hogy az 1938 és 1945 között ismét Magyarországhoz tartozó területeken az evangélikus egyházközségek visszarendeződtek az 1918-ban szétesett egyházkerületekbe. Ugyancsak utaltunk a Csehszlovákia újrászervezésével bekövetkezett magyarelles diszkriminációra: jogfosztottság, kitelepítés, lakosságcsere, reszlovakizáció, csehországi kényszermunka. Mindezek mellett a kommunista hatalomátvétel az evangélikusokat is sújtotta. Közösségeiket szétzilálta, lélekszámukat lecsökkentette. Saját egyházi intézményrendszerük ma sincs.

A délszláv államba (SHS, majd Jugoszláv Királyság) a magyarországi evangélikus egyházból nagy többségben német és szlovák, kis számban magyar és szlovén (vend) anyanyelvű hívek kerültek. Két külön egyházba szerveződtek: az Ágostai Hitvallású Német Evangélikus Keresztény Egyház a Jugoszláv Királyságban, amely nevéből eltérően nemcsak a német, hanem a magyar és a szlovén evangélikusokat is tömörítette, és az Ágostai Hitvallású Szlovák Evangélikus Keresztény Egyház a Jugoszláv Királyságban, amely kizárólag szlovákokat foglalt magában.

Jugoszlávia 1941. évi összeomlása után a két önálló egyház több részre szakadt. A Magyarországhoz visszakerült

Az első világháború után Magyarországtól Csehszlovákiához került mintegy négyszázezer evangélikus túlnyomó többsége szlovák, kisebb hányada német és magyar anyanyelvű volt. A magyarok főleg az új államhatár közelében vallási-nyelvi szigetekben és szórványban helyezkedtek el. Kevés evangélikus gyülekezetnek volt meghatározóan magyar anyanyelvű többsége. A megszálló cseh hatóság első intézkedései egyikeként már 1919. január végén fölfüggesztette az evangélikus egyház autonómiáját, és érvénytelennek nyilvánította az egyházszervezet addigi területi beosztását, valamint tisztségviselői mandátumát. Az új szlovák egyház két kerületre tagolódva, 1921-ben trencsénteplici zsinatán alakult meg hivatalosan. A németeknek utóbb sikerült két esperességet szervezni, sőt ezekből 1939 után önálló német egyház alakult, a magyar evangélikusok azonban az egész korszakban nem jutottak részlegesen önálló egyházkerületi

területeken az eredetileg a Dunántúli és a Bányai Egyházkerülethez tartozó hívek nagy arányában nem magyar anyanyelvű egyházközségei újra betagolódtak korábbi egyházkormányzati egységeikbe. Ennek a folyamatnak mondott ellent a bácskai és dél-baranyai német ajkú evangélikusokból horvátországi és német birodalmi bátorítással Újvidéken megalakult, de hivatalosan nem működő Dél-Magyarországi Német Evangélikus Egyház, amiről szintén esett már szó. Hasonló indíttatással Horvátországban és a Bánság német megszállás alatt lévő részében szerveztek külön német evangélikus egyházat.

Ismert, hogy 1944–1945-ben a Jugoszláviát újjáalakító kommunista hatalom milyen súlyos retorzióknak, üldözésnek vetette alá a magyarokat és a németeket. Az ország területén egyetlen német lelkész sem maradt, és minden német evangélikus egyházközség megszűnt. A háború után azonban mégis négy lutheránus egyház szerveződött, csekély lélekszámú magyar evangélikussal egy-egy a szlovén és a horvát tagköztársaságban, valamint kettő a szerb köztársaságban: a szlovák egyház, továbbá hosszas jogi és szervezeti viták, éles konfliktusok után a jelenleg Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban nevet viselő egyházszervezet. Az utóbbi a két világháború között nevében „német” egyház utóda, és a ma zömmel magyar anyanyelvű maradék evangélikusok hitéleti gondozását végzi.

Végül a teljesség igényével említjük a Magyar Evangélikus Konferencia nevet viselő szerveződést, amely a Kárpát-medencében és a diaszpórában élő magyar evangélikusok összefogásának céljával Orosházán 2006 októberében alakult meg. Földrajzi kiterjedésű, de nem egyházigazgatási képződmény, joghatósága nincs, ezért részletes bemutatását nem tartjuk feladatunknak.

Záró, összegző megjegyzések

1. Több mint négyszázötven esztendő telt el az első magyarországi evangélikus területi szerveződésektől napjainkig. Az egyházkormányzati egységek viszonylag gyakori területi és határváltozásának motivációi több csoportra különíthetők el. Az egyiket a belső szükségletként jelentkező hitéleti, kormányzati, demográfiai, gazdálkodási, az egyházi élet mindennapos gyakorlatával összefüggő kérdések alkotják. Egy másik csoportba tartozó okok külső (egyházon kívüli) körülmények, gyakran elháríthatatlan kényszerként jelentkeztek. Az utóbbiak egyik része belpolitikai hátterű és rendszerint politikai-ideológiai eredetű: ellenreformáció és rekatolizáció, uralkodói rendeletek (a két *Carolina Resolutio*, a protestáns pátenis), a 20. században a diktatórikus rendszerek beavatkozása az egyházak életébe. Külön eseménysort képeznek a külpolitikai okok, az első és a második világháborúval járó határváltozások.

2. Bár egységes tervezetként hivatalosan sosem fogalmazták meg, II. József egyházügyi rendelkezéseiben már fölsejlett egy az egész birodalomban egységes szervezetű, államilag ellenőrzött protestáns egyház elgondolása. Az abszolút kormányok szívesen vették volna, ha a magyarországi protestánsok önkormányzatiságukat föladva, ilyen struktúrába tömörülnek. Mint láttuk, 1859-ben részben hasonló tervet kíséreltek meg Bécsből realizálni. Történeti távlatban ugyanebben az időszakban mindkét magyarországi protestáns felekezet saját kebelén belül az udvar elképzelésével ellentétes irányú, de szintén magasabb fokú integrációra törekedett. Így jött létre több századnyi partikuláris szervezeti élet után a 19. század végére az evangélikus és a református országos egyház. Ismeretes, hogy az 1918-as történelmi fordulat következtében, tehát nem hittani okokból a két országos egyház szétesett. Mind az osztrák birodalmi, mind a magyar nemzeti formációtól eltérő, harmadik modell jutott érvényre. A háborút lezáró békekötésekkel leválasztott egyháztestek újonnan létrejött egyházakba kerültek, és egy szűk évszázad alatt további impériumváltások és határváltoztatások, valamint politikai ideológiai kényszerek következményeként „utódszervezetek” sora keletkezett. Összegzően megállapítható, hogy nagy szerepet kaptak ebben a folyamatban a többnyelvűség egységét fölvaltó, a dolgotunkban többször említett nemzetiségi és nyelvi ellentétek.

3. A Magyarországi Evangélikus Egyház területi szerveződése a kezdetektől beleillett a kora újkori rendiséget jellemző helyi és regionális autonómiák sorába. A 16–17. században meghatározó szerep jutott az egyházigazgatás kialakulásában a nemesi vármegyékhez és a privilegizált városokhoz való igazodásnak mint rendező elvnek. Az országgyűléseken, amíg lehetőségük nyílt, együtt léptek föl közös érdekeikért, mindenekelőtt a vallásgyakorlat szabadságáért és az önkormányzatiságért a két protestáns egyházhoz tartozó követek, korabeli szóhasználat az „evangélikus rendek”. A rendiséghez kapcsolódás – a hitelvi különbségek mellett – fontos magyarázata annak, miért került folyamatosan konfliktusba a Habsburg abszolutizmussal az evangélikus egyház. Sikertelen azonban autonómiáját megőrizni, és mint működőképes tradíciót átvenni („átmenteni”) a polgári társadalomba, amely a korszellemnek, a politikai liberalizmusnak megfelelően mint sajátos rendszert befogadta.

4. Végül röviden szemlézzük az egyházigazgatási egységek elnevezéseit. Az országos egyházak hivatalos neve minden esetben tartalmazza az állami vagy nemzeti, valamint a konfesszionális azonosítást. A kerületek neve földrajzi nagytáji viszonylatokat örökít meg. A Dunáninnen és a Dunántúl Pozsony fővárosból tájékozódásra, a „bányai kerület” elnevezés a magját képező bányavárosokra, a „tiszai” megjelölés a folyó felső folyása vidékeinek a kerülethez tartozására utal. Az egyházmegyék (és a korai szuperintendenciák) elnevezéseiben döntő a lokális földrajzi tájékozódás. Kevés kivétellel közigazgatási egységek, főleg vármegyék és szabadalmas városok nevét viselik. A természetföldrajzi utalás viszonylag ritka (Kemenesalja, Hegyalja, Tátraalja).

Szakirodalmi áttekintés és kutatástörténet

A gyakorta történelminek nevezett, két legnagyobb lélekszámú magyarországi protestáns egyház múltja tudvalévően sok vonásban azonos vagy hasonló, de legalább ennyire különbözik, mert egyedi is. Ezért volt lehetséges a 2016. évi *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza* című konferencián elhangzott előadásomra (*A magyar református egyház területi szerveződése*) mint közvetlen előzményre támaszkodva, párhuzamként bemutatni az evangélikusok egyházkormányzati térszerkezetének alakulását (KÓSA 2016).

Munkámhoz levéltári kutatást nem végeztem. Amit vállaltam – a szakirodalom eredményeinek összegzése –, ezt nem is kívánta meg. Ugyanakkor tudatában vagyok annak, hogy a témakör részletesebb kidolgozásához újabb levéltári források feltárása szükséges. A magyarországi evangélikusok múltjának kutatása már 1945 előtt tetemes tartozásokat halmozott föl, amelyek ismert politikai okokból a 20. század második felében tovább nőttek. 1990 óta – jóllehet a tudományterület valamelyest megélnékült – a hiányok eddig jelentősebben nem csökkentek. Változatlanul nincs monografikusan földolgozva az országos egyház története. A közös protestáns összegzések ezt csak részben helyettesíthetik (ZSILINSZKY 1907; RÉVÉSZ 1925; BUCSAY 1985). Nem pótolja ugyan a korszerű összegzést, de jól szolgálja az evangélikus egyház múltjában és jelenében való tájékozódást egy nemrég megjelent, népszerű tudományos vállalkozás, *A reformáció kincsei 1. – A Magyarországi Evangélikus Egyház* című gazdagon illusztrált, enciklopédikus kötet (KOLLEGA TARSOLY – KOVÁCS 2015). Kárpát-medencei viszonylatban egyedülállóan értékes a szlovákiai evangélikus egyház néhány éve kiadott történeti atlasza. Az 1918-ig közös múlt kartografikus bemutatását is tartalmazza (KUSENOVÁ–BENZA 2011). Dolgozatunk szempontjából fontos az egyházigazgatási egységek történetének önálló földolgozása, ám eddig viszonylag kevés készült. A teljesség igényével a kerületek közül egyedül a dunántúli-ról van összegzés, de csak az első része jelent meg (PAYR 1924). A jelenlegi Nyugati (Dunántúli) Egyházkerületről néhány éve kiadott mű szerzői munkaközösség figyelemre méltó, értékes teljesítménye, elsősorban adattár jellegű összefoglalás (KEVEHÁZI 2011). Az ezredforduló állapotának hasonló

módszerű és jellegű megörökítése ösztönözte a jelenlegi Déli és Északi Egyházkerületről született terjedelmes összegzéseket (SÓLYOM 2002; DETRE 2006).

Kedvezőbb a helyzet az egyházmegye-történetek esetében. Az utóbb idézett egyházkerületi összegzések minden jelenlegi egyházmegyéről közölnek rövid történeti áttekintést. Azonban ezek mellett – kettőt kivéve – az összes önálló egyházmegye-történet legalább hetven-nyolcvan évvel ezelőtt látott napvilágot, sőt száz vagy még több esztendő kötetek is akadnak közöttük. Az egyes egyháztörténeti korszakok monográfiáinak száma szintén alacsony. A vonatkozó könyvek és tanulmányok szerzőinek többsége lekipásztor, tehát nem történészi végzettségű szakember. Egyfelől köszönettel tartozik nekik az utókor, mert munkáik hézagpótlóak és sok vonatkozásban időközben elpusztult forrásokon alapulnak. Másfelől képzettségük, tehetségük és körülményeik függvényében igen különböző értékűek, a tudományos pontossággal elkészített tanulmányoktól a népszerű összefoglalókig terjed a sor. Az alábbi bibliográfiába igyekeztem minden, a témakörrel szorosabban foglalkozó munka címét – a szövegben hivatkozottakkal együtt – fölvenni. A jegyzék azonban valószínűleg nem teljes. Az egyháztörténeti és a helytörténeti szakirodalom még feltehetően számos további, előadásom tematikájával összefüggő írást, adatközlést, dokumentumot foglal magában.

A tanulmány lábjegyzetekkel kísérése jelentősen megnövelte volna a terjedelmet. Ezért a szövegben csupán a legszükségesebb hivatkozásokat jelölöm utalással. A hivatkozások nehézségeit példázza, hogy az egyik fő adatbázisom, a *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon* (ZOVÁNYI 1977) az összes egyházigazgatási egységről közöl önálló szócikket, a megszabott terjedelemben csaknem kivitelezhetetlen lenne minden adatánál utalni rájuk. Végül, de nem utolsósorban e helyen is köszönöm Kertész Botondnak konzulensi közreműködését tanulmányom megírásához.

Bibliográfia

Felhasznált és ajánlott irodalom

- BALOGH Margit – GERGELY Jenő 1996. *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- [BAUHOFFER, Georg] 1854. *Geschichte der Evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfang der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen*. Bev. Merle D'Aubigné. Berlin.
- BIERBRUNNER Gusztáv (szerk.) 1902. *A Bács-szerémi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye monográfiája*. Újvidék.
- BINDER Pál 1993. *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára (1542–1860)*. Brassó.
- BRUCKNER Győző 1914. *A szepesváraljai zsinat és kánonjai*. Nyíregyháza.
- BRUCKNER Győző 1931. *Felsőmagyarország ág. h. ev. egyházközségeinek elszakítása és a szlovenszkói ág. h. ev. egyház alkotmánya*. Miskolc.
- BRUCKNER Győző 1934. *A magyarhoni ev. egyház zsinatai*. Különnyomat a *Protestáns Szemle* 12. számából. Miskolc.
- BRUCKNER Győző 1937. *A magyarhoni ev. egyház egyházkerületeinek beosztása történelmi és egyházjogi megvilágításban*. Miskolc.
- BUCSAY Mihály 1985. *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Gondolat, Budapest.
- CSEPREGI György 1892. *Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez*. Arad.
- DEMME József 2014. *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, Békéscsaba.

- DETRE János (szerk.) 2006. *Órállók. A Magyarországi Evangélikus Egyház Északi Egyházkerülete gyülekezeteinek története.* Luther Kiadó, Budapest.
- FABINY Tibor 1997. *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története.* Budapest.
- GÖRÖG Ernő 1926. *A veszprémi evangélikus egyházmegye története.* Pápa.
- GUÓTH Emil 1999. Az evangélikus egyházkerületek 1894. évi területi átrendezése. *Protestáns Szemle*, LXI. (VIII. új) évf. 1. sz. 20–39. o.
- HERÉNYI István 1991. *Az Evangélikus Egyház az egyházjogtörténet tükrében 1945–1990.* Velem.
- HÖRK József 1885. *A sáros-zempléni ev. esperesség története.* Kassa.
- JÁNI János (szerk.) 2004. *A Somogy-Zalai Evangélikus Egyházmegye.* Kaposvár.
- KARNER Károly 1931. *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Debrecen.
- KEMÉNY Lajos – GYIMESY Károly (szerk.) 1944. *Evangélikus templomok.* Athenaeum, Budapest.
- KERTÉSZ Botond 2002. *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben.* Budapest.
- KERTÉSZ Botond 2010. A protestáns pátens az evangélikus egyházban. In: *Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából.* Szerk., vál. Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán. Debrecen. 71–86. o.
- KERTÉSZ Botond 2014. *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv Adolfélete.* Békéscsaba.
- KEVEHÁZI László (szerk.) 2011. *A reformációtól napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon.* 1–2. köt. Győr.
- KOLLEGA TARSOLY István – KOVÁCS Eleonóra (szerk.) 2015. *A reformáció kincsei.* 1. köt. *A Magyarországi Evangélikus Egyház.* Tarsoly Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Sándor 1930. A magyar evangélikusság föld- és néprajzáról. In: *Hitvallás és tudomány. Emlékkönyv az Ágostai hitvallás 400 éves jubileuma alkalmából.* Kiadják a M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának tanárai. Sopron. 203–225. o.
- KÓSA László 1998. A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban. *Protestáns Szemle*, LX. (VII. új) évf. 2. sz. 89–99.
- KÓSA László 2016. A magyar református egyház területi szerveződése. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza.* 1. köt. Nyíregyháza–Szerencs. 113–130. o.
- KUSEDOVÁ, Dagmar – BENŽA, Mojmir (szerk.) 2011. *Historicky atlas Evangelickej cirkvi a. v. na Slovensku.* Transcius, Liptovský Mikuláš.
- LACKNER Pál 2015. Az evangélikus egyházszervezet kialakulása és változásai. In: KOLLEGA TARSOLY István – KOVÁCS Eleonóra (szerk.): *A reformáció kincsei.* 1. köt. *A Magyarországi Evangélikus Egyház.* Tarsoly Kiadó, Budapest. 52–59. o.
- LINBERGER István 1882. *A VI szabad. kir. városi ág. hitv. esperesség vázlatos története.* Késmárk.
- MÁLYUSZ Elemér 1939. *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest.
- MESTERHÁZY Sándor 1932. *A somogyi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyházmegye története.* Nagykanizsa.
- MIKULIK József 1917. *A gömöri ág. hitvallású evangélikus esperesség története 1520–1740.* Pozsony.
- MOLNÁR Imre 1998. A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998.* 1. köt. *Történelem – demográfia és szociológia – nyelvhasználat és nyelvfeljődés – mindennapok kultúrája – vallás és egyház.* Ister, Budapest. 207–257. o.
- NAGY Gyula (szerk.) 1965. *Orosháza története, Orosháza néprajza.* Orosháza.
- NIKODÉMUSZ Károly 1928. *A brassói magyar ág. h. ev. egyházmegye megalakulásának története.* Kolozsvár.
- OKOLICSÁNYI József 2009. *A nógrádi ágostai hitvallású evangélikus egyházmegye monográfiája.* Budapest. (METEM Könyvek 67.)
- OTTLYK Ernő 1965. *Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében.* Budapest.
- PAYR Sándor 1924. *A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* 1. köt. Sopron.
- RÉVÉSZ Imre 1925. *A magyarországi protestantizmus történelme.* Budapest.
- SCHMIDT János 1939. *Szeniczai Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága 1682–1757.* Paks.

- SCHMIDT, J. J. 1868. *Historia cirkwe ewanjelické podle a. w. w. Ubřích všeobecné, obzwlášte pak Welkohontského senioratu a jednoliwych jeho cirkwi od reformácie až po nejnowější časy*. 1. köt. Pešť.
- SCHULEK Tibor 1989. Magyar evangélikusok Romániában. *Diakonia*, XI. évf. 2. sz. 5–14. o.
- SCHULLER, H. (szerk.) 2013. *Aus dem Schweigen der Vergangenheit. Erfahrungen und Brichte aus der siebenbürgischen Evangelischen Kirche A. B. in der Zeit Kommunismus*. Schiller, Hermannstadt–Bonn.
- SCHWARZ, Karl – ŠVORC, Peter (szerk.) 1996. *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen-konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Wien.
- SLÁVIK, Ján 1921. *Dejiny Zvolenského ewanjelického A. V. bratsva a senioratu*. Banská Stiavnica.
- SÓLYOM Jenő (szerk.) 2002. *A Magyarországi Evangélikus Egyház Déli Egyházkerülete az ezredfordulón 2000–2001*. Budapest.
- SZEBERÉNYI Andor 1869. *Az 1791-iki pesti ág. hitv. ev. zsinat történelme*. Pest.
- SZÉKÁCS József (szerk.) 1848. *A Magyarhoni Ágost. Hitv. Évangy. Egyház egyetemes névtára*. Pest.
- TEUTSCH, Friedrich 1921–1922. *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. 1–2. köt. Hermannstadt.
- THÉBUSZ János 1895. *A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyház 1891–94-ki országos zsinatának története*. Budapest.
- TÓTH Károly 2013/2014. Választások a magyarországi evangélikusság történetében I–II. *Keresztyén Igazság*, új folyam 100. sz. 2013/4. 50–56. o.; Új folyam 101. sz. 2014/1. 23–31. o.
- TÓTH Károly István 2011. Jogegyenlőségi törekvések vagy Kárpát-medencei Kirchenkampf? A magyarországi németiség és az evangélikus egyház viszonya a II. világháború alatt. *Credo*, XVII. évf. 4. sz. 15–29. o.
- Zalai Evangélikus Egyházmegye 1909. *A Zalai Ág. Hitvall. Evang. Egyházmegye múltja és az egyházmegyei gyülekezetek története*. Tapolca.
- ZOVÁNYI Jenő é. n. *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest.
- ZOVÁNYI Jenő 1898. *Magyarországi superintendentiák a XVI. században*. Budapest.
- ZOVÁNYI Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3., jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest.
- ZSILINSZKY Mihály 1889. *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715)*. Budapest.
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.) 1907. *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest.

Internetes források

- DOLINSZKY Gábor 2004. „Élve meghalni hagyni”. *Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban történelme 1918-tól napjainkig*. Diplomamunka. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék, Budapest. www.lutheran.rs/files/CompleteMunka.pdf.
- LACKNER Pál S. 2009. *Evangélikus egyházi struktúrák változásai az egykori Osztrák-Magyar Monarchia és utódállamai területén 1734–1945 között*. PhD-értekezés. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest. https://teol.lutheran.hu/tanszek/driskola/images/pdfek/lackner_diss.pdf.
- Magyar Evangélikus Digitális Tár (MEDiT): www.mdek.lutheran.hu
www.zsinat.lutheran.hu/a-zsinatrol/a-zsinati-hitvallas

Kósa László Károli Gáspár- és Széchenyi-díjas magyar etnográfus, történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Az ELTE magyar-néprajz szakán végzett, 1967-től lett az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. 1981 és 1990 között az ELTE Bölcsész tudományi Kara Művelődéstörténeti Tanszékének docense, majd tanára, 1987-től tanszékvezetője. Több szaklap szerkesztője. Kutatási területe a 19–20. század művelődéstörténete, az egyházak és a társadalom kapcsolata.

Kertész Eszter

Hasonlat

verssorokért élek
(Vasadi Péter)

Bármiből lehet verssor,
bármiből:
minden hasonlat.
Minden kép kinyit,
eszembe juttat, összeköt.
Földet az éggel:
letört ág, kopott lépcső,
madárszárny, boltív,
ember, én.
Bárcsak lehetnék én is,
én is hasonlat –
mi összeköt.

Vihar után

A letört ág helyén
új kilátás nyílik.
A gyász is ablak:
mit tár fel a hiány?
Benövi-e a jövő
levelekkel a tág
sajgó panorámát?

Vagy jobb
a kíméletlen fényben
szemlélni hunyorogva
az új látóhatárt?

Nyílik

Tisztelet Ország Lilinek

Plafon vagy égbolt feszül
a kétoldali fal fölé?
Vagy fakazettás festett mennyezet
az épített és teremtett
világ határa?
Mit építettél, növekszik magától.

Útvesztődben bolyongva
jutottam önmagamba.
Jelentem: van átjárás.
De, hogy mi nyílt ki végül,
nem tudom.

Talán egy kék tükör mögül
hiányzott néhány téglá?
Talán mozdultak magukat fejtve
az elmosódott rejtjelek?

A szarkofág már könnyű
levedlett páncél.
Kifúrtad magad, mint bogár
a bábból, földalatti létből.
S az utolsó kapu, mint szarvasbogár
fényes fekete szárnya.

Egymásra halmozott traumák

Csepregi András és Forgách András asztali beszélgetése

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány a Petőfi Irodalmi Múzeummal együttműködve *Élő kötet nem marad – Közelmúltunk megértése* címmel rendezett disputát a PIM-ben 2016. április 28-án. Az asztali beszélgetés Forgách András író, forgatókönyvíró, dramaturg, műfordító, egyetemi tanár és Csepregi András lelkész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának tagja részvételével, valamint Galambos Ádám moderálásával zajlott. A disputapartnerek Forgách András *Élő kötet nem marad* című, nagy sikerű könyve alapján beszélgettek a közelmúltról, az ügynökkérdésről, a feldolgozásról, a szembenézésről és a társadalmi párbeszéd fontosságáról.

Galambos Ádám: Csepregi András nemcsak evangélikus lelkész, hanem a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának a tagja is, illetve az egyházi ügynökkérdéssel is foglalkozik. Kérlek, András, röviden foglald össze, mit takar az egyházi tényfeltárás, mit jelent ez evangélikus és esetleg ökumenikus vonatkozásban. A Luther Kiadónál már megjelent néhány kötet ebben a folyamatban, mégis, hol tartunk?

Csepregi András: A Magyarországi Evangélikus Egyház 2005-ben döntött amellett, hogy egy formális folyamatot indít el az egyházi közösség körében élő, egykor beszervezett gyülekezeti tagok, lelkészek, világi vezetők múltjának a feltárására. Ennek az előzménye az volt, hogy megjelentek listák, amelyeken egyházi vezetők is szerepeltek, illetve megjelent az *Élet és Irodalomban* egy nagy tanulmány, amely néhány már nem élő vagy még mindig élő egyházi vezető érintettségéről írt, és az egyház vezetősége egy ünnepi és jókedvű pillanatában úgy döntött, hogy jobb nekünk, ha erről mi magunk, a saját köreinken és a saját szabályaink szerint beszélünk és fogjuk majd a közvéleményt tájékoztatni. Előbb azért mosolyodtam el, amikor azt mondtam, hogy ünnepi és jókedvű pillanatában, mert lassan tizenegy éve, hogy ez elkezdődött, és talán azt lehet mondani, hogy ez egy ritka ünnepi és jókedvű pillanat volt, mert azóta ez a döntés nagyon-nagyon sok kérdést megnyitott, nagyon sok konfliktushoz, feszültséghez vezetett, és azt kell mondanom, hogy nem alakult ki egységes kultúrája a mi egyházi közösségünkön belül sem annak, hogy hogy kell ezzel a feltárással, ennek a feltárásnak a saját körünkön belüli értékelésével és annak a nyilvánosság elé tárásával foglalkoznunk, annak ellenére, hogy megjelentek már könyvek a témában. A puhatáblás „nulladik” kötet még csak a feltárás elveiről szóló tanulmányokat tartalmazza; azóta megjelent az első kötet, ez egy vastag, keménytablás, sok száz oldalas kötet, amely más tanulmányok mellett két, egykor nagyon befolyásos püspök, Káldy Zoltán és Ottlik Ernő ügynökaktáit részletesen ismerteti. Azt szoktuk mondani magunknak, amikor evangélikusként a vállunkat veregetjük, hogy ebből a szempontból sokkal többet tettünk, mint a nagy testvérek, a katolikusok vagy a reformátusok, mert náluk ilyen karakterű művek még nem jelentek meg, pláne nem központi, egyházi jóváhagyással. Ugyanakkor itt még nagyon-nagyon sok tisztázni való van, és nagyon megosztott a közösségünk a tekintetben, hogy ezzel hogy szabad foglalkoznunk, illetve, hogy mit jelent pontosan, amikor azt mondjuk, hogy egyházhoz méltó módon szeretnénk ezzel foglalkozni. Ennek a kidolgozása még előttünk áll.

G. Á.: Forgách András kötetének a mottója a Prédikátor könyvéből a harmadik fejezet hetedik versében található sor, amely így hangzik: „...ideje a hallgatásnak és ideje van a szólásnak”.

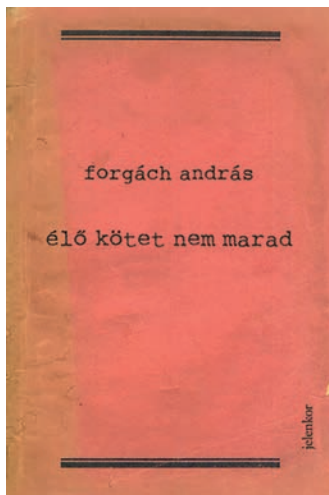
Forgách András: Egyrészt a mottóról annyit akarok mondani, hogy van egy 2007-ben megjelent regényem, a *Zehuze*, amelyik szintén családregény, és annak ugyanez a mottója, csak kibővítve, a komplett bekezdés benne van. De miért volt ideje 2007-ben, amikor erről én még nem tudtam? Tíz évvel anyám halála után kezdtem írni azt a

könyvet, '95-ben, és 2005-ben fejeztem be. Magyarán ezzel azt akartam jelezni, hogy letelt a gyászydő, és most már el tudom mondani, hogy mit érzek. De akkor más volt a tétje mindennek. Az *Élő kötet nem marad*ban tulajdonképpen azt akartam elmondani, hogy nincs ideje a hallgatásnak, csak más jelentéstartalommal. A mondatban tulajdonképpen – ezt kiemelttem belőle, a *hallgatást* és a *szólást* – ebben az esetben nem arról van szó, hogy letelt a gyászydő, és nem is arról, hogy egy új gyász kezdődött el, hanem arról, amit újraélttem, a születést, abban az értelemben, hogy – lehet, ez kicsit erős metafora – meg kellett szülnöm az anyámat újra. Mert nekem meg kellett látnom újra, a maga teljességében, anélkül, hogy elveszítsem. Hiszen egy anyának – ha ebben az esetben én vagyok az anya, hogyha ezt a képet tovább fokozhatom – a gyermeke, az a gyermeke, az anyja az embernek, az az anyja. És ez a feladat fogalmazódik meg, sűrűsödik ebben a mottóban, de ezáltal visszakapcsolom a *Zehuzé*hoz, a családi levélregényhez, és annak részévé teszem. Hogy erről a témáról egyáltalán ma Magyarországon vagy nekem íróként vagy magánemberként mikor kell megszólalni, és hogy mikor van ennek az ideje, az kérdés. Szerintem akkor van ennek az ideje, amikor az ember megtudja. Nem kéri ezt számon senkin, mindenki maga dönti el, hogy ha ilyen tudás birtokában van, nyilvánosságra hozza-e, hiszen ez a privátnak és a nem privátnak a határmezsgyéjén van. De hiszen az egyházaknál

is rengeteg olyan elem van, ami nem biztos, hogy a nyilvánosságra tartozik. A mai Magyarországon még mindig a kimondatlanság uralkodik, huszonöt évvel a rendszerváltás után és azután, hogy sok minden nyilvánosságra került. Egy íróembernek pedig az a dolga, hogy megtanítsa önmagát és az embereket erről beszélni.

G. Á.: György Péter fogalmazott úgy, hogy nemcsak az elmúlt korszak, hanem lényegében az egész 20. század, sőt a 19. század második fele is feldolgozatlan a mai közbeszédben. Meddig lehet visszafejteni ezt a feldolgozatlanságot?

F. A.: Azt gondolom, hogy még 19. századi dolgokról is lehet beszélni, például Görgey Artúr szerepéről a vereségben, lehet ma is véres vitákat folytatni és összeveszni a kocsmában, mert a történelem nyitott folyamat, amely állandó értelmezésnek van alávetve. Ez nagyon természetes emberi dolog, hogy a jelen perspektívájából mindig átértelmezzük a múltat. A magyar társadalom nincs ezzel egyedül, hallok franciákat is ugyanígy panaszkodni, bár szerintem ők előbbre vannak, nálunk nagyon erősen regresszív tudatállapot uralkodik. Egy visszamaradt tudatállapot, ami a különböző diktatúráknak a nyoma és maradványa, egyfajta gyermeki, felelősséget hátrító gondolkodásmód azokról a dolgokról, amelyek történnek. Ez az egyik oka annak, hogy akár a kuruc–labanc vitákról is más álláspont alakulhat ki, hogy mi volt a helyes mondjuk egy Rákóczi-féle szabadságharcban, vagy hogy Kossuth jól viselkedett-e Amerikában. Ezekről mind lehet vitatkozni, éppen azért, mert nem voltak olyan nagy, felszabadító élményei a magyar társadalomnak, amikor úgymond néven lehetett nevezni a dolgokat. Én most láttam a francia televízióban egy olyan vitát, ahol valaki nagyon élesen támadta Napóleont, egy volt miniszterelnök egyébként, azért, mert eltorzította a francia politikai struktúrát azáltal, hogy létrehozta azt a fajta császárságot, amelyre a köztársasági rendszer lényegében épül, és ami lényegében egy félig király, félig diktátor személyiséget helyez a középpontba. Olyan szenvedéllyel támadta Napóleont ez a korábbi francia miniszterelnök, Lionel Jospin, mintha itt ült volna az asztalnál vagy egy jelen lévő személy lett volna. A történelem nyilván úgy működik, hogy ezek a régi torzulások

benne maradnak a társadalom szövetében. Szerintem mi Magyarországon ettől különösen szenvedünk, főleg a 20. századi történelmünk miatt, de ez 1848 óta tart, úgy gondolom.

G. Á.: András, te is hasonlóan látod?

Cs. A.: Amikor tizenegy évvel ezelőtt az evangélikus egyház akkori vezetősége úgy döntött, hogy elindítja ezt a folyamatot, bennem volt egy nagy várakozás, hogy milyen jó nekünk! Ezt elindítjuk, megcsináljuk, megnézzük, amit lehet, elolvassuk, értékeljük, megbeszéljük, ki-ki elmondja róla, amit gondol, akinek valami elismernivalója van, elismer, mindenki túl lesz rajta, és akkor élünk, mintha ez már mögénk kerülhetett volna. És nem kell mondanom, hogy komolyan csalódtam ebben a várakozásban, mert kiderült, hogy sokan egészen másképp gondolkodnak erről, és egészen egyszerűen hagyjuk, hogy felhalmozódjanak ezek a meg nem beszélt, traumatikus élmények, amelyek egymásra rétegződve sokkal nagyobb traumát okoznak, mint ha külön-külön beszélgetnénk róluk vagy bárhogy kezelnénk. Trauma volt a két világháború közötti időszak, a vészidőszak, a második világháborús vereség, és utána trauma volt a kommunista hatalomátvétel, az egypártrendszer. Ezek egymásra épültek. Gondoltam, ha legalább ezt az ügyet le tudjuk hasítani erről a nagy traumacsomóról, akkor annyival könnyebb lesz, de nem sikerült sajnos lehasítani, és még mindig vergődünk abban, hogy mi az, amiről szabad beszélni, mi az, amiről nem szabad beszélni, ki illetékes, ki nem illetékes. Amikor megismerkedtünk itt néhány perccel ezelőtt Forgách Andrással, akkor azt mondtam neki, hogy én – nem ezt a szót használtam, de most talán ez a kifejezőbb – bizonyos értelemben nagyon irigylem az író szabadságát, ahogy hozzányúlhat egy ilyen témához, azzal együtt, hogy hihetetlenül nehéz vállalkozás lehetett megírni ezt a könyvet, mert kimondhat olyan dolgokat, leírhat olyan dolgokat, amiket egy lelkész, ha a szerepe határain belül akar maradni, nem mondhat el. Amikor elindult ez a folyamat, én tettem egy fogadalmat, hogy soha át nem lépem az ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) küszöbét, ahol a dossziékat őrzik, és ezt azóta sikerült megtartani, nem jártam még ott. Az édesapám országosan ismert lelkész volt, 1938-tól 1985-ig volt aktív, 2004-ig élt, olyan dolgokat tett, amelyek miatt valószínűsíthető, hogy jelentettek róla – nem akartam látni azokat a jelentéseket, amiket írhattak róla. Két ok miatt nem. Egyrészt azért nem, mert attól tartottam, hogy ha én látom ezeket a jelentéseket, akkor ez befolyásolni fogja azt, amit erről gondolok, tehát érintetlen szerettem volna maradni a közvetlen családi összefüggésektől. És a másik, ami miatt nem akartam – ez most tudatosult bennem, hogy olvastam a regényt és a regénynek a nagyon szabad megfogalmazásait időnként –, hogy nem voltam benne biztos, hogy ha én látom ezeket a jelentéseket, akkor fogok tudni uralkodni magamon, tehát hogy nem jövök olyan indulatba, amit egy lelkész, ha a szerepe határain belül szeretne maradni, nem engedhet meg magának, legalábbis nyilvánosan semmiképpen. Most hirtelen az jutott eszembe, hogy lehet, hogy ennek a megoldása az lenne, ha visszavonulnék ebből a mandátumból, visszaadnám a megbízásomat, és nem lelkészként, hanem magánemberként fordulnék ugyanehhez a kérdéshez, és akkor feloldhatnám magamat ez alól a fogadalom alól, hogy nem lépem át a levéltár küszöbét. De itt még nem tartunk egyelőre, ezzel csak azt elgondolkodtató különbséget szerettem volna érzékeltetni, ami a kettőnk szerepe között fennáll.

F. A.: Amikor én bementem az ÁBTL-be, volt egy asztal, amit preferáltam. Minden kedden az előttem levő asztalnál ott ült Kenedi János, aki ennek az egész dolognak talán a legnagyobb szakértője, hiszen még bizottságban is ki volt nevezve ennek az egésznek a felgöngyölítésére. Tehát ő ennek a kutatásával hivatásszerűen foglalkozik, de azokat a jelentéseket, amelyeket róla írtak, soha nem olvasta el. Például a Tar Sándor-féle jelentéseket, amelyekben bőven szerepel, és amelyeket én elolvastam még régebben. Nem beszélgettem vele erről, de gondolom, hogy a saját objektivitása megőrzése érdekében tett így. Amikor megjelent a könyvem, utána nagyon sok író barátomtól – a nagyon sok azt jelenti, hogy legalább tíz, ami már nagyon sok – kaptam szinte táviratszerű Facebook-üzeneteket, amelyben érdeklődtek, hogy hogyan lehet megszerezni a kutatói engedélyt. De valamiért még mindig valamiféle szégyen kapcsolódik ehhez... Zárójelben meg akarom jegyezni, hogy az édesanyám nem III/III-as ügynök volt, hanem III/I-es. Ezt a könyvben is leírom, hogy a hírszerzéshez tartozott,

mint ahogy Medgyessy Péter III/II-es volt, amit a védelmében hoztak fel. Egyrészt azt írom a könyvben, hogy ez a kívülállók szemében úgysem jelent semmilyen különbséget, mint ahogy meg is történt, hogy valaki a bátyám kiállításán nekem esett azzal, hogy „amíg a te anyukád jelentéseket írt rólam, addig engem kirúgtak az állásomból”. Édesanyám soha nem írt jelentéseket Magyarországon. Ez sem pontos, tehát nem az volt a dolga, mint egy III/III-asnak. Viszont a könyvből is kiderül, hogy igenis érintkeztek ezek a szolgálatok, nem voltak olyan tiszta határok, és hogyha valakit lehetett használni

Csépregi András

a III/III valamelyik ügyében, nevezetesen pont a barátom, Petri György történetéből derül ez ki, akkor használták. Tehát nem voltak ezek olyan tisztán külön tartva, és ilyen értelemben ez az egyetemes megítélés sajnos valamennyire jogos. Az én problémám ezzel kapcsolatban az, hogy hihetetlenül leegyszerűsítő a kívülálló szemlélet, és ezt még művészeti alkotásokban is lehet érezni. Egy nagyon jó színházban, egy nagyon jó művész párnak az előadásán egyszer csak kiderül a harmadik felvonásban, hogy az egyik ember besúgó volt, és a másik ember mondja, hogy ő volt a tartótisztje, a nézőtér hatalmas derülségre fakad, tehát ez egy remek poén nekik. Én voltam az egyetlen, aki nem nevettem a nézőtérén, de csak azért, mert már olvastam a könyvet, tehát két évvel ezelőtt én is nevettem volna. Mert alapvetően a nevetés a zavart is ki tudja fejezni, nem csupán azt, hogy jól érezzük magunkat. Tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy ha ez a téma szóba kerül, akkor mintha csiklandoznának minket, amire valahogy reagálni kell, általában valamilyen módon ezt mindenki megoldja, de tudás erről, érzelmi, mélyen átgondolt, artikulált, végigbeszélt tudás alig van. Ezt a *Háló* című kötetet biztos, hogy el fogom olvasni, mert beleolvastam, és már egy mondata is megrendített. Nagyon sűrű háló van megszöve ebben a könyvben, nekem is napról napra fejlesztenem kell a tudásomat ezzel kapcsolatban. Az emberek úgy néznek az érintettekre, mintha leprások volnának, és pestisesek, akiket el kell szigetelni a társadalomtól. Ez a tudás tulajdonképpen el van szigetelve a normalitás világától, holott ebből épült a valóságunk. És én ugyanígy védekeztem. Ideje volt megszólalni, mert a valóság arcul csapott, és azt mondta, hogy tessék, nézz szembe azzal, hogy te könnyedén ítéltél eddig másokról. Nagyon jól emlékszem belső ítélezésekre

emberekről, akikről megtudtam, hogy ügynökök voltak. Néhány barátom meggyónt nekem, ami egy nagyon különös, jóleső érzés volt, nem sokkal a rendszerváltás után. Tehát ilyen élményekben is volt részem, de ugyanakkor alapvetően én is a fősodorhoz tartoztam: „Á, besúgó...” És akkor itt olvasom egy Ordass nevű embernek a sorsát, akinek azt mondják, hogy ha nem mond le, akkor letartóztatják, nem mondott le, letartóztatták, és nem is csak börtönbe, hanem valami nagyon szigorú fegyházba került. Irtóztató helyzetbe hoztak embereket ebben a rendszerben, és nagyon sok emberi sors egészen tragikus módon dőlt el, de ugyanakkor egy olyan személynek is, mint az édesanyám, tragikus a sorsa. De a folklórban, a köznépi vélekedésben besúgóvá degradálódik. És ezért is volt ideje a szólásnak. Aminek mindig van egyébként ideje.

G. Á.: Egy evangélikus lelkész, idősebb Hafenscher Károly így fogalmazott egy konferencián: „A jövőt illetően szomorúnak tartom, hogy a következő generációban a mi nemzedékünket ezek alapján csak kollaboránsnak, árulónak, útvesztőnek tartják, noha mi, Illyés szavát idézve oly korban éltünk, amit nem érthet, aki nem érte meg.”

Cs. A.: Azt a kort is sokféleképpen lehetett megélni. Azt tartanám egészségesnek, ha a sokféle tapasztalat, a sokféle narratíva egymás mellett élhetne és egymást termékenyíthetné meg, ha nem beszélnének el egymás mellett olyan emberek, akik például a '70-es éveket egészen más helyzetben élték át. Akár úgy, hogy az egyik besúgó volt, a másikról pedig jelentettek, de sok más különbségről is beszélhetünk. Jó lenne, ha ezek az elbeszélések találkozoznának. Azért tartok ettől

a kategorikus hangtól, amit az előbb hallottunk, mert azt gondolom: hogyan érthetnénk meg, miért ne érthetnénk meg azt a kort? Egyrészt, akik kicsit idősebbek vagyunk, benne éltünk, tehát van személyes tapasztalatunk, de aki nem élt még benne, az is megismerheti, megtanulhatja. Ez tanulható, nem igaz, hogy ha valamit nem szagolsz közelről, akkor nem alakulhat ki egy nagyon finom tudás, akár élményalapú tudás arról a dologról, ami korban távol volt tőled.

F. A.: Az ilyen sommás ítélezések teljesen félrevisznek. Természetesen az emberekben, főleg az idősebb nemzedékben való szorongás létezik. Előfordul, hogy valaki, aki esetleg maga nem érintett, úgy érzi, hogy ő is besározódott ettől. Idézhetek itt Kertész Imrének a mostanában sokat forgatott *Sorstalanságát*, ahol azt mondja, hogy ő, a tizennégy éves fiú is bemocskolódtott. Ezt nagyon nehéz felfogni, hiszen ő áldozat volt, nemcsak a túlélés által, hanem a történet tanúbizonysága által. A fő problémának nem is ezt tartom, hogy esetleg egyes emberek megvetés tárgyai lesznek vagy rosszul érzik magukat, mert rájuk is vetül valami ebből. Biztattam például Csaplár Vilmos barátomat, hogy Bódy Gábor filmrendező történetét írja meg személyes oldalról. Remek könyvek vannak a témában Gervai Andrásról, Szőnyi Tamástól; a problémám ezekkel a könyvekkel nem a bennük levő tudás, hanem az, hogy hiányzik belőlük az a személyes szenvedély, amitől egy alak, egy lény láthatóvá válik. Ez az egyik. A másik, ami nagyon fontos, és amire az utolsó fejezetben tettem kísérletet, hogy a szerkezetet ábrázolni kell. Mert a mai világ erre épül, ugyanúgy, mint az organikus világban: egy növény kinő a földből, és a gyökereivel kapaszkodik – ezek a mi gyökereink. És ha ezeknek a gyökereknek a mibenlétéről nem tudunk, ha beteg egy fa, nem fogjuk tudni, mit kell csinálni akkor. Ha nincsenek jó szavaink hozzá... A *Zehuze* című regényem tulajdonképpen ugyanerről szól. Ugyanúgy egy emberpárról, itt (*Élő kötet nem marad*) Pápai és Pápainé, ott (*Zehuze*) Róbert és egy névtelen főhősnő, tehát az anyám és az apám vagy egy házaspár, akik kommunisták voltak meggyőződésből, sőt sztálinisták és zsidók. Én arra tettem kísérletet 2007-ben, amikor megjelent ez a könyv, hogy ezt a két szót, hogy kommunista és zsidó, ugyanolyan természetesen használjam, mint hogy valakinek kék a szeme és hátrafésüli a haját. Tehát hogy ne kapcsolódjanak hozzá előítéletek, a könyvben legalább. Hiszen látjuk a mai társadalomban, hogy miféle előítéletek tapadnak akár egy lelkészhez bizonyos emberek szemében vagy egy megveszekedett ateista szemében, aki az egész egyházat lesöpri, hogy hát ezek mind besúgók voltak azért, mert találunk köztük néhány prominens személyiséget. Ezáltal alkalmatlanok leszünk arra, hogy leírjuk és megértsük a valóságot. Már a *Zehuzéban* volt egy ilyen kísérlet. A nagymamám egyetlen, harminc évig tartó levele a regény, és ő aztán tényleg egy megveszekedett kommunista volt. Igaz, hogy öregkorában – amikor én már huszonvalahány éves voltam – megkérdeztem, hogy most ezt te komolyan gondold, és azt mondta, hogy „én már nem cserélek”, vagyis egyházat nem akart váltani, de tökéletesen tisztában volt a hazugságok mivoltával. De az volt a világa. Ebben a könyvben is megpróbáltam folytatni azt, amit a *Zehuzéban* elkezdtem, hogy ha valakiről azt mondjuk, hogy III/I-es vagy III/II-es vagy III/III-as, az még önmagában ne jelentse azt, hogy akkor ő egy pária a szememben. A Facebookon találtam egy Hegel-idézet – azt hiszem, Jele András tette föl –, miszerint ha valakire azt mondjuk, hogy gyilkos, akkor hajlamosak vagyunk minden más emberi kvalitástól eltekinteni, ő csak gyilkos marad. Tovább már nem gondolkodunk. Olvassuk az újságot: gyilkos, kész, megszűnt személy lenni a számunkra. És ugyanez vonatkozhat az imént említett meghatározásokra is, és íróként szerintem az a dolgom, hogy ezt feloldozzam, mert a valóság, a természet, a világ nem ilyen meghatározásokból épül föl.

G. Á.: Hadd említsek meg egy másik könyvet, Szyjjetlana Alekszijejics *Elhordott múltjaink* című kötetét. Nyolcvan, Oroszországban készített mélyinterjú dolgozott át gyónásszerű monológgá az író, megvilágítva többek között az András által említett „egyházat már nem cserélek” mondatot. Az a hit, amely a párthoz köti az embereket, lehet olyan, mint az egyházon belül megélt hit. A hitkérdés tehát az egyházon belül is megfogalmazódhat abból a szempontból, hogy lehet-e valaki úgymond két úrnak szolgálja?

Cs. A.: Én azt hiszem, viszonylag egyszerűen összeállhatott egy bizonyos világgép, különösen az akkor idősebb emberek számára, akik felnőtt fiatalok voltak már a két világháború között, és annak a korszaknak minden igazságtalanságát

ismerték. Talán megszenvedték, és tudtak azonosulni legalább egy fokig azzal a különbséggel, ami a második világháború utáni helyzetet jellemezte, tudtak azonosulni azzal a relatív igazsággal, amit hirdetett az egy párt abban az időben. Csak néhány dologra nem kellett odafigyelni, csak néhány részlettel nem kellett törődni, csak néhány konkrétumot nem kellett tudomásul venni, így nagyon könnyen kialakulhat, hogy ilyen szempontból szelektív legyen egy személyiség vagy egy elme. És attól kezdve teljes meggyőződéssel hihette azt, hogy amit ő tesz, azzal használ az egyházának, használ az országának, használ az emberiségnek. Akár még Istentől kapott küldetesként is élhettek ezzel. Nyilván itt voltak olyan érzékeny határok, amelyeket nem léptek át: az általunk valamennyire megismert ügynökök között voltak olyanok, akik nem adtak olyan jelentéseket, amelyekkel a hitük szerint valakinek árhattak volna. Ez egy másik kérdés persze, most már ismerjük a szerkezetet is, nagyon örültem annak, hogy András utalt arra, hogy a könyve végén a szerkezetről is nagyon értékes információkat átadott. Ez már kezd derengeni valamennyire az ezzel foglalkozók számára, hogy a legjohiszeműbb, legártatlanabb, legegyszerűbbnek tűnő, akár kifejezetten jó szándékú, sőt félrevezető szándékú információval is lehetett ártani, ha az belekerült abba a gépezetbe, ahol ezeket az információkat kezelték és a megfelelő módon célba vitték. Ha most visszacsatolhatok ehhez a könyv végén bemutatott szerkezethez: nekem nagyon erős aha-élményeim voltak, amikor olvastam azokat az anyagokat, amelyekben felkészítik a tartótiszteket arra, hogy hogyan kell kapcsolatot teremteni. Nyolc-kilenc évvel ezelőtt, amikor először ülhettünk le beszélni olyan valamikori szervezett evangélikus gyülekezeti tagokkal, lelkészekkel, akik nyíltan vagy relatíve nyíltan beszéltek az élményeikről, visszatérő motívum volt, hogy milyen okosak, milyen kedvesek, milyen érdeklődők, milyen magas emberi kvalitásokkal bírók voltak ezek a tartótisztek. Volt olyan beszélgetőpartnerünk is, aki összehasonlítást tett, hogy az egyházi felettesei nem beszéltek vele olyan tisztességesen, mint a tartótisztje. Azt élhette át, hogy őt sokkal komolyabban veszi egy tartótiszt, sokkal perspektivikusabb módon beszélget vele, sokkal többet vár tőle, sokkal inkább épít az ő kétségtelenül meglévő emberi kvalitásaira. Ezt tanították és tanulták, ez hozzátartozott a játékhoz. Azért is fontos látni ezt a szerkezetet, mert 1989 nem volt olyan régen. Itt gyakorlatilag a félmúltról van szó. Ebben a félmúltban ez egy nagyon tudatosan működtetett eszköz volt. Ezek után lehetünk naivak, és gondolhatjuk azt, hogy ma ilyen nincs – dehogyan nincs, nyakig ülünk ugyanebben.

F. A.: Egyetértek. Olvastam Bódy Gábor anyagát – a filmrendezőét, aki *Pesti* néven jelentett –, ő nekem mesterm volt tulajdonképpen, amikor az egyetemre kerültem, az első filmjében játszottam is. Nála okosabb emberrel alig találkoztam. Lakásokon találkoztak vele a tartótisztek, akik csodálatosan forgatták a megértés pszichológiáját, és a nyomásgyakorlását, a kettőt együtt adagolták tökéletesen. Ha nem ebben a helyzetben lett volna, csodálatosan átlátott volna rajtuk, de valahogy elérték azt, hogy függőségbe került, érzelmi függőségbe. Ez Tar Sándornál is igaz, aki még a rendszerváltás után is tanácsokat kért a tartótisztjétől, és tulajdonképpen egy érzelmi kapcsolat alakult ki köztük.

Cs. A.: Stockholm-szindróma, mondhatnánk.

F. A.: Stockholm-szindróma, így van. És egyszer csak Bódy Gábor úgy dönt, hogy visszakéri azt a papírt, amelyet aláírt, de természetesen nem fogja visszakapni. Ezután olvasható egy hosszú beszélgetés – amelyet maga a tiszt foglal össze, tehát nem magnóról írták le, nyilván úgy van hangsúlyozva, ahogy ők akarják –, amelynek a végén meg kell adnia magát, mert azt mondják neki, hogy nem fogunk ezzel soha visszaélni, ez soha nem fog kikerülni, soha nem fog kiderülni. Hirtelen megijedt attól, hogy egy véletlen mondatára, amelyet pár héttel azelőtt elejtett, valóban kirúgták Bíró Yvette-et a *Filmkultúra* éléről. Egyszerűen megrémült attól, hogy neki ekkora hatalma van, nem akarta, hogy így legyen. Ő eléggé baloldali gondolkodású volt, tehát önmaga előtt tudta igazolni, hogy a filmszakma megsegítése érdekében fog együttműködni, legalábbis így képzelte. És eljött az a pillanat, amikor Faust vissza szerette volna kérni azt a papírt, amire a vérével ráírta... Egyébként a *Faust* volt a kedvenc könyve, és az első filmjében is Fausról van szó, paktum az ördöggel. Nekem még azt is mondta, bár ez talán más lapra tartozik, de most már más színben látom: „Tegnap láttam az ördögöt, az egyetemi előadóteremben ott ült az utolsó sorban, kicsit szunyókált, egy idősebb férfi.” Teljes meggyőződéssel közölte

velem, hogy látta az ördögöt. De ha az ember belegondol, lehet, hogy tényleg találkozott ilyen figurákkal, akik ennek a démoni másik oldalnak a szolgálói voltak; ebből ő föl tudott magának építeni egy ilyen ördögöt.

G. Á.: A könyv személyes jellege miatt merül fel a kérdés: családon belül hogyan történik mindennek a feldolgozása? Testvérenek, Forgács Péternek a fotókiállítása is mutat egy irányt. A személyes történetünket nemcsak mi dolgozzuk fel, hanem a közeli hozzátartozóink is. A testvér, a közöttünk élő viszonya egészen más lehet.

F. A.: Igen. Szerencsére egyszerre tudtuk meg hárman, bár négyen vagyunk testvérek, de a negyedik testvérünk létezéséről az illető nem tudott, én értesítettem őt, és ezáltal egyszerre tudtunk ezzel foglalkozni. És a húgom, aki egyébként nagyszerű író és antológiák szerkesztője, ehhez a kérdéshez másképp állt hozzá, mint én meg a bátyám. Ő nem is váltotta ki a kutatói engedélyt. Úgy gondolta, van egy nagyon jó metaforája erre. Nem akarok túl sokat beszélni róla, mert megkért arra, hogy nyilvánosság előtt lehetőleg ne említsem az ő véleményét, de valamennyit muszáj erről beszélni: ő az akták feltűnését a vörösiszap-katasztrófához hasonlítja. Azt mondja, hogy most dossziék révén akarunk embereket meghatározni, és ebben egyébként teljesen igaza van, de a dossziék tartalmának ismerete nélkül nem fogjuk tudni elmondani a valóságot, ezt meg én mondom. Nem örülök annak, hogy mindez megtörtént, de nagyon örülök annak, hogy tudom, hogy megtörtént. És ez nagyon fontos különbség. Tehát az örömöm, és itt megint Kertészt kell idéznem, aki Nietzsche-t idézi: *Glückskatastrophe*. Amikor megkapta a Nobel-díjat, kérdezték, hogy mit érez, és azt mondta, hogy *Glückskatastrophe*, azaz boldogság- vagy szerencsekatasztrófa. A totális katasztrófa és fantasztikus boldogság ugyanabban a pillanatban. Mert ha az ember megtudja ezt, akkor valamit megtud önmagáról, egy hiányzó darabka a helyére kerül. A húgomban nagy ellenállás volt ennek az egésznek a nyilvánosságával kapcsolatban. Az ő véleménye az, hogy a művésznek nem az a dolga, hogy közvetlenül nyilvánosságra hozza, hanem hogy valamilyen művében dolgozza fel. Ez nagyon érdekes állítás, hiszen ha Tolsztoj beleírja a szerelmi történeteit a regényeibe, akkor nem az igazi neveket használja, meg nem az igazi helyszíneket, hanem úgymond szublimál, freudi kategóriával élve. Ebben az esetben szerintem ez nem működik. Természetesen vannak besúgóregények vagy ügynökregények vagy hálózatiszemély-regények, Bán Zoltán András *Keserű* című műve például, ami Tar Sándorról szól, és vannak regények már ebből az ügynökirodalomból. Igen ám, de akkor elveszítjük a megszólalás, a megszólítás, az artikuláció egy nagyon fontos rétegét, a ténylegesség érzetét. Ha ez művészetté válik, az is fontos. Az *Oidipusz* című dráma szintén ezeknek a felismeréseknek a rétegeiből épül föl: valami megtörtént korábban, és most kénytelen vagyok meglátni, és akkor megvakítom magam vagy fölakasztom magam, mint a feleség. Tehát ebben az egész szocialista hálózati és titkosszolgálati ügyben egész Kelet-Európában meg kell tanulnunk, hogyan beszéljünk erről. Mostanában volt néhány beszélgetésem németekkel, akik jóval előrébb járnak, mint mi, és mégis ugyanaz az érzésük, hogy sok minden még nem elég tiszta. Mert az indulatok tengerén hányódnak ezek a dolgok. Amíg erről nem tudunk természetesen beszélni, addig nagy bajban van a magyar társadalom, mert a beszédnek, a tiszta beszédnek, az egyszerű, természetes beszédnek, tehát hogy jól gondolkozzunk a dolgokról, nagyon nagy szerepe van a szellemi higiénában. A másik az elmaradt vagy megtörtént katarzis kérdése, amire szükségünk van egyfajta megtisztító szertartásként. Most olvastam

Forgács András

egy cikket a *New York Times*ban, hogy Kambodzsában a halottaknak pénzt égetnek a síroknál, meg Mercedeseket égetnek, makettokat természetesen, mert szükségük van rá a holtaknak a túlvilágon. És a kormány fel van háborodva, hogy nem a saját pénznemüket égetik, hanem dollárt égetnek, mert a saját pénzük, a riel nem ér semmit. Kénytelenek dollárt égetni, természetesen ezek papírmásé dollárok, amiket a boltban vesznek, mint ahogy van papírmásé Mercedes meg papírmásé családi ház. Amit kívánnak a holtaknak, azt ott mind elégetik egy vidám szertartás keretében. Mi is tulajdonképpen a halottaknak is beszélünk ezzel, a bennünk élő halottaknak is beszélünk ezzel a történettel, és valódi pénzt kell hozzá égetni, nem szublimálni kell, nem metaforikus szinten kell erről beszélni, mert akkor soha nem történik meg velünk az, ami akkor megtörtént. Most a hold túlsó oldalát is meg kell pillantani.

G. Á.: Testvérenek, Péternek a kiállításáról tudna mondani egy-két mondatot?

F. A.: Nagyon érdekes kiállítás lett, természetesen nem csak fotók vannak és nem egyedül állított ki, hanem Esterházy Marcellel és Gerhes Gáborral. Csoportos kiállítás lett, de csak az ő anyaga szól erről a történetről. Én egy kicsit elbátortalanodtam, amikor a húgom ellenvetéseit hallottam, nem abban, hogy nem szabad megcsinálni, hanem egyszerűen lelassultam. Ekkor a bátyám, mint egy felderítő lovas, előrelovagolt ezzel. Amikor felkérte őt a Capa Központ, azt mondta, hogy ezt fogja megcsinálni; otthon bejelentette, mire én mondtam, hogy jó, akkor a kiállítás megnyitójára kész lesz a könyvem is. Ez nagy lendületet adott. Így egymást erősítettük, egymás hátának vetettük a hátunkat. Az ő kiállításán egy fantasztikus dolog történt – és ez is arról beszél, hogy a feltárás milyen fontos –: előkerült két videó édesanyámról, ami 1983-ban készült, ahol egy Kafka-szöveget mond, a fülébe mondja a bátyám a szöveget, és ő felmondja. Ez is a kiállítás része. Én ezt a felvételt soha nem láttam. És lehet, hogy ha nem láttam volna, nem szembesülök a harminc évvel ezelőtti édesanyámmal. Akkor láttam meg. Nem az ügynökséget meg a hálózatiságot, hanem az embert. Neki akcentusa volt, mivel nem Magyarországon született, de én ezt korábban nem hallottam, hiszen abban nőtettem föl. És most egyszerűen mondta ezeket a mondatokat ezzel a csodálatos akcentussal, és ott ült, és végrehajtotta a bátyám filmrendezői utasításait. De abban a székben mások is ültek. Épp akkor született a bátyámnak egy gyereke, az anya ott van még terhesen, aztán gyerekkel a kezében, aztán az unokaöcsém, aztán barátok, mind ugyanezt a szöveget mondják, Kafka egyik levelét. Ez a videó rám rettenetesen nagy hatással volt, és ha nem nyúlunk utána, ha nem kezdünk kapargálni a múltban, akkor ez nem kerül elő. A másik nagy ötlete az volt Péternek, hogy a saját naplóit szembesíti – ’75 és ’85 között, anyám haláláig – a jelentésekkel. Ez adja a kiállítás szerkezetét. Elkezdte olvasni a naplót, és irgalmatlanul elszégyellte magát, hogy miket írt le, milyen gyermekded dolgokat, meg mennyire lebukik most a mai énje előtt, ezért ezt egy kicsit szemérmesen rakta ki. Nem könnyen olvasható, de volt, aki vette a fáradságot, és órákon keresztül böngészte ezeket a naplókat. Tehát a kiállításnak volt egy ilyen alapötlete, és ez nagyon fontos: csak úgy működik egy ilyen „leleplezés” vagy elmondás, ha önmagadról is állítasz valamit, önmagadról is elmondasz valamit.

És itt jövök én a képbe: a második novella a *Kísérelt*, amikor odaérek a dossziéban, hogy egyszer csak rólam beszélget a mamám a tartótisztjével, és jellemeznek engem nagyon nagy pozitívumokkal, hiszen tulajdonképpen próbáltak engem beszervezni. Ez utólag egyértelmű csak. Akkor is volt egy ilyen sejtésem, de szerencsére nem történt meg, csak annyiban, hogy volt egy beszélgetés az útlevélosztályon. Sokan elmondják, hogy amikor külföldre utaztak, akkor kaptak ilyen fajta jelzést... Nádas Péter most adott egy interjút, amelyből kiderül, hogy nem is kapta meg az útlevét; őt megzsarolták bizonyos szerelmes levelekkel, de nem sikerült ez a dolog, nem volt megzsarolható, viszont útlevelet nem kapott. Amikor odaértem a dossziéban, hogy le van írva a találkozásom a tartótiszttel, akkor emlékeztem rá vissza. Tehát az nagyon mélyen el volt taposva. Miért? Amikor bülbülszavú, behízelt hangon egyrészt engem a mennyekbe dicsért ez az ember, miközben ott volt előtte az útlevelem, és rajta tartotta a kezét, annyit kért, hogy az utazásom után jöjjenek vissza, és találkozzunk. De nem kötelező, ha nem érzem ezt jónak. Én egy ambivalens választ adtam; tudtam, hogy soha nem fogok visszamenni, és nem is mentem vissza, ezzel együtt nagyon fontosnak

tartottam megírni ezt a találkozást, amelyben nem viselkedtem hősként, árulóként se; nem tudtam pontosan, hogy az édesanyám kapcsolatban van azzal a kis emberkével, aki ott ül az asztal mögött, és egyik főszereplője a dossziének. Tehát így végre édesanyám egy tartótisztjét tudtam rekonstruálni. De fontosnak tartottam, hogy ezt az epizódot, úgy, ahogy volt, beleírjam a történetbe mint olyan kísérletet, ami velem történt meg. És nyilván azért felejtettem el, mert nagyon szégyelltem. Egyébként folytatódik a kutatás, hiszen az édesapám anyagai nem kerültek elő egyben, szétszórva ott vannak a millió dosszié között, végtelen hosszú bogarászás lesz, amíg előkerülnek.

G. Á.: Édesanyjának a dossziéi egy új világméretű nyitottak meg a múlt értelmezésében, és ez új identitást is adhatott. Van Önben azzal kapcsolatos félelem, ahogy kerülnek elő az újabb lapok, hogy ha ezekből egy nagyobb halmaz lesz és újabb valóság, akkor egy új identitást kell ismét felépíteni?

F. A.: Igen, ez így van. Azt nagyon nagy bajnak tartom, hogy nem volt egyik kormányban sem bátorság arra, hogy ez az anyag digitalizálva legyen. A kutatásban teljesen a véletlenre vagyunk bízva – persze nem teljesen, mert ez eléggé rendszerezett dolog, de ötletek kellene hozzá, meg gondolkodás, hogy hányban, hánykor, kivel lehetett együtt vagy hogyan lehet összecsoportosítva az adott szereplő. Szerencsére a kutatásvezetőnek, Szőnyi Tamásnak nagyszerű ötletei vannak, így lehetséges az, hogy már két nagyon izgalmas anyagot olvashattam az elmúlt fél évben ebből az elveszett dossziéből édesapámról. És tervezem, hogy folytatom. Ez egyfajta önfeltárás is. Nem minden kritika volt jó, kettő-három elég kemény volt; érdekes határterület ez a könyv, ezért nyitva is van természetesen a kritika számára. Egy nagyon jó mondatot fogalmazott meg az egyik első recenzió írója, hogy mintha egy új ember lépett volna az életembe: Pápainé, akit nem ismerek. És akkor ismerkedjünk össze! Mint egy ismerkedési esten: ki vagy te? Ezzel a szándékkal hatoltam bele ezekbe az anyagokba. Nagyon sok múlik a kicsi dolgokon. Én leírtam az egészet kézzel a gépembe, tehát az ujjaimon átfolyt az egész, az sem volt könnyű. Én vakon gépelek és gyorsan, azt szabad. Lefényképezni nem szabad semmit, azt drága pénzért megkaphatja az ember, de nekem az egész dosszié, úgy, ahogy van, kivéve az ismétléseket, megvan a saját leiratomban. Így kezdtem dolgozni.

G. Á.: 1956 hatvanadik évfordulója kapcsán a karhatalmisták közül, azt hiszem, ötszáz embernek a múltját bizonyos szinten közkinccsé tették, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának honlapján megtekinthető, folyamatosan frissül. Az egyházi elhárításban dolgozók, a munkásörök, a pártvezetés is sorra kerül, és így tovább. Az egyes személyekről vélhetően a teljesség igényére törekedve kikutatott, de száraz, egyoldalú aktát láthatok: hol volt, mit csinált, melyek a fő bűnei; fényképpel, ahol rendelkezésre állt. Folyamatosan nyitják meg az újabb fényképes oldalakat, adatlapokat. De felmerül bennem, hogy ha már ezt látom, akkor mért ne láthatnám a mögötte lévő aktákat, azt a felületet, ami segít abban, hogy ezt a tudást fel is tudjam dolgozni.

F. A.: Egyszer hallottam, de nem kaptam megerősítést róla, hogy valóban így van-e, hogy az anyag egytizede fel van dolgozva, ami nagyon sok, de kilencetizede nincs, ami sokkal több. Nagyon sok minden ki van téve annak, hogy vagy megtalálják, vagy nem találják meg. Állítólag az ÁBTL pincéjében olyan anyagok vannak, amelyeket étláncban két napig hordtak be, és még senki rájuk se nézett.

G. Á.: Az aktáknak egy része el is tűnt; amíg egyesek hordták le a pincébe, addig valakik hordták másfelé...

Cs. A.: Tehát nem eltűnt, hanem máshol van. Nem teljesen ugyanaz. Nagyon izgalmas ez a dolog, hogy mi tűnt el, mi nem tűnt el, ez egy viszonylag egyszerű olvasata a dolognak, hogy eltűntek az akták, soha nem lesz meg, megsemmisítették, nem lehet előállítani. Szerintem ez elég bizonytalan. Nem akarok ebbe belebonyolódni, csak a kételyemet szerettem volna megmutatni, hogy nem gondolom, hogy akármilyen szinten tisztán láthatnánk, hogy hol vannak, vannak-e egyáltalán, és hogy biztos, hogy megsemmisültek-e ezek az akták. Egy másik ponthoz szeretnék kapcsolódni: András említette a felejtést. Bizonyos dolgokat az ember elfelejt, aztán előbukkan valami, és újra emlékezik. Ez számomra saját magammal kapcsolatban az egyik legkomolyabb és máig megválaszolhatatlan

kérdésem: én is átmentem egy spontán amnézián, talán így lehet ezt a leginkább jellemezni. Voltam olyan „szerencsés”, vagy talán azt mondhatnám, hogy úgy adódott, hogy viszonylag hamar találkoztam a beszerzés tényével. Katona voltam, és volt olyan katonatársam, akit már gimnazista korában beszerveztek, és erről nekem teljesen nyíltan beszélt. Láttam sikeres beszerzési kísérletet szintén a katonaságnál, láttam sikertelen beszerzési kísérletet. Mindez ’80 és ’82 között zajlott, és utána tizennégy éven át erre nem emlékeztem. És 1996-ban, amikor hosszabb időre külföldre kerültünk, akkor jutottak először eszembe ezek a dolgok, tehát tizennégy év úgy telt el még az átkosban, hogy teljesen törölte a memóriám ezeket a nagyon világos információkat. Hogy működünk mint emberek!

F. A.: És a magyar társadalom is így működik... Persze a felejtésre szükség is van, mert elég nehéz lenne, ha az ember állandóan minden kellemetlen dologra emlékezne, de ez több annál... Ez a világ működéséről szól.

Cs. A.: Ez annyira abszurd lehetett, és nem tudtam abba a világba, ahol egyébként otthon éreztem magam, beilleszteni, ezért egészen egyszerűen eltűnt.

G. Á.: Esterházy Péter *Javított kiadás* című könyve után elindult egy társadalmi párbeszéd az ügynökkérdésről. Az *Élő kötet nem marad* átlépett egy határt, ami elindíthat egy-egy beszélgetést. Hány kötetnek vagy milyen köteteknek kell megjelennie ahhoz, hogy a gyökereinket igazán, mélyen láthassuk?

F. A.: A dialóguskészség kéne, ami ma nincs. Sajnos a mai magyar társadalomban megmerevedtek a „frontok”, nincs párbeszéd a különböző gondolkodású emberek között, pedig ez nagyon fontos lenne. Ha Csaplár Vilmos megírja ezt a könyvet, aminek én nagyon örülnék, vagy a többi barátom, aki be fog menni aktákért, veszi a bátorságot, és megtalál dolgokat, az mindenképpen pozitívum. Ami nem pozitívum, az az, hogy minimum két fogalomkészlet van ugyanannak a dolognak a leírására. A közös tudatnak a minimális elemei kellenének ahhoz, hogy egy egészséges diskurzus alakuljon ki a témáról. Ez ma nem adott. De nem is gondolom, hogy a közeljövőben ez meg fog történni, mert nem érdeke a politika szereplőinek, hogy ilyen fogalomkészletünk legyen. Ez alapvető probléma Magyarországon, hiszen a beszélgetéshez, amelyben most is részt veszünk, az kell, hogy legyen egy empátia, odafigyelés, tanulási készség a másik irányában. Ez ma nincs. Lehet valamilyen hatása és sikere is a könyvnek; nem panaszkodhatom, mert soha ennyi visszajelzést nem kaptam, eltekintve az esetleges külföldi sikerektől. Olyan visszajelzések érkeztek ismeretlenektől, amilyenekre az író vágyik tulajdonképpen, hiszen az írás, a művészet nem más, mint a nagyon személyesnek az egyetemes felé való megfogalmazása. Ez a könyv határvidéken jár, éppen a dokumentumregény vagy dokumentumfikció műfaja miatt, és nagyon fontos nekem, hogy ez másokat, akiket nem ismerek, akikkel soha nem fogok találkozni, felismerésre sarkalljon, de sajnos pesszimista vagyok a tekintetben, hogy ez a mai Magyarországon alapvetően lehetséges-e. Pedig alkatom szerint én egy Candide vagyok, és ezt öneki köszönhetem, az édesanyámnak, hogy olyan elemi biztonsággal látott el gyermekkoromban, a szeretetnek olyan mennyiségét lapátolta belém, ami még ötle is megvéd, ha tetszik, tehát attól a bajtól is, ami miatta ér. Ezzel együtt úgy látom most, hogy ez még nagyon sokáig fog tartani, és nem is egyes embereken múlik, hanem egy-egy nagyobb mozgás kell hogy előkészítse.

Cs. A.: Én azt hiszem, hogy az egyes embereken is sok minden múlik. Olyan értelemben, hogy mindannyiunkban van egy ellentmondás, ambivalencia. A jobbik énünkkel meg vagyunk győződve arról, hogy látni jobb, mint nem látni, tudni jobb, mint nem tudni, ugyanakkor számtalan dolog fékezi ezt bennünk: a félelem, a megfelelési kényszer, sok minden. Minden ilyen könyv, beszélgetés inspiráció a jobbik énünk számára, hogy higgyük el, tényleg jobb lehet a tudás. És ez nem öngyilkosság, nem teszi tönkre magát valaki, ha látja, amit láthat, hanem több lesz tőle.

F. A.: Igen, a felnőtt beszéd. Természetesen nem írtam volna meg a könyvem, ha nem hinnék az egyéni megszólalásnak az erejében. Ugyanakkor a kérdés általánosabban hangzott, és sajnos erre az a válaszom, hogy e pillanatban nem látom egy olyan hullámverés elindulásának a lehetőségét ebben a témában, de sok más témában sem, ami mindezt elősegíthetné. Pedig ez az egyik legneuralgikusabb téma, amitől radikálisan megváltozhatna ez az állapot.

A helyes istenfélelem

Kocsis
Péter

Kísérlet a kereszt teológiájának gyakorlati alkalmazására Zsid 5,7–9 értelmezésében

*„Ki az ő testének napjaiban könyörgésekkel és esedezésekkel, erős kiáltás és könyhullatás közben járult abhoz, a ki képes megszabadítani őt a halálból, és meghallgattatott az ő istenfélelméért, Ámbár Fiú, megtanulta azokból, a mi-
ket szenvedett, az engedelmisséget; És tökéletességre jutván, örök idvesség szerzője lett mindazokra nézve, a kik neki engedelmeskednek.”¹*

Bevezetés

A Zsidókhoz írt levél szerzője a negyedik fejezet végétől az ötödik fejezet utolsó harmadáig (4,14–5,10) tömör, összegző jellegű bevezetést ad a levélnek a 7–10. fejezeteiben kifejtett legfőbb témájához, ami Jézus Krisztus papi és főpapi szolgálata. Ennek a bevezetőnek a csúcsa az a néhány mondat, amelyekben Jézus Krisztus földi élete és annak követőire gyakorolt hatása mintegy sűrítvényben kerül bemutatásra. A következő logikai láncolattal találkozunk: inkarnáció → szenvedés → istenfélelem = engedelmisség → üdvszerzés és példaadás az embereknek → emberek feladata: követés. A mondandó minden eleme egyformán fontos, hiszen az egymásra épülő, egymást erősítő elemekből áll. Mégis, a perikópa szövege kb. 70 százalékának fókuszában Jézus Krisztus szenvedésének erőteljes képekkel történő bemutatása áll. Ez pedig azt jelzi, hogy szerzőnk szerint Jézus Krisztus földi életének legfőbb jellemzője a – többnyire emberi szemek előtt rejtve maradt – szenvedés volt.²

Szerzőnk azért tartja ennyire fontosnak Jézus Krisztus szenvedésének bemutatását és hangsúlyozását, mert az olvasók számára egyértelmű üzenetet kíván átadni: Jézus Krisztus célba érése nem kockázat és küzdelem nélküli vállalkozás volt. Akik pedig őt követve, hozzá hasonlóan célba szeretnének érni, azok hozzá hasonlóan szenvedni fognak saját útjuk során. Akik így, Jézus Krisztus szenvedését érzékelve és felfogva szemlélik Jézus Krisztus életpályáját, azok valóban azt látják Istenből, ami ténylegesen látható belőle: a szenvedő, a megvetett, a megfeszített Jézust (FORDE 2005, 82. o.). Számukra nem botránkozás, hanem valóság Ézsaiás messiási próféciaja: „*Útált és az emberektől elhagyott volt, fájdalmak férfia és betegség ismerője! mint a ki elől orcánkat elrejtjük, útált volt; és nem gondoltunk vele.*” (Ézs 53,3)

¹ A dolgozatban minden bibliaidézet az 1908-as revideált Károli-fordításból származik.

² Egy ilyen határozott, Jézus Krisztus egész földi életére vonatkozó kijelentés talán túlzónak tűnik. A gondolatmenet későbbi részében, a perikópa részletes elemzése során bemutatásra kerül az állítás indoklása.

Jézus Krisztus szenvedésének oka és célja

Jézus Krisztus szenvedésének ténye nemcsak megállapítást, hanem magyarázatot is igényel. A vizsgált perikópa logikai láncolatában a szenvedés előzménye az inkarnáció, következménye pedig az engedelmesség, miközben a szenvedést mindkét irányban az istenfélelem atmoszférája veszi körül és tölti meg *logikus* tartalommal.

A levél második fejezetében olvasunk az inkarnációról. A szerző itt vezeti be azt a gondolatot, hogy csak „*a mennyiben szenvedett, [Jézus Krisztus] maga is megkísértetvén, segíthet azokon, a kik megkísértetnek*” (Zsid 2,18) Éppen ezért „*mindenestől fogva hasonlatosnak kellett lennie az atyafiakhoz*” (Zsid 2,17), vagyis követőihez, a későbbi gyülekezetben megjelent keresztényekhez. Jézus Krisztus inkarnációjának oka és egyben célja tehát az atyafiak megsegítése volt, útja pedig a kísértések miatti szenvedés.

Ez a szenvedés pedig azért zajlott „*erős kiáltás és könyhullatás*” közepette, mert az Atyával való folyamatosan tökéletes kapcsolata („*én és az Atya egy vagyunk*” – Jn 10,30) miatt az őt a bűnösöktől a bűn világában ért kísértések messze felülmúlták az atyafiak kísértéseit és e miatti szenvedéseit. Sőt, mivel a Lélektől születettsége (Lk 1,35) miatt benne az isteni természetnek saját jogon is volt állandó lakása, ez az isteni természet az emberi testben lakozva, Jézus Krisztus saját személyén belül is kénytelen volt folyamatosan küzdeni az emberi természetre a bűneset óta jellemző gyengeségekkel. Ennek a küzdelemnek csak a betetőzését mutatja be Jézus Krisztusnak a Gecsemáné-kertben kezdődött passiótörténete.

Mint korábban jeleztük, Jézus Krisztus nemcsak okkal szenvedett földi élete során, hanem céllal is. Célja az Istennek való tökéletes engedelmesség bemutatása volt. Ezt fejezi ki az alapigénk kijelentése, hogy Jézus Krisztus a szenvedések végére érve „*tökéletességre jutott*” (Zsid 5,9). Úgy végezte el földi küldetését, hogy bár az súlyos küzdelmekkel járt, ő valóban mindvégig annak akaratát kereste/cselekedte, aki elküldte őt (Jn 5,30; 6,38 parafrázisa). Olyannyira igaz, hogy nem a maga erejére támaszkodva járta földi útját, hogy a „*tökéletességre jutott*” mögött álló görög $\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\omega\theta\epsilon\iota\varsigma$ passzív participium alak arra utal, hogy nem cselekedetei vitték őt tökéletességre. A cselekedetek ugyan elhagyhatatlanok, de alapvetően mégis a szenvedések útján való járás közben adott helyes *reakciók* voltak. Az utat pedig az Atyával közös megváltási terv jelölte ki Jézus Krisztus számára. Vagyis a pontos fordítás szerint Jézus Krisztust a szenvedések változóan kanyargó és rögös útján való rendületlen helytállása juttatta tökéletességre. Ez a tökéletesség, mint korábban jeleztük, az Atyának való mindenkori, tökéletes engedelmesség folyamatos, tökéletes bemutatását jelenti, hiszen erkölcsi fejlődésről Jézus Krisztus esetében nem lehet szó. Jézus Krisztus tökéletes engedelmsége a megváltási terv és az általa megerősítendő isteni törvény tökéletességét bizonyította, és egyben a végső bizonyítékát nyerő, teremtményei iránt meglévő isteni szeretet tökéletes megnyilatkozása volt.

Aki pedig eme szeretet hívásának enged (Jézus Krisztusnak „*engedelmeskedik*”), és elindul Jézus Krisztus követésére az engedelmségnak az Atyához vezető, általa a fentiek szerint kijelölt és általa bemutatott útján, az jut „*örök üdvösségre*”.

Jézus Krisztus szenvedésének hatása az emberre

A fentiek alapján az ember számára egzisztenciális kérdés a meghívásra adandó helyes válasz. Ugyanakkor a Zsidókhoz írt levél szerzője nem titkolja, hogy Jézus Krisztus követése az egyén számára Jézus Krisztus szenvedéseivel hasonló szenvedésekkel jár. Míg az előzőekben Jézus Krisztusnak, a benne feltárulkozó Istennek kellett az atyafiakhoz hasonló formában inkarnálnia, most a fordított kihívás kerül előtérbe: az embernek Jézus Krisztusnak engedelmeskedve kell az isteni természet részesévé válnia (1Pt 1,4). Ennek pedig csak egy módja van, a Jézus Krisztus által bemutatott úton való járás: „*Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, hanemha én általam.*” (Jn 14,6)

Ezt a Krisztushoz való hasonulást a következőképpen fejezi ki Pál apostol a Galata levélben: „*Krisztussal együtt megfeszítetttem. Élek pedig többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; a mely életet pedig most testben élek, az Isten Fiában való hitben élem, a ki szeretett engem és önmagát adta értem.*” (Gal 2,20) Ahogy Jézust keresztre feszítették, úgy követői is megfeszítettnek. A kereszttel így kíván bevonni mindenkit saját történetébe, hogy az mindenki személyes története lehessen (FORDE 2005, 17. o.).

A kereszttel mint Jézus Krisztus kínhalálának és helyettes áldozatának együttes szimbóluma mellett, hogy folyamatosan emlékezteti követőit a rájuk váró szenvedésekre, egyben vigasztalja és bátorítja is őket szenvedéseik közben.

A Krisztus-követő szenvedésének rétegei

A Jézus Krisztus útján járó keresztények szenvedése többrétű.

1. Egyrészt látják Jézus Krisztusnak az ő bűneik miatti helyettes szenvedését, ami így őket lelkiismeretükben gyötöri (uo. 18. o.).

2. Másrészt Jézus Krisztushoz hasonlóan szenvednek az engedelmségre jutás gyakorlása közben, hiszen emberi természetük őket is – Jézus Krisztushoz hasonlóan – épp az Isten akaratával való ellenkezésre ösztönzi. Ennek forrása Gerhard O. Forde szerint az, hogy „teológiailag fogalmazva [...] a bűn függői vagyunk, egónk szenvedélybeteg. [...] Énünk abszolút függetlenségére szomjazunk, és ez maga a bűn.” (Uo. 27. o.)

3. Harmadrészt a keresztények azért szenvednek, mert az engedelmségük nem is sajátjuk, hanem Isten – tudatos beleegyezésükkel, de egójuk ellenére – bennük végzett munkájának eredménye. Luthert összegezve Forde így fogalmaz: „...az aláztatosság [engedelmség] olyan valami, amelyet passzív alanyként elszenvedhetünk. Az aktív alany a törvény és a harag, *Isten* »idegen munkája«, nem pedig a mi kegyes pózolásunk.” (Uo. 67. o.) Ennek az állításnak az igazolására Forde számára kézenfekvőnek tűnt Jób történetének felidézése. Azt írja, hogy a bűnösök, akárcsak Jób, egyedül a szenvedésben ismerik fel és mondják ki az imént megfogalmazott igazságot, miszerint engedelmségünk egyedül Isten kegyelmes cselekvésének eredménye, amelynek mi, bűnre hajló és emiatt Istennel ellenkező természetünk miatt, szó szerint csak elszenvedői lehetünk (uo. 92. o.). Lássuk be, hogy ez mennyire igaz a Jézus Krisztusról korábban mondtak fényében! Hiszen azt értettük meg Zsid 5,9 alapján, hogy még az isteni természetből születése okán részesült Jézus Krisztus is engedelmsé *tétetett*, és nem saját cselekedetei eredményezték ezt. Hiszen Jézus Krisztus isteni természete mellett emberi természettel is bírt, mely alkotórészének, és így Jézus Krisztus egész lényének ugyanúgy el kellett szenvednie a kísértéseket, mint nekünk.

4. Negyedrész az ember azért is szenved, mert Isten cselekvésével szemben, az előbbi pontban megfogalmazottak alapján, passzivitásra kényszerül. Sosem szűnik meg a kísértés, hogy azért mégiscsak tegyen valamit, ezzel nyugtatva meg magát (uo. 95. o.).

A Krisztus-követés öröme

Mint jeleztük, a kereszttel való emlékeztetés mellett egyben vigasz is Jézus Krisztus követői számára. Ez azért lehetséges, mert Jézus Krisztus legyőzte a szenvedést, a halált. Amint Pál apostol több helyen (Róm 6,9; 1Thessz 4,14; 2Tim 2,8) is írja: „*Ámde Krisztus feltámadott a halottak közül, zsengejük lőn azoknak, kik elaludtak.*” (1Kor 15,20) Krisztus szenvedése árán nemcsak maga számára győzte le a halált (a sátánt), hanem minden hűség

követője számára. Nemcsak e világi életével, szenvedésével és (helyettes áldozati) halálával mutat számukra példát, hanem másvilági életre való feltámadásával és ott végzett szolgálatával, amiről a tanulmány bevezetésében említett 7–10. fejezetekben számol be a Zsidókhoz írt levél.

Bármennyire is paradox tehát, a kereszt egyszerre oka és forrása a keresztények szenvedésének és örömének. A szenvedés és az öröm ugyanakkor az emberi érzékelés eltérő dimenzióiban jelentkeznek. A négy pontba rendszerezett szenvedés teljesen valóságos, akár fizikai fájdalommal járó szenvedésként jelenik meg, és nagyrészt jelen idejű. Az öröm ezzel szemben elsősorban az Isten eljövendő országának, az abba történt meghívásnak és az ottani polgárság elnyerésének öröme.³ Habár ez az öröm jövő idejű, az Isten megmentő kegyelmébe vetett bizalom erejének és az ennek nyomán működő engedelmségnek a függvényében a jelenben is hatóerővel tud rendelkezni. Így tehát a keresztény ember a jelen világban elkerülhetetlen szenvedések közepette is derűs tud lenni, amely derűnek az eljövendő ország ajándékában való részesülés lehetősége feletti öröm az alapja. Bár nem lehet biztos afelől, hogy maga valóban üdvösségre jut, de abban igen, hogy Isten Krisztusban mindent megtett és megtesz azért, hogy ő eljuthasson oda.⁴ Amennyiben szenvedések árán is kitartva engedelmeskedik Jézus Krisztusnak, úgy Jézus Krisztus képes őt üdvösségre juttatni.

A Krisztus-követésben való kitartás kulcsa: a helyes istenfélelem

A megalapozott és Krisztus-követésben kitartó engedelmséget nevezi Zsid 5,7 istenfélelemnek. Itt is hangsúlyozza a szöveg, hogy Jézus Krisztus nem a helyes cselekedeteiért, hanem az istenfélelméért hallgattatott meg. Az itt szereplő, istenfélelemnek fordított $\epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\epsilon\iota\alpha\varsigma$ kifejezés ($\epsilon\upsilon$ = jó, helyes + $\lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\omega$ = kap, vesz)⁵ Jézus Krisztusnak az Atyához való helyes viszonyát, helyes istenfelfogását jelöli. Míg ez a görög szó mindössze kétszer fordul elő az Újszövetségben (mindkétszer a Zsidókhoz írt levélben), két másik, magyarra ugyanígy istenfélelemnek fordított szóval ennél jóval többször találkozhatunk. Az $\epsilon\upsilon\sigma\epsilon\beta\epsilon\iota\alpha$ ($\epsilon\upsilon$ = jó, helyes + $\sigma\acute{\epsilon}\beta\omicron\mu\alpha\iota$ = tisztel) tizenötször szerepel, míg Jézus Krisztussal és Istennel kapcsolatosan a tisztelettel ötvözött, a megnyilatkozó természetfelettitől való félelmet, megrettenést jelző $\phi\acute{o}\beta\omicron\varsigma$ szó különböző alakokban negyvenhétyszer fordul elő.⁶ A háromféle istenfélelem ugyanannak az istenélménynek három, egymással szorosan összefüggő oldala.

A statisztikai adatok is jelzik, hogy az istenséggel való kapcsolatba kerülés legalapvetőbb élménye az egzisztenciális megrettenés. Ez érthető, hiszen az ember olyan hatalommal kerül szembe, amelyről csak azt tudja felfogni, hogy felfoghatatlan, így ellenőrizhetetlen („rettentő titok”), és messze a saját világán túl sem tud a közelébe férkőzni (FORDE 2005, 50. o.). Az ember elkerülhetetlenül megérzi végleten kiszolgáltatottságát, elesettségét. Miután az ember megismeri ezt a hatalmat, és elfogadja a vele kapcsolatos kegyelmi ajándékát, a félelme, rettenete okos (Róm 12,2 szerinti értelemben *logikus*, azaz az isteni gondolatnak [$\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$] megfelelően megszülető és megnyilatkozó) istentiszteletté alakul. Ezt az istenfelfogást ismerte el a Zsidókhoz írt levél szerint az Atyaisten a hozzá való helyes közeledés alapjának Jézus Krisztus esetében, ami őt *logikusan* az Atyaistenhez, az ő akaratahoz való helyes viszonyulásra vezette. Ez pedig, mint kifejtettük, nem volt más, mint az emberi természettel való küzdelem miatti elkerülhetetlen szenvedés következetes, mindhalálig tartó vállalása.

³ „Az eszkaton betört a jelenbe.” SZATHMÁRY 2008, 118. o.

⁴ Lásd: Isten „*azt akarja, hogy minden ember idvezüljön és az igazság ismeretére eljusson*” (1Tim 2,4).

⁵ <http://biblehub.com/interlinear/hebrews/5-7.htm>, <http://biblehub.com/greek/2124.htm>.

⁶ <http://biblehub.com/greek/2150.htm>, <http://biblehub.com/greek/5401.htm>.

Összegzés: Jézus Krisztus követésének parancsa és ígérete

Jézus Krisztusnak a Jelenések könyve második fejezetében a szmirnabeli gyülekezetet számára adott üzenete mint *parancs és ígéret* foglalja össze az őt követni szándékozók, a keresztyének számára életének követendő példáját. Jézus itt úgy mutatkozik be, mint „*a ki halott vala és él*” (Jel 2,8). Mind a szenvedéssel teli életére, mind az annak tökéletességét igazoló feltámadására adott utalása egyértelmű azonosító jegyként jelenik meg. Nincs szükség nevének említésére, hiszen a szmirnaiak anélkül is pontosan tudják, hogy kitől származik az üzenet.⁷

Saját példáját eléjük állítva buzdítja őket az eljövendő megpróbáltatások közepette is állhatatos követésre: „*Semmit ne félj azoktól, a miket szenvedned kell...*” (Jel 2,10) Nem bagatellizálva a mindenképp bekövetkezendő szenvedést, határozottan állítja, hogy nem kell azoktól félni. A negatív felszólítással (Μηδὲν φοβοῦ = ne félj, ne rémülj meg)⁸ egy pozitív felszólást és egy ígéretet állít szembe: „*Légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.*” (Jel 2,10) Az élet koronáját tehát azok nyerhetik el, akik a próbaként rájuk engedett, elkerülhetetlenül érkező szenvedések közepette az ő példáját és tanácsát követve, Zsid 5,9 szerint „neki engedelmeskednek”, és hűségesek (πιστός = hű, megbízható, hitben kitartó)⁹ maradnak hozzá.

Felhasznált irodalom

BRIGGS, Richard S. 2015. *Bölcs bibliaolvasás*. Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány, Budapest.

FORDE, Gerhard O. 2005. *Ki a kereszt teológusa?* Magyarországi Luther Szövetség, Budapest.

ITTÉS GÁBOR 2009. *Christum treyben*. Luther Kiadó, Budapest; Magyarországi Luther Szövetség, Budapest; Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Győr.

SZATHMÁRY SÁNDOR 2008. *Újszövetségi kortörténet*. Spalding Alapítvány, Herceghalom.

⁷ Ezeknek az azonosító jeleknek a használata két szempontból is különleges. a) A többi hat levélben szereplő azonosító jelek mind Jézus Krisztus isteni természetéhez és nem inkarnációjához kapcsolódnak: 1. „*az ő jobbkezeiben tartja a hét csillagot*”, 3. „*a kinél a kétélű éles kard van*”, 4. „*az Isten Fia*”, 5. „*a kinél van az isteni hét lélek*”, 6. „*a Szent, az Igaz*”, 7. „*az Isten teremtésének kezdete*”. b) Ez az egy levél az, ahol kifejezetten az ő követéséért elszenvendő megpróbáltatásokra készíti fel a gyülekezetet: „*Ímé a Sátán egynehányat ti közületek a tömlöczbe fog vetni, hogy megpróbáltassatok; és lesz tíz napig való nyomorúságotok.*”

⁸ <http://biblehub.com/text/revelation/2-10.htm>.

⁹ <http://biblehub.com/greek/4103.htm>

Kocsis Péter közgazdász 1993-ban diplomázott a Budapesti Corvinus Egyetemen. Jelenleg az üzleti ingatlanok fejlesztésével és befektetéssel foglalkozó WING Zrt. stratégiai, kockázati és kontrolling vezérigazgató-helyettese. Teológiai tanulmányait a Sola Scriptura Teológiai Főiskolán (BA, 2015) és az Evangélikus Hittudományi Egyetemen végezte (MA, 2017).

Lackfi
János

A lelkiösmeret szava

Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv

(Csörömpölve megy a kocsi Lutherrel, rajta kívül pár szerzetes ül rajta, és fegyveresek, a kocsi előtt lovagol császári zászlót lobogtatva a birodalmi herold. Áttűnés, a császári rendeletet cirkalmazza valaki, s közben halljuk is a szöveget.)

VÁDLÓ HANGJA

Adatik tudtára mindeneknek ezen CSÁSZÁRI RENDELET, melynek értelmében minden rendek és rangok számára megparancsoltatik, hogy a Luther Márton Ágoston-rendi testvér nevét kopertán viselő mindennemű theologiai munkák...

(A szöveg folytatódik, de közben már Luthert látjuk, amint útközben a kocsiból kiszállva a falragaszt nézi, rajta a rendeletet, mely az ő hangján hallatszik tovább...)

LUTHER

...nyomattatott kötetecskéi elkoboztassanak, máglyán vagy más eleven házi tűzön nyilvánosan vagy zárt kapuk megett szaporán megégettessenek...

(A kocsi megy tovább, a kamera mind magasabbról, mind kisebbnek mutatja, végül egy korabeli, díszes térképet látunk, melyen végigszalad egy apró pont, megtéve a Wittenbergből Wormsba vezető utat. Hirtelen Worms kapuját látjuk, a kocsi megáll, a szerzetes leugrik, ölében tartott Bibliája leesik, hiába kap utána. Ahogy lehajol érte, a könyv nyitva van, látjuk a betűket, és halljuk az idézetet.)

A BIBLIA HANGJA

Nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre, hanem hogy fegyvert. Mert azért jöttem, hogy meghasonlást támazzak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt.

(Megszólalnak a Luthert fogadó trombiták.)

SZOLGÁLÓ

Nézd a szegény barátot! Úgy fogadják, mint egy nagyurat!

MÁSIK SZOLGÁLÓ

De úgy viszik, mintha vesztőhelyre.

SZOLGÁLÓ

Azért őrzik hét lakat alatt, nehogy elveszejtsék ellenfelei.

MÁSİK SZOLGÁLÓ

Vagy a hívei.

SZOLGÁLÓ

Ki barát, ki ellenség itt, ugyan ki tudja?

FÉRFIHANG

Érti ezt a fészkes nyavalya. Az egyik a pápával, a másik a pápa ellen. Még a végén kiirtják egymást, és nem marad szerzetesünk egy se.

MÁSİK FÉRFIHANG

Attól te ne félj, amíg a mi zsírunkból futja, mindig lesznek szerzetesek!

SZOLGÁLÓ

Bátor lélek ez a Luther, hogy idemerészkezik. Csak a minap is megégettek néhány dominikánust, mert a nagy csodavágyásban krisztusi sebeket fabrikáltak egy novíciusra.

FÉRFIHANG

Az égetés nem tréfadolog, kormol az ember húsa, serceg, durrog, mint a nyárson forgotott ökör faggya.

MÁSİK SZOLGÁLÓ

Ugyan, szerzetesi perpatvar ez az egész. Még a pápa is jófejú embernek véli Márton testvért. Kicsit megszuttyongatják, aztán mehet vissza a kolostorába levendulát locsolni.

FÉRFIHANG

(A fickó Luther elé ugrik, rácsimpaszkodik, ellátja jó tanácsokkal, de aztán félretolják)

Fogadj meg egy jó tanácsot: ő szent felsége etikettje értelmében tanácsos lenne, ha kifejtenéd nagyrabecsülésedet az ősi német törzsokból sarjadt nemes ifjúi vér, földünk sziklaszilárd védelmező pajzsa...

(A szerzetest egy díszes ajtóhoz kísérik, az magától kitarul, látjuk a wormszi püspöki palota belső terét. Hatalmas gótikus ablakok eresztik be a délutáni fényt, mely csak még drámaibbá teszi a teremben uralkodó sötétet. Fáklyák villognak mindenfelé a sebbel-lobbal közlekedő urak kíséretének kezében. A kor egész divatos ruhatára felvonul, a falaknál,

a stallumokban kíváncsi urak sora, de középpütt is rengeteg előkelőség álldogál, harisnyás piperkőcök és talpig vasba öltözött martalócok ledér hölgyekkel, különböző világi és szerzetesi öltözékeket viselő papi személyek és visszafogott öltözetű tanácsnokok.)

VÁDLÓ

Carramba! Leüttetem az átkozott órásmester fejét.

VÁDLÓ

...kinek az egyházi tanításokkal s a római Szentszék tekintélyével kapcsolatos téziseit ezennel meghallgatni és azoknak benső tartalmát megvizsgálni méltóztatunk, mi, Károly, Isten kegyelméből választott római császár, a birodalom mindenkori gyarapítója...

KÖVET

(Lihegve érkezik, suttog Károly fülébe.)

Fogytán az időnk, felség. Valenciában lázongások törtek ki... Zamora püspöke csapatai élén sarcolja sorra a városokat, kifosztja a kolostorokat, és véres szájjal prédikál...

(Miközben beszél, látjuk Spanyolország térképét és rajta apró sárkányokként az ellenségek mozgolódását. Majd egy korona indul el kacskaringós úton észak felé: a császár utazását látjuk északra.)

A francia seregek a határon toporzékolnak, nagykövet úr tarsolyában alighanem ott lapul a hadüzenet...

(Károly megkeresi szemével a francia nagykövetet, aki kétértelmű udvariassággal odabiccint.)

Ez a sok potyaleső itt mind felséged vesztére esküszik...

VÁDLÓ *(közben a háttérben folytatja)*

...Németország, Spanyolország, a két Szicília, Jeruzsálem, Magyarország, Dalmácia, Horvátország, et cetera királya,

(A címek, rangok felsorolásától kezdve a hang elhalkul, és háttérként szolgál a következő dialógusokhoz.)

Kéretjük felséges színünk elé a tiszteletre méltó, kedves és ájtatos Luther Márton Ágoston-rendi barátot...

KÁROLY CSÁSZÁR

(Kíváncsian a barátira néz, majd előhúzza az óráját, gyönyörű, díszes szerkezet, megnézi, négy óra három percet mutat. Károly bosszúsan néz Lutherre, majd a püspöki palota termének díszes, nagy órájára esik tekintete, azon négy óra lesz egy perc múlva. Károly felszisszen, és fejcsóválva a nagy órához igazítja a sajátját.)

Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Habsburg, Flandria és Tirol grófia, Afrika és Ázsia uralkodója, et cetera, et cetera...

(Egy padon Luther könyveit látjuk sorban kirakva. Kezében a Biblia.)

LUTHER *(odataszigálják, térdet hajt a császár előtt)*

Itt állok. Másként nem tehetek. Isten engem úgy segítjen! Ámen.

VÁDLÓ

(arca esetleg nem is látszik, a könyveket sorra felemelik, látszanak a korabeli stílusban nyomtatott címek)

Pro primo: Elismered-e itt nyilvánosan a magadéinak azokat a könyveket, amelyeket a neved alatt terjesztenek?

Pro secundo: Fenntartod-e azok tartalmát, avagy vissza kívánsz vonni belőle valamit? Ezen művek az alább következők...

(Miközben a címeket olvassák, hirtelen váltással könyvvarusokat látunk, akik ezeket a Luther-füzetkéket pakolják ki standjukon. Egyszeriben felbukkan egy kivont kardú, páncélos, sisakos spanyol lovag, szétszórja a könyveket, felborogatja a standot, egy másik lángcsóvát vet rá, és baromfiakat, zöldegeseket félresöpörve, majd sikátorokon keresztül üldözik a fejvesztetten menekülő könyvkereskedőt. A piacozők döbbenet nézik a jelenetet, de közbeavatkozni senki se mer.)

...A búcsúról és a kegyelemről, Ajánlat, Astercisi, avagy germánusul Csillagocskák, Az egyház babiloni fogságáról, Előadások a zsolttárokról, Előadások Pál apostolnak a rómaiakhoz írt leveléről, A keresztény ember szabadságáról, A kereszténység állapotának megjavítása ügyében, Magyarázatok a búcsúkhöz, avagy latinusul Resolutiones, A pápa és hívei könyveinek elégetéséről, Válasz VIII. Henrik királynak...

LUTHER *(halkan beszél)*

Legméltóságosabb császári felség, nagyméltóságú urak, magam írtam valamennyit, bárha minden egyes kiadást nem saját magam felügyeltem, így aztán ki nem zárhatom, hogy a szövegbe emitt-amott egynémely túlzások is be ne csúsztak légyen. Nem az udvarnál, hanem egy szerzetesi cellában töltöttem eddigi életemet, az én tusám a keresztyéni jó lelkiösmeret tusája, és nem sakkjáték. Írva vagyok azonban... *(Rácsap a kezében tartott Bibliára, mire az eddigi zsvajgás döbbenet elhallgat.)*

A BIBLIA HANGJA

Aki pedig megtagad engem az emberek előtt, én is megtagadom azt az én mennyei Atyám előtt.

LUTHER

Nem tagadok hát meg semmit, ami könyveim velejéhez tartozik, ám elővigyázatlanságból előfordulhat, hogy amit itt most mondandó leszek, túl sokra sikeredik, avagy túl kevésre. Kérek hát felségedtől kerek huszonnégy óra gondolkodási időt, hogy a holnapi napon, szakasztott ugyanezen időben gondolataimat csekély csokorba fogva felséges színe elé tárhassam.

(A tömegben hitetlenkedő, csalódott moraj kél, ámuló arcokat látunk gyors egymásutánban, míg végül megállapodunk a császár arcán, akinek többen sutyorognak a fülébe. Végül kimérten ő is mond valamit, amit nem hallunk.)

borral. Az urak a cselédeket csipdesik, esznek-isznak.)

HANG

A papoknak sem savó folyik az ereikben. Van nálunk egy ilyen nagyhangú barátféle, huj, de jóízűeket prédikál! Döngeti a pulpitudust, és azt kurjongatja a szószékről, hogy fel kell koncolni a francúzokat, felperzselni egész Itáliát!

MÁSİK HANG

Úgy van, miénk lesz Olaszország! Micsoda borok vannak arra!

HANG

És micsoda nők!

(Márton testvér átvág a tömegen, mely próbálja feltartani, becsapja és bereteszeli a boltíves ajtót maga után, és magára marad. Kintről még hallatszik a zsvajgás, kiabálás, részeg nótázás.)

VÁDLÓ

Kegyelmes császárunk döntése értelmében Martin Luther testvér megfontolhatja a választ, egészen holnapig, amikor is színünk előtt ismét meg kell jelennie. Válaszát nem nyújthatja be írásban, és nem olvashatja feljegyzésből, az eleven szó erejével kell megfelelnie.

(A fogadóban vagyunk, nagy asztaltársaság, hangos viták. Ki-be járnak a cselédek nagy ajtócsattogással, kezükben tálakkal,

LUTHER

(Lerogy a térdeplőre, és a feszület előtt imádkozni kezd.)

Édes Krisztusom, magam maradtam, mi-ként te az Olajfáknak hegyén. Péter alszik, János alszik, mit tegyek?...

Hiszen mi is a bűnöm? Le mertem írni, vegyen bátran ki-ki búcsúpapirost magának, akár egye-vegye meg az egész nyomdát, ámde lusta és álmos kereszttyénség az efféle, nem szolgál rá a krisztusi nevezetre. Hiszen a papiros mit sem használ, ha eleven hit bennetek nincsen! Ha ki alamizsnálkodni kíván, százszor inkább szórja javait ínségben senyvedő felebarátaira, mintsem hogy a római pápának juttatná a Péter-bazilika építésére vagy a másik, a bal zsebébe. Aki mást mond, az félrevezet, vagy a lelket az erszényedben keresi, és erszényed kedvesebb is neki, hogysen lelked...

És most mind ellenem támadnak, olyan lettem, akár a toportyánok közé vettetett bárány. Meglehet, uram, ártatlan bárány nem vagyok, hiszen te vagy az egyedüli bárány, ki értünk feláldoztattál, véred árán megváltottál...

S hátha csak egy vagyok a hamis próféták között, ki zendülést szít? Hátha végső órámon hiába mondom neked: „Uram, Uram, hiszen az utcánkban jártál, hiszen ismeresz engem”? Azt feleled tán: „Bizony mondom, nem ismerlek tégedet.” És azt feleled: „Te hamis és lusta szolga, menj a külső sötétségre, ott léssen sírás és fogaknak csikorgatása.”

De hiszen egész nap szőlődben fáradozom, Uram, méltó a munkás a maga bérére! Jóllehet nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj, szólj bár egy szót, és meggyógyul az én lelkem.

(Kakaskukorékolás, és Luthert a hajnal ott találja a térdeplőre dőlve, alva, lelógó karral. Felette a feszületen kitárt karú corpus. Dörömbölnek az ajtón, mire felriad és összeszedelőzködik. A következő képsor már bírái előtt mutatja, minden ugyanolyan, mint tegnap, csak még sötétebb van. Nagy a hangzavar, semmit nem hallani. A szerzetes hátraveti csuklyáját, majd két keze az égbe röppen, két fényes galamb válik ki belőlük, és kap a magasba. Mindenki ámulva hallgat el.)

LUTHER

A nevem alatt eddig megjelent írárok háromféle természetűek. Elsőbben is a hívek épülésére szolgáló misztikus elmélkedéseimet semmiképpen nem vonhatom vissza, minthogy ezekben még tiszteletre méltó ellenfeleim sem találtak csak egy mákszemnyi kivetnivalót sem.

(A tömeg hümmög, ámul.)

Másodikként említeném a pápasággal kapcsolatos iratokat, melyeknek alapját nem mendemondákból, hanem Rómában tett látogatásom alkalmával ennen tapasztalásomból szerzettem. Tanú rá maga a földkerekség, hogy a

pápai törvények és az emberektől származó tanok farizeusi módon mind csak gúzsba kötik, kínozzák és gyötrik a hívők lelkiösméretét...

(A hallgatóság helyeslő morajban tör ki.)

...Ha ezeket visszavonnám, éppen ama szegény keresztyéni népet hagynám cserben, melynek a tudós támogatásra csak úgy, mint ő császári felsége támogatására éppenséggel a leginkább szüksége vagon.

(Éljenzés.)

Harmadikként szólnék ellenfeleimmel folytatott vitáimról. Nem tanúsítottam talántán emez alkalmakkor szerzeteshez illő alázatot. Ámde midőn a féltett kertben kecske garázdálkodik, husággal menne neki felséged, avagy éppen tollas legyezővel?

(A király hallgatja a fülébe sutyorgó tolmácsot, hirtelen bosszankodva csukja össze legyezőjét, mellyel eddig hűtötte magát.)

Miként vonhatnám hát ezeket vissza anélkül, hogy ellenfeleim a maguk véleményétől akár egy tapodtat is tágítottak volna?

(Morajlás.)

Krisztus urunk így beszélt: „Ha gonoszul szólottam, tégy bizonysgót a gonoszsgóról!” Mármost ha ő, aki tudván tudta, hogy minden igéje igaznál igazabb, nem vonakodott meghallgatni a tanításai ellenében szóló bizonysgót, mennyivel inkább óhajthatom én, tévedhető, utolsó szolga ugyanezt! Vagyis ha akad itt közöttetek valaki, aki kimutatná tévelygéseimet a Szentírásból magából, magam leszek az első, aki máglyára vetem írásaimat!

(Felkapja a padról a nagy halom könyvet, és a földre ejti, ahol szétszóródnak. Kezében egyedül és diadalmasan Bibliáját tartja.)

A CSÁSZÁR TANÁCSADÓI

Non capisco... Je ne comprends pas... Non comprendo... Don't understand... Ismételje meg latinul!

LUTHER

Boldog vagyok azonban, hogy Isten igéjéért ilyen tusák dűlnak a világban. Az apa fia ellen és a fiú apjára támad... Nem engedhetünk hát szigorunkból! A birodalom, mely önmagával meghasonlik, szerteporlad. Olvasta-é ifjú felséged a könyvben, melyet kezemben tartok, a fáraó veszését, Babilon királyának és Izrael meghasonlott királyainak bukását? Isten hiábavalóvá teszi a hamisak tanácsát, és az ő okoskodásaikat romba dönti, csontjukat szétszórván a széles harcmezőn! Ezennel ajánlom magam legszentebb felséged és nagyméltóságok kegyelmébe, és alázatosan kérem, hogy ellenségeim ármánykodása miatt kegyetekből ki ne vessetek...

(Éljenezések és fujjolások, mindenki vitatkozik, egymást kérdezzgeti.)

VÁDLÓ

Ha nem bírja már szusszal, ennyi is elég, doktor uram!

(Luther lihegve áll, valaki egy széket tol alá, beleroskad, kezében az Írással, latinul felelget azoknak, akik kérdezzgetik. A császárt hadonászó fejedelmek és egyháziak veszik körül, közülük kiválik egy idő után a vádló.)

VÁDLÓ

Márton testvér, ha egynémely írásodban nincsen tévedés, azokat a császár kegyéből veszély nem fenyegeti. Vond vissza azonban tévedéseidet, máskülönben megsemmisülés vár, és örök feledés!

LUTHER

(Szinte felpattan a székből, mintha lángok vetnék fényüket az arcára.)

Míg a Szentírás bizonyosságával vagy világos argumentációval meg nem győztök, egy iótányit sem engedek! Lelkiösméremtemhez és Isten igéjéhez vagyok kötve!

VÁDLÓ

Ördög vigye a lelkiösméretet, Márton, a bőröd viszed vásárra! Sosem tudod bebizonyítani a zsinatok tévedését!

LUTHER

Igenis bebizonyítom! Itt vannak érveim!

(A Bibliát mutatja.)

HANGOK

Al fuego! Au feu! Fire! Tűzbe vele! Tűzbe ám, teveled! Ki volt az? Csillapodjatok!

(A császár int, hogy vigyék el Luthert. Kiáltozás, zajongás, kardok röppennek ki hüvelyükből, és csattannak össze, sisakrostélyok csúsznak le, szemek szikráznak, egyesek fáklyákat lóbálnak.)

(Odakinn kíváncsi tömeg fogadja Mártont.)

FÉRFIHANG

Megmondta Márton testvér: császári és pápai kard uralja a világot, miért ne csaphatnánk ki őszentsége kezéből emezzel amazzt?

MÁSİK FÉRFIHANG

Nem ezt mondta Márton, hanem hogy Róma a babiloni szajha, aki láncon tart bennünket, igaz keresztyéneket!

LUTHER

Nyugalom, vigyáznak rám, nincs már veszély! *(Kezét hálaadással az égre emeli.)* Túl vagyok rajta, hála az Úrnak! *(A herold kíséretében eltűnik a zsvajgó teremből.)*

(Luther lovon továbbátató, csuklyás, köpönyeges alakját látjuk egyre kisebb méretben a térképen kanyarogni. Közben a császár hangját hallani.)

KÁROLY CSÁSZÁR

(Spanyolul kezdi, tolmácsolják, fokozatosan elhalkul.)

Seguro que un monje yerra si contrasta su opinión con la de la secular y universal Iglesia... Bizonyos, hogy egy szerzetes tévelyeg, ha véleményét szembeállítja az évezredes, egyetemes egyházával. Miután meghallgattam Luther hamis tanítását, őt elküldöm, feltételül szabván, hogy többé nem prédikál, lázadásra nem bujtogat. Úgy járok el vele szemben, mint nyilvánvaló eretnekkal, és felszólítalak benneteket, hogy keresztyéni kötelességtekhez híven ti is mindannyian így tegyetek!

(Pletykázó szolgálók arca villog, hangjukat halljuk.)

SZOLGÁLÓ

Na, csak nem esett bántódása!

MÁSİK SZOLGÁLÓ

Úrféle az úrfélenek nem vájja ki a szemit!

FÉRFIHANG

Parasztember gyereke az, mint bármelyikőnk!

SZOLGÁLÓ

A papok csak urak, bárki fia az apjuk!

FÉRFIHANG

Nekem komám a hóhér, már feni a bárdot, elhihetik!

(Luther pontnyi figurája eljut a térképen Wartburg váráig.)

Lackfi János (születési neve: Oláh János; 1971) többek között József Attila-díjas, Prima Primissima- és Quasimodo-díjas magyar költő, író, műfordító, tanár, *Nyugat*-kutató, dramaturg, fotós. Az ELTE BTK magyar-francia szakán szerzett diplomát 1996-ban, majd az ELTE-n a Magyar Irodalomtörténet Tanszéken doktorált. 1994-ben a JPTE Francia Tanszékén tartott kurzust a belga irodalomról. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Francia Tanszékén dolgozott, és a kreatívírás-program egyik vezető oktatója volt. Húsznál több kötete s még több fordítása jelent meg.

Próhla
Gergely

A reformáció és a magyar irodalom*

Bevezetésül az éppen száz évvel ezelőtt született Szabó Magda előtt tisztelegve, 1987-ben megjelent *Záróvizsga* című könyvéből idézek: „Minden magyar író és magyar olvasót tanított beszélni, s oktatott ugyanolyan szándéktalansággal, öntudatlansággal absztrahálásra, a szimbólumok jelentésének kibogozására, ahogy a népköltészet teszi. Azokat is ő nevelte, akik meg sincsenek keresztelve, és soha életükben nem hallották a híret se Szenci Molnárnak, se Dávid királynak. [...] Zsoltáros-könyve korunkban sajátos módon teljesen modernnek ható, szigorral, gyöngédséggel, lekerékítetlen sarkú szenvedéllyel zúgó soraival a szavak és a képek hajszálcsovein át művekbe szívódott fel, majd túlcordult kerubimon, szép híves patakra áhítózó szarvason éppúgy, mint a fordító szándékán, beleveszett az anyanyelv végtelen folyamába, s lett felekezeten felüli, általános érték, mindenki dajkája, nemzeti tulajdon. Az Árvácska zsoltárokra bontott szerkezete csak

úgy őt idézi, mint a tambura fölél görnyedő vén Arany, nyomon követhető a Tücsökzenében [Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében], de Nemes Nagy ótestamentumian szigorú látomásai között is. Nem érdemes megkísérelni, hogy összeállítsuk: a szintén Molnár javította Károli-Biblia fordításával együtt ki mindenkinél mutatható ki Szenci Molnár hatása: mindenkinél. Jókai öregasszonyai éppúgy az ő szenténekeivel ülnek a rokka mellett, ahogy, ha éppen így akarja, az ő hangján szól Ady. Mondatépítkezése, esze járása a legfiatalabb költők-írók szövegében is kimutatható, azok pedig aligha járatosak az Ószövetségben. Viszont mind tanulták a Toldit, és ismerik Móriczot.”

A fenti idézettel voltaképp ahogy elkezdtem, úgy be is fejezhetném írásomat. Számos irodalmi részlettel lehetne bizonyítani a szerző igazát, bemutatva a bibliafordító és zsolnárszerző hatását, azt a lenyűgöző erőt, nyelvi gazdagságot, amely fordulataikból évszázadok óta árad. Mai összejövete-lünk helyszínén, a reformáció vitákban formálódott szellemisé-ge azonban nem engedi meg, hogy ilyen egyszerűen intézzük

el a kérdést. A Magyar Országgyűlés felsőházi termében vagyunk, ott, ahol a falakon olyan történelmi jeleneteket láthatunk, melyek az ország köztudatában adott esetben ellentmondásokat sem nélkülözve maradtak fenn, s ahol az elmúlt több mint egy évszázadban számos szócsata zajlott olyan személyiségek – gyakran írók, egyházi emberek – között is, akiket bár gyakran az azonos felekezethez tartozás is összekötött, szavaik élén ez mit sem tompított.

Szabó Magda

* Elhangzott a Reformáció emlékülésén, a Parlament felsőházi termében 2017. október 5-én.

S bár gyakran magyarázzuk, rekesztjük be keserűen vitáinkat azzal a szállóigészerű fordulattal, hogy „nem egy nyelvet beszélünk”, az áldásos helyzet azonban mégiscsak az, amiről Szabó Magda is ír: a reformáció által elindított nyelvi fejlődés egy olyan eszközt adott a kezünkbe, amellyel a szintén a reformáció által serkentett gondolatszabadság jegyében az ellentétes nézetek is cizelláltan juthatnak kifejezésre.

Tekintettel arra, hogy e nyelv használatának legnagyobb mesterei az írásmagyarázattal foglalkozó lelkészek és az írásaikkal a nyilvánosság elé lépő írók, költők voltak, a reformáció tanainak, egyházainak kritikája ez utóbbiak vallásossága vagy valláskritikája, egyházhűsége és/vagy egyházkritikája nagymértékben befolyásolta a protestantizmusról az elmúlt évszázadokban kialakult közfelfogást. Az irodalmárok között gyakran előfordult lelkészcsalád sarja, s a 19. században amúgy is gyakori volt az intellektuális eszmecsere az írók, költők és a papi személyek között.

Többször elhangzott már, hogy a reformáció kezdetének ötszázadik évfordulója a hálás ünneplésen túl az egyházi önreflexió, önismeret, önvizsgálat alkalma is lehet. Érdemes tehát legnagyobb íróinknak, költőinknek a saját protestáns hitükre, identitásukra vonatkozó írásait felidézni, így is bemutatva e hagyomány gyakran meglepő sokféleségét, a megközelítések különbözőségét – akár egy életművön belül is. Korántsem a teljesség igényével teszem ezt, ugyanakkor igyekszem – elsősorban az általam vezetett intézmény, a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményére támaszkodva, elsősorban idézetek segítségével – felvillantani néhány jellegzetes arcélet.

A protestantizmuson belüli felekezeti különbségek a 17–18. században elsősorban a nemzeti nyelvhez, annak használatához kapcsolódva bomlanak ki. „Ha engemet esmernél – írja Kazinczy Ferenc 1798-as levelében Aranka Györgynek, az erdélyi református püspök fiának –, tudnád, hogy én éppen nem vagyok Vallásbeli fanatizmussal profanálva, engem fiának nevez a' Böltesség: de kéntelen vagyok még is meg-vallani, hogy magát tartom a' Kálvinistát a' Magyar Litteratura elővitelére választott népnek. Igyekezik a Pápista, de haszontalanul (...) A' Lutheránus pedig arra van kárhoztatva, hogy Magyarúl meg ne tanulhasson.”

Ez utóbbi kijelentést azonban nyilvánvalóan árnyalja az a tény, hogy Kazinczy 1803 márciusában evangélikus lelkész és literátor barátjától, Kis Jánostól értesül a szintén evangélikus Berzsenyi Dániel költészetéről, és segíti annak pályakezdését. 1809 januárjában pedig már ezt írja Kölcsey Ferencnek: „Két három holnap múlva egy Somogy vármegyében lakó új Poéta verseit fogjuk nyomtatásban látni – Berzsenyi Dániel Úrét. Elcsudálkozok Uram Öcsém, melly hang, melly lélek zeng verseiben. Akármit mondjon Debreczen, csakugyan előre halad a' Magyar Literatúra, még pedig – nem a' Debreczen fiai által, mert Berzsenyinek az Apostola Luther.”

Kazinczy Ferenc

Berzsenyi Dániel

Kölcsey Ferenc

Barabás Miklós: Petőfi mellképe, 1846

A reformáció és a felvilágosodás szellemtörténeti összefüggésének hatalmas irodalma van, s ahogy Kazinczy sorsa, világnézete alakul, élethelyzete változik, bár hitsorsosait újra és újra ostorozza, protestantizmusának előnyeit általános világnézeti szempontból újra felfedezi. 1813. november 2-án már így ír Sipos Pál erdélyi filozófus-matematikus református lelkésznek: „Azt ne higgye, hogy felejttem mi jót szolt a’ Protestantismus az emberiségnek, és a Hazának. Melly jó, hogy (...) nálunk magyarul tanittanak a’ tudományokat, és szabad felvilágosodni, kell felvilágosodni, és lehet. Hogy ’ Helv. Conf. Előszavában annak írói azt vallják, hogy a mi vallásunk nem tartozik az maradni, a’ mi volt, és a’ mi most, – de ezen szép szabadságnak vegyük is hasznát a’ mint kell, és lehet.”

Évről évre január 22-én ünnepejük a magyar kultúra napját, mivel 1823-ban Kölcsey Ferenc ezen a napon fejezte be a Himnusz kéziratát. A katolikus és református néphimnuszok nyomán megszületett költemény a *sola gratia* jegyében azt az állapotot vizionálja, amikor minden magyarok sorsában az isteni kegyelem érvényesül. S ha teológiai szempontból a gondolatmenet nem is mindig következetes, a református Kölcsey művének forrásvidéke egyértelműen a protestáns gondolatvilág. *Töredékek a vallásról* című írásában azonban a Himnusz költője a felvilágosodás és a reformáció összefüggését elemezve mestere, Kazinczy ellen fordul s így ír: „Valljuk meg, hogy a vizsgálódás is csak odavezet, honnan kiindultunk, a hitre. A visszaéléseket jobbítgatni, azt teszi minden józan fő. De szakadást csinálni, rettentő konvulziókba hozni az emberiséget olyan dologért, mely *útoljára* is mindig ugyanaz marad, azon történetek közé tartozik, amit kikerülni és megváltoztatni, mint sok más vészes revolúciókat, nem lehetett de az emberiségért gyúladó szív mélyen szenved az okozott sebben. Én az egész reformációt, következeiséivel együtt, ilyformán tekintem. [...] Honnan tehát a világosodás? A katolicizmus kebeléből. Honnan a reformáció? A katolicizmus felvilágosodásából.”

A katolicizmushoz és természetesen a Habsburg-házhoz való viszony döntően befolyásolja a magyar protestantizmus jellegét. Kölcsey megengedő álláspontja a katolicizmus által létrehozott kulturális, művészeti értékekre vezethető vissza, mint ahogy később Arany Jánost sem tartotta vissza felekezeti elfogultsága attól, hogy mesteri nyelvhasználata miatt piedesztálra emelje Pázmány Pétert.

Aligha érdemes a lutheránus tanok pontos lenyomatát keresni az evangélikus Petőfi Sándor életművében, ugyanakkor biblikus tájékozottsága segít neki abban, hogy a költői hivatástudatot, próféataságot a megfelelő párhuzamokkal nyomatékossítsa. *A XIX. század költői* című versének második versszakában így ír:

Pusztában bujdosunk, mint hajdan
Népével Mózes bújdosott.
S követte, melyet isten küldé
Vezérül a lángoszlopot.
Újabb időkben isten ilyen

Lángoszlopoknak rendelé
A költőket, hogy ők vezessék
A népet Kánaán felé.

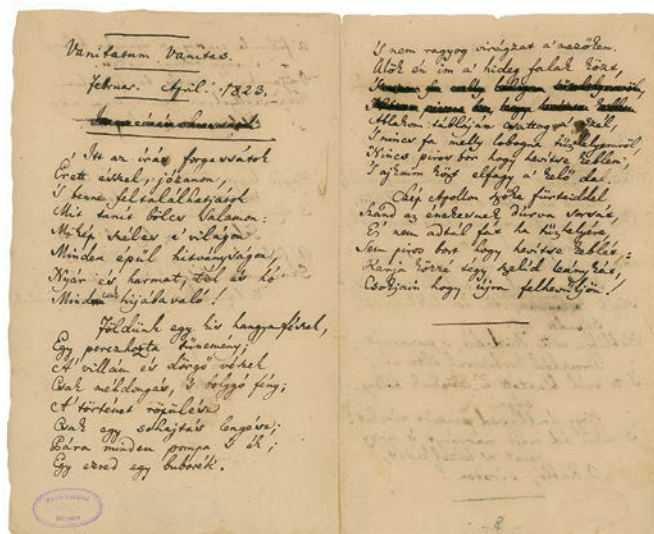
A hálás utókor megfelelő módon reagált e próféta szerepre, hiszen a Petőfi-kultusz, melynek a Petőfi Irodalmi Múzeum is egyik letéteményese, nemzeti költőnk szinte protestáns szentté avatta, aminek ékes bizonyítéka az az egyedül autentikusnak tekinthető, Barabás Miklós készítette portré, mely hosszú ideje egy szentkép egykori keretébe helyezve került új meg új tulajdonoshoz – egészen a közelmúltig, amikor is a Magyar Nemzeti Bank jóvoltából a gyűjteményünkbe került.

S bár Arany János első ismert kézirata egy, a debreceni református kollégiumban feltehetően stílusgyakorlatként írt prédikáció, református hitéről csak nagyon szemérmesen ír néhány levelében. Ugyanakkor a Szondi két apródjában nem hagy kétséget afelől, hogy a *sola gratia*, vagyis egyedül a kegyelem lehet a bizakodás alapja.

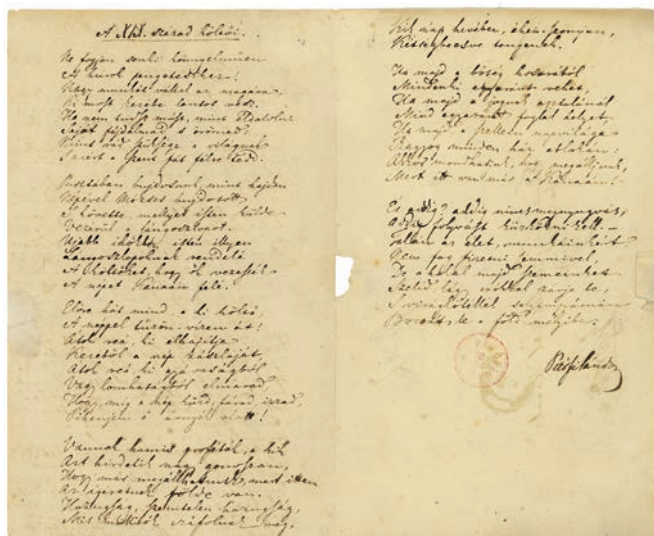
Mondjad neki Márton, ím ezt felelem:
Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi,
Jézusa kezében kész a kegyelem:
Egyenest oda fog folyamodni.

Az 1860-as évek elejének szerkesztői üzeneteiben jól látszik, hogy pontos arányérzékkel tudja: a kegyesség nem elég ahhoz, hogy jó versek szülessenek. „Több a hit, mint a költészet. Amabból egy mustármagnyi hegyeket mozdít ki helyökből; de versben csak úgy mozdítja meg a keblet, ha kellő adag költészet járul hozzá. Ez pedig nem a külső felöltöztetésben áll.” Másutt azt írja: „Sok vallási érzet, annál kevesebb költői. Pedig e kettő összefér ám.” S ez a mondat mintha iránymutatás lenne mindazoknak, akik az Aranyét követő generációkban szebbnél szebb istenes verseket írnak majd.

Múzeumi irodám falán Ferraris Artúr *Történelmi tarokkparti* című festménye függ, amelyen két jelentős protestáns irodalmi nagyság is megjelenik: a református Jókai Mór és az evangélikus Mikszáth Kálmán. A kép a kiegyezést követő termékeny időszak ikonikus ábrázolása – látjuk Jókai feje fölött Deák Ferenc óvó tekintetét. A kártyázó és kibicelő társaság a kor nagyjainak arcképcsarnoka, a társasági életben közkedvelt foglalatosság, a tarokkozás közepette. Jókai jelentőségteljes pillantása és kézmozdulata jelzi, hogy itt nem pusztán a játékszabályokról van szó. Annál is inkább, mert a társaság tagja Tisza Kálmán miniszterelnök,

Kőlcsey Ferenc Vanitatum vanitas című versének kézirata

Petőfi Sándor A XIX. század költői című versének kézirata

Ferraris Artúr: Történelmi tarokkparti, 1894

Jókai Mór

és a kibicelők között feltűnik Podmaniczky Frigyes jellegzetes alakja is. Az ország, a főváros története, fejlődése szempontjából kulcsfontosságú időszakról van szó. A modern magyar politika megszületésének is tanúi vagyunk, hisz Tisza Kálmán hosszú miniszterelnöksége alatt alakult ki a parlamenti politizálás máig ismert eszközrendszere, beleértve az informális döntés-előkészítés, befolyásolás módszertanát is. Tisza időszakában alakultak ki, erősödtek meg a hazai kapitalizmus intézményei, Podmaniczky nagy ívű városfejlesztési koncepciójának pozitív hatásait máig tapasztalhatjuk. A kulturális intézményrendszer is rengeteget fejlődött, hiszen az Operaház, a Nemzeti Színház, a Zeneakadémia építése erre az időszakra esett, s ne felejtjük el: az Országház építése is ekkor zajlott. A két író más-más szerepben látható. Jókai a már népszerű és befolyásos író, parlamenti képviselő – nem véletlenül a festmény központi alakja. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a képet eredetileg Jókai írói jubileumára szánták, de – lám, itt is megnyilvánul a nemzeti karakter – nem készült el időben. A fiatalabb Mikszáth, egyelőre a perifériáról figyel, figyelmét azonban nem kerülik el e végtelenül mozgalmas időszak ellentmondásai, melyeket – már szintén országgyűlési képviselőként – egybeként parlamenti karcolataiban ír le. Protestáns értelmiségiek a protestáns főhatalom társaságában.

Mikszáth Jókairól így ír: „Vallásos volt ugyan, mint többnyire a poéták, kik a miszticizmus emlőin élnek, de nem tudott erős felekezeti ember lenni. Nagyon elütött e tekintetben szüleitől és családja tagjaitól, kik mind vastagnyakú kálvinisták. Sokkal fennköltebb lélek volt, sokkal hatalmasabb szellem, mintsem hogy beálljon ama hétköznapi munkások közé, kik korlátokat építenek emberek hite között – isten nevében. »Minden hit jó, csak megtartsátok – írja –, legyen mindenki tisztelettel a másé iránt, s legyen a szívében szeretet, mely nélkül a hit megholt állat.«”

S valóban: Jókai Mór 1877-ben megjelent *Egy az Isten* című, az unitárius közösség életét bemutató regényében főhősének szájából hangzanak el a következő gondolatok: „Az én templomom nem átjáróház egymással találkozni vágyó szerelmesek számára. Az én ekléziám nem azilum más vallás elítéltejeinek, kik oda bíráik elől menekülnek. Az én templomom tornyán a gömb nem azt hirdeti, hogy »Jertek ide! Itt szabadabb az erkölcs, könnyebb az élet, itt nem kell keresztet viselni.« Neked előbb meg kell szeretned azt az Istent, akit én követek...

– S hogyan ismerem meg őt?

– Azokból az emberekből, akik az ő hívei. Nem az igékből, nem a szent könyvekből, hanem a tettekből: az emberek életéből. Majd ha megtudod, hogy mit tesznek azok, akik nem halasztják az Istennel és emberekkel való kibékülést a másvilágra, hanem cselekszik azt itt, ezen a földön, akik elkezdik a

szentek országát építeni már itt a nap alatt, akik megmutatják, hogyan kell embernek az embert eltérni, igazságosnak lenni, bántalmakat megbocsátani, dolgozni föld fölött és föld alatt, hűségért hűséggel fizetni, szenvedőkkel jól tenni, mívelni a lelket a tudás által; s mindezekért nem zúgolódni, hanem örülni az életnek és mindannak, ami benne van...”

Mikszáth Kálmán evangélikus hitéről nem kapunk pontos képet műveiből, ugyanakkor publicisztikáiban, tudósításaiban többször megjelenik a protestantizmust az irodalommal összekapcsoló motívum. Így például a sepsiszentgyörgyi református templom felújításáról szóló írásban is: „...édes meleget árasztott a szívünk környékén – írja –, mikor Lukács evangélista egy-egy mondása mellett nyomban következett a Vörösmarttyé, a Pál apostolé mellett pedig a Kölcsey Ferencé.

[...] Milyen szépen fonja össze ez a pap a magyar irodalmat a szentírással! Az írókból csinál apostolokat, s az apostolokból... (de már a szegény apostoloknak nem kívánom, hogy magyar írókat csináljon belőlük).”

Ikonikus kép: Ady Endre és Babits Mihály Székely Aladár fényképén egy Károli-Biblia fölé hajolnak. A kép azonban félrevezető, van benne némi, a szó szoros értelmében kegyes csalás. Ugyanis a *Nyugat* folyóirat szerzőinek fotósa műtermében készült a kép, ahová Ady és Babits egy sétatjuk alkalmával, szinte véletlen látogatóként léptek be. A Biblia tehát itt pusztá kellék, a helyzet akár mégis hitelt érdemelhet. Ady istenes versei nagy bibliaismeretről tanúskodnak, református mivolta ugyanakkor inkább a kétely és a kereső ember háttérje, viszonyítási pontja.

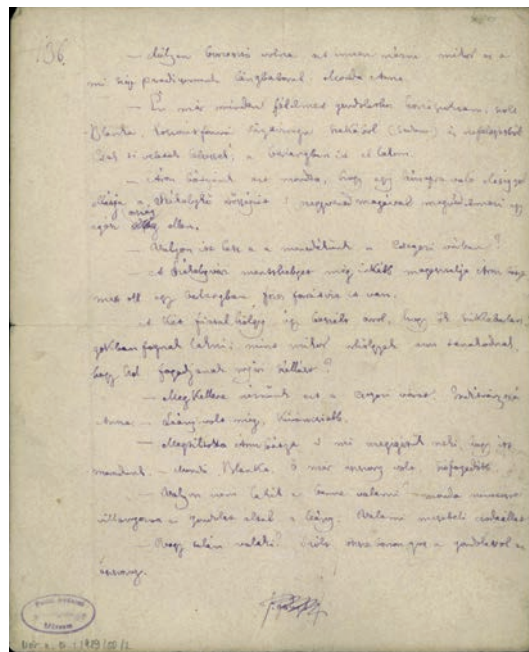
„...szörnyűséges, lehetetlen,
Hogy senkié vagy emberé
Az Élet...”

– írja *Menekülés az Úrhoz* című 1917-es versében, és ahogy a 20. századi ember életében egyre inkább jelen van az elvilágiasodás, a hagyományos létformák eltűnése, úgy az irodalomban is egyre küzdelmesebbé válik a szembenézés az ősök hitével, Istenével.

„Szabadgondolkodó vagyok – írja Ady *Az Isten az irodalomban* című 1910-es írásában. – [...] De nem ismerek szebb szabadgondolkozást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”

A *Nyugat* hasábjain ugyanakkor érdekes vita zajlott 1913-ban, melynek indító cikkét Szabó Dezső jegyezte. Kritizálja a *Nyugat*-ellenességet, és négy pontba szedve definiálja a magyar protestantizmus – ahogy írja – „minden gyökérbetegségét”.

„1. Minden, ami akció, negatív, csakazértis tett a katolicizmus ellen.

Kézirat Jókai Mór *Egy az Isten* című művéből

Ady Endre és Babits Mihály (Fotó: Székely Aladár)

Szabó Dezső

Mészöly Miklós

2. A leghatártalanabban általános szavak és mondatok abszolút tartalmatlansága. A protestantizmusnak nincs többé pozitív mondanivalója.

3. Valami bántó ízléstelenség a külső gesztusokban, hangban, mimikában.

4. A modern gondolatok és a katolicizmus szimmetrikusan egyforma, sunyi gyűlölete.”

Számos érdekes hozzászólás követte a vitaindítót, melyben – például Móricz Zsigmondtól – az evangélikusok kíméletlen kritikát kaptak, ugyanakkor a Szabó Dezső által emlegetett fenti antimodernizmust ellenpontozva, megmagyarázva, a nemzetmegtartó erő és a – már Kazinczytól is ismert – magyar irodalmi elhivatottság érvrendszere jelent meg.

Hosszan lehetne még idézni a 20. század íróit, költőit, Áprily Lajost, Szabó Lőrincet, a reformáció genfi emlékműve előtt álló Illyés Gyulát vagy akár az *Erős vár a mi Istenünk* című Luther-éneket fordító József Attilát. De mondanom vége felé hadd idézzek meg három, a 20. század második felében alkotó szerzőt.

Mészöly Miklós így ír 1971-es *Biblia – Bibliák* című írásában: „Hagyományos protestáns »bevezetést« kaptam a vallásba. A Bibliát már korán kellett sűrűn lapoznom, nem téve lényegesebb hangsúly különbséget Ó és Új között. Tanács és követelmény volt, hogy egyforma alaposan ismerjük mind a kettőt, az összefüggéseket, a logikai-időrendi kapcsolódást. Ezért még íróként is hálás vagyok. Igazolta és továbbfejlesztette azt az igyekvésemet, hogy minden elvontat – vagy még az azt is meghaladó valóságot – mindig a föld, ember, indulat és történelem szűrőjén keresztül próbáljak megérteni. Jánost, mondjuk, a Királyok vagy Bírák Könyvével párhuzamosítani.(...)”

Sokáig, még alig benne a kamaszkorban (...) a Biblia több fejtörést és érzelmi zűrzavart okozott (...). Világos egy-és-többértelműsége tartós nyugtalansággá tárolódott bennem. Lelkesült nyugtalansággá, hogy a valóság lényege csak az egyértelműség szükségszerű többértelműségeiben fogalmazódhat meg; és fordítva. Mivel, ami nyilvánítatik, már eleve nem lehet kizárólagosan sem ez, sem az. Hiszen a nyilvánulás maga olyan tény és esemény, ami minden pillanatban teremtődő Lehetőség, és nem lezárttság...

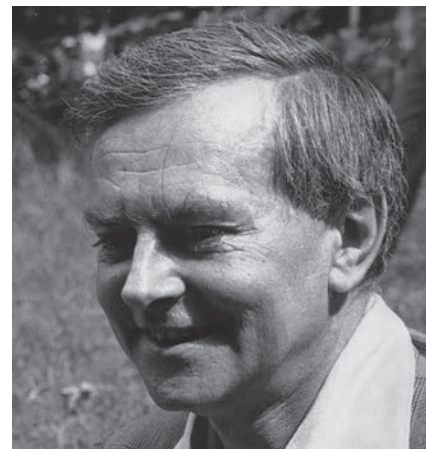
Nem kevés évtized után, valahogy így összegeznék: a Biblia – a termékeny kétely iskolájaként – olyan »kiválasztott« semmibe segített eljutni, ami magát rendezze újra, már tőlem, a Bibliától, mindentől függetlenül. Vagy éppen hogy nem mindentől. A dogmatizált isten szóval változatlanul nem tudok mit kezdeni. Csak az üresen maradt helyével; ami mintha zsúfoltabb lényeggel és tartalommal volna tele, mint amit a megnevezés, utalás és ráfogás valaha is begyűjthet. A Jézus-alak – nekem – ebben a kimetszett, üresen maradt térben a leghitelesebben biztató magárahagyottság. A Lehetőség legrejtélyesebb, emberi kihívása.”

A kortárs Weöres Sándor a lehetőséget, a választás szabadságát a megfeszített Jézus alakjában ismeri fel.

Kereszt-árnykép

A kereszt felső
ága égre mutat
nagy örömhírt tudat:
„itt van a te utad”

A kereszt két karja a légbé szétszalad,
rajta sovány kezek tört vért virágzanak:
„vigyázz: ő a lélek, de a test megszakad,
kétfelé visz ösvény s te szabad vagy, szabad”
a keresztnek alsó
ága földre mutat:
vesződj: itt áss kutat,
lásd benn arcodat.

Weöres Sándor

A múltnak mélységes mély kútjában pedig visszatükröződik Nemes Nagy Ágnes arca is, hitbéli hiányérzetével, szigorú, puritán önfegyelmével. *Patak* című versében ezt írja:

„Én Istenem, te szép, hives patak,
Hová futottál, szökdelteél előlem?
Hol csillapítsam buzgó szomjamat?
S hogy bocsássak meg néked eltűnőben?
Zegzúgos csermely! Éppen ott apadsz,
Ahol a szomj legperzselőbb a hőben,
S idegen-légiónyi kín fakaszt
Új kint csupán, de nem forrást a kőben.”

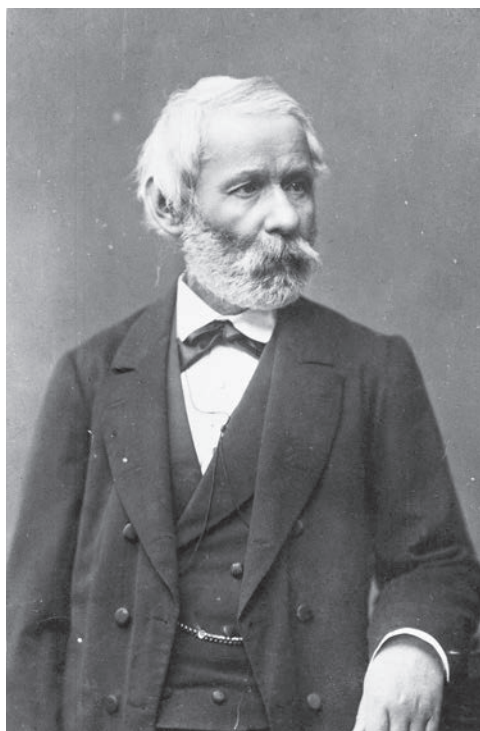
Hogy aztán az *Ekhnáton jegyzeteiből* című versben a passzív hiányérzetből határozott tettvágy legyen.

„Valamit mégis kéne tennem,
valamit a gyötrellem ellen.
Egy istent kellene csinálnom,
ki üljön fent és látva lásson.
A vágy már nem elég,
nekem betonból kell az ég.
Hát lépj vállamra, istenem,
én fölsegítlek. Trónra bukva
támaszkodj majd néhány kerubra.”

Nemes Nagy Ágnes

„Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében, mert vallási élet nélkül költői sincs” – írta Arany János 1882-ben, amikor a budapesti református egyház véleményezés céljából elküldte neki a zsoltárok újonnan fordított szövegét. Kár azon merengeni, hogy mit gondolna Arany a „mai kor szelleméről”, ugyanakkor anélkül, hogy a kultúrprotestantizmus

Arany János, 1880 (Fotó: Ellinger Ede)

vádjával illethetne minket bárki, egyházainknak, gyülekezeteinknek is oda kell figyelni a kortárs kultúrára, irodalomra, azokra a jelzésekre, amelyek az e világban élő protestáns közösség felé érkeznek. Az imént felsorolt példák kijelölik azt a hagyományt, amelynek jegyében, ismeretében vitázhatunk, eszmét cserélhetünk hitről, szabadságról, modernitásról, nemzeti identitásról. Egyet nem tehetünk meg, éspedig hogy elzárkózunk a kívülről jövő hatások elől, bármily sokkolók is legyenek azok olykor. A bezárkózás ugyanis egyenes út a szellemi tunyaság és az eljelentéktelenedés felé.

A reformáció kezdetének ötszázadik évfordulóján emlékezzünk hálával és tisztelettel mindazokra, akik az elmúlt évszázadokban protestáns hitüket megvallva, azzal viaskodva maradandót alkottak az irodalomban, művészetekben, tudományban.

Források

ADY Endre 1910. Az Isten az irodalomban. *Nyugat*, III. évf. 3. sz.

Ady Endre összes versei. Osiris, Budapest, 2006.

Arany János összes költeményei. Osiris, Budapest, 2006.

JÓKAI Mór 2009. *Egy az Isten*. Kossuth, Budapest.

Kazinczy Ferenc művei. 2. köt. *Levelek*. Vál., szerk. Szauder Mária. Szépirodalmi, Budapest, 1979.

Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. *Levelezés*. 11. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1901.

Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. *Levelezés*. 6. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895.

KÖLCSEY Ferenc: Törödékek a vallásról. In: uő: *Összes művei*. 1. köt. S. a. rend. Szauder Józsefné – Szauder József. 1035–1081. o.

MÉSZÖLY Miklós 1977. Biblia – bibliák [1971]. In: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi, Budapest. 246–249. o.

MIKSZÁTH Kálmán 2010. *A székegyek között*. Noran Libro, Budapest.

MIKSZÁTH Kálmán 2011. *Jókai Mór élete és kora*. Kossuth, Budapest.

NEMES NAGY Ágnes 2016. *Összegyűjtött versek*. Jelenkor, Budapest.

Petőfi Sándor összes versei. Osiris, Budapest, 2005.

SZABÓ Dezső 1913. A magyar protestantizmus problémája I. *Nyugat*, VI. évf. 14. sz.

SZABÓ Magda 1987. *Záróvizsga*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

WEÖRES Sándor 2008. *Egybegyűjtött költemények*. 1. köt. Helikon, Budapest.

Pröhle Gergely a Magyarországi Evangélikus Egyház országos felügyelője, a Magyar Evangélikus Konferencia elnöke, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója.

„...és szólok én, mint éjvidőn a fa...”

Sárközi
Balázs
Dezső

Pilinszky múltrekonstrukciós kísérlete? Emlékezeti helyek vizsgálata az Apokrifben

Az irodalmi jelenség emlékezeti perspektívái

„...nem a tettek rendítik meg az embert,
hanem a tettekről szóló szavak.”¹ (Epiktétosz)

Pilinszky János *Apokrif* című verse a 20. századi magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotása, a világháború utáni későmodern líra kiemelkedő fontossággal bíró darabja, az *Újhold* költészetét jellemző poétikai kísérlet megvalósult remekműve. Értelmezésével, recepciójával, újszerűségének, valamint intertextuális és interkulturális kapcsolatainak vizsgálatával sok, az irodalomtudomány igényességével megalkotott kiváló elemzés született, akár a katolikus líra közegébe helyezve a verset (pl. SZÜCS 2008 vagy VÉGH 2008), akár hermeneutikai látásmódot alkalmazva (pl. BÓKAY 2008), akár a vers tárgyias beszédmódjából kiindulva, annak grammatikai, szemantikai, szemiotikai vizsgálatát elvégezve (pl. KULCSÁR-SZABÓ 1998) vagy a Pilinszky-féle líraépítést irodalomtörténeti kontextusba ágyazva (pl. SCHEIN 1998b). Mindazonáltal az egyszerre irodalomtörténeti, mentalitásértelmezési alapokon álló és a csoportidentitás problematikáját az emlékező közösség aspektusából megvilágítani képes, a kulturális emlékezet posztmodern látásmódját alkalmazó, tulajdonképpen a költői participációnak, a verslétezés társadalmi részvételének lételeméleti fontosságát kiemelő teljes történeti emlékezeti vizsgálat még nem zajlott le.

Pilinszky János *Apokrif* című versében az emlékezet helyeit kereső, a verset *lieux de mémoire*-ként bemutatni kívánó tanulmány a társadalmi tudatban manifesztálódó történeti emlékezet megjelenését és működését próbálja meg értelmezni az *Apokrifben* fellelhető tudatszférának tekintett idősíkok irodalomelméleti és emlékezetkutatási áttekintésével, a kultúratudomány történeti emlékezeti eredményeinek és a Pilinszky-szakirodalomnak az összegegyeztetésével, a két terület interdiszciplinaritását felhasználva. A megközelítés fő szándéka az, hogy a posztmodernnek tekinthető memóriaszemponturnak történet- és társadalomfilozófiáját alkalmazza az *Apokrifre*, illetéknéppen a verset a közösségi önazonosságot figyelő szubjektum perspektívájából értelmezze. A tanulmány végigköveti az *Apokrif* három, a költője által elkülönített részét, amelyeket a társadalmi tudat és az irodalmi mező által kijelölt három emlékezetműködési és ontológiai síknak feleltet meg. Kiemelt szerephez jut a közbülső, sodródó szakadék – *floating gap* – elnevezésű idősík irodalomelméleti analízise és a kommunikatív emlékezet társadalmi zónája, mert a dolgozat alapfeltevése szerint a szubjektum pozíciója és mediációja ezekben a látászögekben figyelhető meg. A történeti emlékezet és az emlékezeti helyek képződése a társadalmi tudaton – és az irodalmi mezőn, amely valószínűleg a társadalmi tudat része – belül történik meg. A társadalmi tudatban (Jan Vansina, később Aleida és Jan Assmann eredményei alapján) az emlékezet műkö-

¹ Idézi KOSELECK 2003, 121. o.

dése három idősík együttes jelenlétének segítségével megy végbe, amelyek közül a közbülső a *floating gap* szférája. Ez a vansinai fogalom egyfajta közbülső periódust jelent, egy szinte információ nélküli kollektív tudatrészt, társadalmilag üres teret, egy képlékeny és – a kollektív és egyéni emlékezet hiátusaiból adódóan – szinte megjeleníthetetlen periódust.

Egy más típusú megközelítés – a kutatás alapgondolatai

A történeti emlékezet, a kulturális emlékezet, a kommunikatív emlékezet, az emlékezet helyei vagy a kollektív emlékezet terminusokkal jelölt posztmodern történettudományi látásmód és eszközrendszer egyáltalán nem egy konszenzuson alapuló vagy egy értelemben és egy szemszögből definiálható kutatási módszer, hanem több neves kutató – leginkább Pierre NORA (2010), Jan ASSMANN (1999), Maurice HALBWACHS (2000), Jan VANSINA (1985) és magyar nyelven GYÁNI GÁBOR (2000) – által vallott és használt szemléletrendszer, mélyebb értelemben véve történetfilozófia. A sok terminus, a konszenzus hiánya, a szokásos történetfelfogástól eltérő narratíva okán nehéz feladat a történeti emlékezetkutatás lényegének és az – egyébként erőteljesen megfigyelhető – irodalomhoz való tapadásának kifejezése, azonban bizonyos, hogy bár az emlékezetkutatás leginkább a történettudomány köreihez kapcsolható diszciplína, vizsgálatához nagyon eredményesen és kézenfekvően felhasználhatóak az irodalmi alkotások.

Bizonyos, hogy a történeti emlékezet kutatása rendkívül sok tudományt és tudományterületet kapcsolhat össze. Egyes emlékezetkutatási írások megjelenítik a történettudományok különböző alfajait – a társadalomtörténettől kezdődően a gazdasági szempontú történetíráson át a mentalitástörténetig –, más jellegű társadalomtudományokat – mint a nagyon erősen jelentkező, talán a memóriakutatás alapjait megteremtő szociológiát vagy a kultúrakutatást és kultuszvizsgálatot illetőleg a néprajz kulturális antropológiai diskurzusait – és a történelemtől egészen távol álló diszciplínákat is – akár a neurológiai alapokon dolgozó pszichológiai felfogású emlékezetkutatás területe –, ugyanakkor talán szembeötlő, hogy eme felsorolás tagjainak egyike sem áll távol az emberi történeten egyetemlegesen végigvonuló irodalmi jelenség mibenlététől, illetve kutatásától.

Pilinszky János *Apokrif* című verséről már könyvtárnyi irodalomtudományi értelmezés és irodalomtörténeti elemzés született, ugyanakkor talán elmondható, hogy a történeti emlékezet vizsgálat látásmódját alkalmazó és a módszereit kiaknázó elemzés még nem. Az irodalomtudományi értelmezések megállapításai, a vers keletkezési ideje, a talán romirodalminak tekinthető jellemzői alapján és a történeti memóriakutatás irodalmi jelenséghez kapcsolható jellege miatt feltételezhető, hogy lehetséges a vers kulturális emlékezet szempontrú vizsgálata is.

„Akkorra én már mint a kő vagyok” – A szakadék másik szélén nincs kommunikáció

A kommunikatív emlékezet a létező közösség mindennapi társas érintkezésében és annak eredményeként létező, a közösen megélt múltból és a kollektivitást predesztináló ősidőből összeadó jelenlétében észrevehetetlen, jelen idejű koherenciabiztosíték, csoport-önazonosság, a közösségi lét alapja. Eredői azok a szimbólumok, amelyek béépültségüknek, kódoltságuknak – nyelvi kódoltságuknak – köszönhetően kulturális emlékezetté válnak, hagyományozódnak, majd tárgyasulnak, és a közösség mindenkori jelenének mi-érzését valósítják meg (NIETHAMMER 2004, 29–30. o.). Az identitásképes emlékező közösség minden *lieux de mémoire*-t abból a szituációból érzékel, ahová természetes és indirekt módon integrálódnak tagjai (ROUBAUD 2007, 91. o.), vagyis a jelenvaló diskurzus emlékezet terepéről. Az emlékezet helyek érzékelése, vagyis társadalmi reprezentációja és jelenbe kódolása szük-

ségszerű, mert a szájhagyomány közösségépítő módszerének célja a csoportteremtésen és -fenntartáson túl, vagy éppen annak lehetőségességéért egy stabil, mindenkor szilárd háttérterep éltetése a memóriaaktusok gyakorlása számára és annak segítségével (uo. 98. o.). A kommunikatív emlékezet szférájának teljes értékű működéséhez, vagyis a közösségi önazonosság (flow)élményének megéléséhez, a közösségi létehez tehát olyan szimbólumok és e szimbólumok reprezentációi szükségeltetnek, amelyek képesek a *lieux de mémoire* szerepét felvenni.

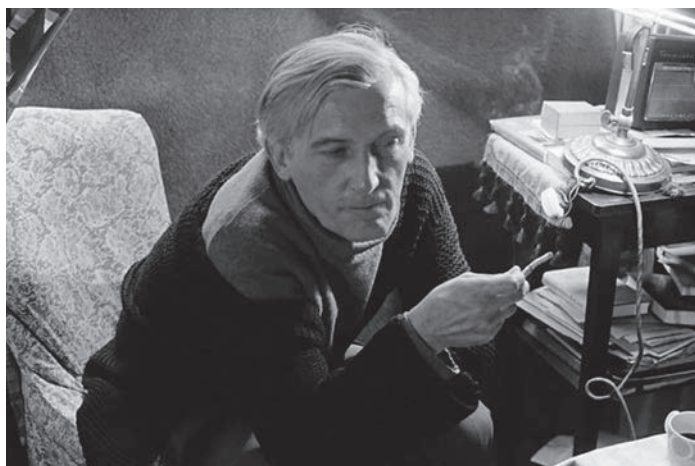
Természetesen ehhez – miként az már többször vázolásra került – az emlékezeti aktust kifejezni kívánó, szintén társadalmi rész tudatot reprezentáló szubjektumnak, még inkább az általa artikulált szimbólumnak egy, a jelenben is hatni tudó eszközrendszerrel kellett alkalmaznia, amely tartamaival és formáival direkt és érzékelhető hatást tud gyakorolni. Felvetődik azonban a kérdés, hogy miként volt ez lehetséges az *Apokrif* vagy Pilinszky János esetében, abban a társadalmilag és kulturálisan is degradálódott közegben, abban a történeti szinkroniában, ahol az egész 20. századi mentalitást meghatározó események következtében az emberi hangnak semmi hatása nem tűnt lehetségesnek, ahol a befogadás, a jelképpé válás nem csupán megkérdőjelezhető kellett hogy legyen, hanem szinte elérhetetlennek kellett hogy mutatkozzék (FÜZFA 2012, 152. o.). A történeti emlékezeti alapú vizsgálat feltételezése szerint erre a fel-foghatatlan paradoxonra jelent választ Pilinszky János *Apokrif* című versének harmadik szakaszában, a kommunikatív emlékezet szférájában, a szájhagyomány korának és a sodródó szakadéknak a dialektikájában megteremtett versvilág, ahol a korábban artikulálni, dekonstrukció révén a *floating gap* elfolyó univerzumából mediálni kívánó szubjektum megjelenik, de már nem jelképpállítási szándékkal, nem jeleket kibocsátva, hanem olyan narratív nyelvi kód, a nyelv dekonstrukciója segítségével újratemtett poémaszférát alkotva, ahol a leépített nyelvi kóddal való szólás – vagy a csendben kifejezett nem-artikuláció – őt magát teszi jelképpé, szimbólummá (vö. SCHEIN 1998a). A régmúlt szféra destruktív jellegű kiemelése, a *floating gap*-be történő pozicionálás már az elemzés korábbi szakaszaiban is szükség-szerűen a társadalmi emlékezés kommunikatív zónájának hiányát vont maga után a kollektív tudat emlékezetmű-ködésének mechanizmusai okán, így a konkrétan kommunikatív emlékezeti versszövegrésszel foglalkozó vizsgálat hipotézise is az, hogy mindezekből következően a kommunikatív emlékezeti tér megjelenésének lehetetlensége, tehát a közösségi identitás hiánya objektívalódik az *Apokrif* 3-as számmal jelölt, legutolsó és legrövidebb szakaszában.

Az *Apokrif* apokaliptikus, olykor eszkatologikus jelentésszöveg-komplexumának egyik leglényegibb eleme a hiány (FÜZFA 2012, 152–153. o.), és a Pilinszky által 3-as számmal jelölt, emlékezeti értelemben véve a kulturális emlékezet zónájának tekinthető szakaszban ez az explikatív értelemben vett – az ősidő negligálásával és a *floating gap*-ból szétszórt látószögekkel magyarázott – hiány az emlékezeti értelmű kommunikáció hiányát, ilyen módon a közösségtelenséget,² az identitástalan létállapotot is jelöli.³ A *floating gap*-ben felvett medialitásra

² Kritikaként vetődhet fel a jogos kérdés, hogy vajon mi ez a közösség. Sokfelől lehetne válaszokat keresni és találni, kiindulva a világegés utáni egyetemes megrendültségből vagy a kereszténység megtörtéséből, eljutva a magyar legyőzöttségtudatig vagy pedig a magyar kultúra *Újhold*-ban is megjelenő közösségéig, azonban a válasz egyértelműen nem található meg, illetőleg értelmetlennek tetszik a keresése, hiszen az emlékezeti helyként való funkcionálást teljesíteni képes *Apokrif*-elemzés célja nem a közösség konkretizálása, hanem a Pilinszky-vers emlékezetértelmezési szövegbe való bevonása, az irodalmi mező alakítópontjai közé való illesztése, a Pilinszky-titok más szemszögű körbejárása.

³ Hozzá tartozik ugyanakkor az értelmezéshez, hogy az identitás vagy a kollektív identitás terminusok ma divatszónak számítanak, sokszor elcsépeltek, jellemzően hordoznak negatív értékeket is, és szinte akármit jelenthetnek, ami alapján egy közösség összetartozónak tűnik kívülről vagy egységesnek tekinti önmagát belülről. Főként igaz ez a második világháborút követő történeti korszakok értelmezésére, így a romirodalom időszakára is, hiszen ekkor az adott csoport közösségi identitása az elnyomás, a faji, vallási, politikai alapon történő „internálás” alapján született meg, mintegy külső irányításra, vagy ha nem elnyomás okán, akkor a vesztesek, a rossz oldalra állottak, a legyőzöttek tulajdonságdimenziójának kívülről konstruált, de belülről felvett magatartása

épített perspektíva ugyan képes volt *lieux de mémoire*-t létrehozni, a közösségi identitás vágyát – vagy annak hiányát – önsituálás révén reprezentálni, ugyanakkor, mint már a sodródó szakadék, illetve a korábbi gyökérombolás elemzésében is felmerült, és mint azt a kiüresedésben történő öndefiníció is feltételezte, nem volt képes a kollektivitás ellehetetlenülését és a társadalmi tudat mechanizmusaitól, az emlékezeti működésből fakadó

kivitelezhetetlenségét megváltoztatni, amelyet az *Apokrif* 3-as számmal jelölt szakasza a befejezett jövő időnek tekinthető narráció segítségével konstatál is.

Ezért a harmadik szakaszban az elemzés feltételezése szerint a szubjektum már nem jeleket kibocsátva, nem emlékezeti helyállítást (helyreállítást?) szándékozva építkezik, hanem a nyelv dekonstrukciója segítségével a csendben kifejezett nem-artikulációval önmagát teszi jelképpé, szimbólummá, tulajdonképpen folyamatosan a *floating gap* ben tartózkodva – így válva jelképpé; világtérmezésének végkövetkeztetéseként a kommunikatív emlékezet területét is felfüggeszti, jelenjének a sodródó szakadékot pozicionálja, a kulturális emlékezeti identifikációt, a közösségi létélményt a befejezett jövő végtelen horizontjába áthelyezve és csak annak hiányát leírva.

Ennek a több értelemben vett hiánynak a kifejezése már a 3-as számú versdarab előtt – a *floating gap* anaforikus, az emlékezés előirányába is ható mediációjának és a *floating gap* be való helyezkedésnek a jeleként – megkezdődik, a „Schol se vagy. Mily üres a világ. / Egy kerti szék, egy kinnfelelt nyugágy” sorokban, a vers legredukáltabb tárgyiasulását jelentő „kerti szék” és „nyugágy” motívumokkal (TOLCSVAI NAGY 2002, 113. o.), hiszen a korábbi apokaliptikus, bibliai mintázatokkal történő tárgyias ábrázolást ekkortól már a legteljesebb mértékben objektivizált, hétköznapi képekkel való jelenábrázolás váltja fel, és a sodródó szakadék üressége olyan kiáltóan csendessé válik, hogy a már csak egymagukban létező hétköznapi objektív tárgyak (uo.) az üresség helyett, a kiüresedés beteljesedésével – a hiányt kezdik mutatni.

A harmadik részben azután – szinte mintha a társadalmi tudat, az irodalmi mező vagy a történeti emlékezet síkjainak váltását, az átlépést jelölné – fordul a vers hanghordozása, a beszéd típus, még a narratív alany személye is, és az üresség nem kibővül, hanem a hiányt – a kommunikatív emlékezet hiányát, a kommunikációs beszéd módot (KULCSÁR-SZABÓ 1998, 99. o.) – reprezentálva a szubjektum és a tárgyi tér egynemű kontinuumának univerzuma lesz (BÓKAY 2008, 67. o.). Jelzi ezt, hogy a versben először és csak ekkor egyszer, betű szerint is megjelenik Isten: „Látja Isten, hogy állok a napon” – mert ez a megnevezési gesztus jelentheti a szubjektum utazásának ama szakaszát, amikor az identifikációs folyamatban az egyén a másokban, a szeretett társban ezt az istenit megsejti (FARAGÓ 2008, 91. o.), vagyis az emlékezési folyamatban az isteni kimondásával megleti a közösséget és az identitást

---

okán. Vö. NIETHAMMER 2004, 37–39. o. Ugyanakkor a dolgozat nem ezt a negatív értelmű és divatidentitást tekinti az emlékezés alapjának, vagy nem ezt teszi meg a közösségtelenség okának. A Pilinszky-versben ábrázolt vagy inkább lebontott közösség és közösségi érzés egy olyan identifikációs értelemben ki nem alakult csoportot feltételezhet, amely a negatívitást őrzi, ezért nem tud kollektív lenni, ugyanakkor a Pilinszky-kísérlet egy olyan emlékező közösséget kívánhat létrehozni, amely „kritikai potenciálja” révén – amely az elemzésben olvasható destrukciót és mediációt jelenti – képes kultúrát alkotni. NIETHAMMER 2004, 47. o.

generálni képes szimbólumot. Ugyanakkor ez a heurisztikusnak tűnő, a csoportazonosság fellelését is jelenthető mozzanat rögtön felfüggesztődik a következő sorokban, az „árnyam”, a kő és a „kerítés” szavak tárgyiasult hiányt közvetítő jellegével, mert ekkor az egyén azonnal az Isten szemei előtt magányosan szenvedő szubjektummá válik (JUHÁSZ 2008, 134. o.). A *floating gap*ben az emlékezeti artikuláció vágyával fellépő közbülső térben több esetben mediációs perspektívát magára öltő narrátor – „szólhatnék veled”, „nem lankadtam mondani” –, akiben még él az „elfúló remény”, az emlékezeti szempontú jelenkorba való átlépéssel csak árny lesz a köveken, árnyék a még a levegőt is nélkülöző, életre, közösségi létre alkalmatlan világban. Isten figyelő tekintetében összezsugorodva a napon elveti a jelenszerűség lehetőségét, „lélekzet nélkül” létezik. A „lélekzet nélkül” a levegőtenség, a tér ürességének további fokozásaként, a tárgyiasulás tetőpontjaként is értelmezhető (TOLCSVAI NAGY 2002, 114. o.), ugyanakkor a kulturális emlékezet hiányának szemszögéből a csend poétikájának, „Irtóztató árnyam az udvaron. / Törődött csönd” jelentéshálójának továbbképzéseként is lehetséges a felfogása, ismét a *floating gap* perspektívájának érvényesülését és előrefelé ható mediációját erősítve. Itt a kommunikatív emlékezet síkja, a harmadik intertextuális beszédpozíció (BÓKAY 2008, 66. o.), a kommunikációs beszédmód (KULCSÁR-SZABÓ 1998, 99. o.) lehetetlensége értelmeződik, amikor a csend olyan mértékűvé válik, hogy még a „lélegzet is elakad”, vagyis a kommunikatív emlékezet perspektívájából vizsgálva a „lélekzet nélkülség” a szótlanságot, a kommunikáció és így a jelen nem jelenvalóságát objektívizálja. A „prés” mint az egzisztenciális vagy ontológiai értelemben vett bizonytalanság Pilinszky egész életművében megjelenő metaforája (TOLCSVAI NAGY 2002, 115. o.) ezt a jelentéstartományt fel is erősítheti az identitáshiány szimbólumaként. Amennyiben az Isten megjelenésének motívumát és ennek az isteninek a kimondásával meglelhető közösség- és identitásképző jelentéstartományát továbbgondoljuk a csend, a szótlanság és kommunikáció hiányának, az önazonosságvesztésnek a megjelenésén túl, akkor a „lélekzet” írásmódjából adódóan a lélek és az Isten szavak között feszülő jelentéshálóból kiindulva eljuthatunk addig a megállapításig, hogy miként a sor a lélegzet hangjait is nélkülöző csendet ábrázolhatja, úgy a „k” hangra cseréléssel és ennek a „nélkül” kiegészítéssel való ellátásával a vers eme sora az identitást generálni képes szimbólumot is megszüntetheti – „lélekzet nélkül”, Isten nélkül, lélek nélkül, csoport nélkül sorban –, eljutván a kommunikatív emlékezet síkjának jelenlévőségének tagadásáig.

Mindezt a kommunikációhiányt, a közösségtelenséget, a csoport-önazonosságtalanságot, a jelen jelenlétének lehetetlenségét mutatja az *Apokrif* harmadik szakaszának grammatikájában megfigyelhető, talán a befejezett jövő idővel azonosítható igeidőbeliség. Amennyiben érvényes a *floating gap*be való behelyezkedés feltevése, úgy valójában a sodródó szakadék a társadalmi és szubjektív jelennel azonos, így pedig természetes, hogy a kommunikatív szféra, amely több okból is – sok emlékezeti és társadalmi mechanizmussal megindokoltan – kialakulatlan, nem jelentheti a kollektív kulturális jelent. Az *Apokrif* harmadik versszakában az igeidő változatlan és egyetlen aspektusú, folyamatos jelen idejű megjelenését lehet felfedezni (TOLCSVAI NAGY 2002, 116. o.), ugyanakkor az apokaliptikus beszédmód sajátjából kiindulva, amely mindig egy jövőbeli esemény leírásán, megjövendölésén alapszik, és a *floating gap* jelenként való pozicionálásának okán, továbbá a versszöveg alapján is feltehető, hogy a harmadik, a kommunikatív idősíkkal azonosítható versszak nem (vagy nem kizárólag) a jelenben, hanem valamiféle befejezett jövőben helyezkedik el. A középső négy sorban az „akkorra” szó és ennek kétszeri ismétlése grammatikailag is megerősíti ezt a jövőidejűséget, amely a „már” és a „kő” szavak temporizált tartalmával, a „törmelék” az idő elmúlását jelző denotátumával is a jövőre, az apokalipszis apokrif befejezett jövő idejére vonatkoztatható, tehát a kommunikáció így a kommunikatív emlékezet terepének és a közösségi önazonosság jövőbe vetésének tekinthető.

Az *Apokrif* harmadik szakaszában, a valójában identitást adó kommunikatív emlékezés terepén, a versvilágban azonban felfüggesztett, jövőbe vetett kommunikációt jelentő szférájában nincs csoportélmény, illetéknéppen a

közösségtelenség és a kommunikáció sikertelensége, majd lehetetlensége okán nincs emlékezet, ezért csupán folyamatos hiátus uralkodik, könnyek helyett csak az üresség terepe a „teremtények arca”, a jövőbe vetett társadalmi jelen. Az a grammatikailag is értelmezhető poétikai építkezési mód, amelyben már lehetetlen a világábrázolás a fragmentáltságérzés okán, és a nyelven belül maga a nyelvenkívüliség, a csendesség, a nyelv lecsupaszítása, üressé tétele válik a jelentésképző erővé (FÜZFA 2008b, 138., 144–145. o.).

Célokról és eredményekről

A történeti emlékezet módszereit az *Apokrif* elemzésében alkalmazni próbáló irodalmi elemzés elvégzésének kísérlete több szempontból is kézenfekvőnek tetszett. Elsősorban a verskomplexum felépítettsége, Pilinszky János hármas tagolása alapján, majd pedig az irodalomelméleti kutatásokat áttekintve, Kulcsár-Szabó Zoltán, Tverdota György, Tolcsvai Nagy Gábor és Füzfa Balázs eredményeit értelmezni próbálva, hiszen tudományos munkáik végkövetkeztetésének legtöbbje más és más szempontból ugyan – a vers „újraszerkesztése” miatt, vagy a megjelölt beszédmódok alapján, vagy a figyelő és figyelt dialektikájának kijelölésével stb. –, de alkalmazható volt a kulturális emlékezet interdiszciplináris területének az *Apokrif* versére történő adaptálásához.

Az emlékezeti vizsgálat célja elsődlegesen az volt, hogy a 20. század egyik legkiválóbb alkotását szimbólumként értelmezve *lieux de mémoire*-nak feleltesse meg, vagyis az *Apokrif*t – vagy egy sokkal mélyebb és átfogóbb vizsgálat után és tágabban értelmezve Pilinszky János költészetét, későmodern líráját – emlékezeti helyként funkcionáló kordokumentumként definiálja. Az elemzés a történeti emlékezet három idősíkján végighaladva próbálta értelmezni Pilinszky múltrekonstrukciós kísérletét, olyan hipotézisből kiindulva, amely a közbülső emlékezzetartományi periódust, a *floating gap* zónáját és perspektíváját tekintette a szubjektív mediáció szituációjának és a közösségi létezészt ellehetetlenítő motívumként a társadalmi jelen idejének. A címben jelzett múltrekonstrukciós kísérlet több szempontból is értelmezésre került az *Apokrif* memória alapú elemzésében, amely nyugvópontonra nem volt képes eljutni, csupán annak a megállapítása látszott lehetségesnek, hogy a régmúlt emlékezeti szférájának leépítése és a sodródó szakadék terepére történő öndefiníálás és csoportidentifikáció látszik emlékezeti szempontból kirajzolódni a verskomplexum szövevényes jelentéshálói közül. Végkövetkeztetésként megfogalmazhatónak látszott, hogy a *floating gap*ben való társadalmi úszás következtében, a szakadékban lét egyszerre kataforikus és anaforikus mediációjának eredményeképpen a kommunikatív emlékezet társadalmi önazonosságot biztosító kollektív létélménye nem képes kikristályosodni a versvilágban, és az *Apokrif* közösségének – bármi legyen is az – jelenje nem az emlékezeti jelenben, hanem a köztes múltban a *floating gap*ben érzékelt a szubjektum számára, míg a jelen a befejezett, így örökké való jövőbe kerül kitolásra.

A történeti emlékezeti szempontok alapján elvégzett vizsgálat mélysége a további kutatás előtt természetesen nyitva hagyta a kapukat, a hozzáértés és a felhasznált irodalom nagymértékben bővíthető az *Apokrif* szövevényen belül is, ugyanakkor valóban érvényes és a későmodern líra befogadását és értelmezését talán új szempontokkal is bővítő, újabb jelentések megszületését elősegítő, kulturális memóriát alapul vevő analízis elvégzése nem volna hiábavaló az egész Pilinszky-életmű tekintetében sem.

A kutatás természetesen nem volt képes Pilinszky János múltrekonstrukciós kísérletének bizonyítására – annál is inkább, mivel minden egyes emlékezeti szférában más és más múltdestrukciót, múltdekonstrukciót és múltrekonstrukciót elemzett –, ugyanakkor az elemzés elvégzése talán egy újabb befogadói jelentéshálót tudott a 20. századi magyar költészet kiemelkedő eleméhez és az azt létrehozó alakhoz kapcsolni.

Hivatkozott művek

- ASSMANN, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest.
- BÓKAY Antal 2008. Az Apokrif – fantázia egy későmodern személyességkonstrukció lehetőségeiről. In: FÜZFA 2008a, 65–85. o.
- FARAGÓ Kornélia 2008. Az én végső alapja (és a Te-ben kifejezhető). Pilinszky János: Apokrif. In: FÜZFA 2008a, 85–95. o.
- FÜZFA Balázs (szerk.) 2008a. *Apokrif. A Szombathelyen, Bozsokon és Velemben 2008. április 18–19-én rendezett Apokrif-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*. Savaria University Press, Szombathely.
- FÜZFA Balázs 2008b. A posztmodern előtti utolsó pillanat. Adalékok az Apokrif befejező két sorának értelmezéséhez. In: FÜZFA 2008a, 135–149. o.
- FÜZFA Balázs 2012. A nyelvben megragadható világ kalandja. Pilinszky János: Apokrif – Ottlik Géza: Iskola a határon. In: uő (szerk.): *A nyelvben megragadható világ kalandja. Tanulmányok a XIX–XX. századi magyar irodalomból*. Savaria University Press, Szombathely.
- GYÁNI Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest.
- HALBWACHS, Maurice 2000. A kollektív emlékeze és az idő. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum, Budapest. 403–433. o.
- JUHÁSZ Andrea 2008. „...Egy ember lépked hangtalan”. Gondolatok Pilinszky János Apokrif című verséről. In: FÜZFA 2008a, 128–135. o.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán 1998. Intertextuális háttér és a szöveg hagyomány rétegződése az Apokrifben. In: uő: *Hagyomány és kontextus*. Universitas, Budapest. 83–103. o.
- NIETHAMMER, Lutz 2004. A „floating gap” innenső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban. *Századvég*, 9. évf. 33. sz. 29–48. o.
- NORA, Pierre 2010. *Emlékezet és történelem között*. Napvilág, Budapest.
- ROUBAUD, Jacques 2007. Harmadik lecke: A mnemonikus mező hipotézise. In: uő (szerk.): *Költészet és emlékezet. Leoprepész fiának találmánya. Öt poétikai előadás*. Typotex, Budapest.
- SCHEIN Gábor 1998a. A csönd poétikája Pilinszky János költészetében. In: uő (szerk.): *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Universitas, Budapest. 211–228. o.
- SCHEIN Gábor 1998b. Pilinszky János költészetének befogadástörténetéről. In: uő (szerk.): *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Universitas, Budapest. 147–163. o.
- SZÜCS Teri 2008. A tanúság viszonyai az Apokrifben. A jelölés lehetetlenségétől a jellé válásig. In: FÜZFA 2008a, 117–128. o.
- TOLCSVAI NAGY Gábor 2002. A véges létező világba vetettségének verse. In: uő: *Pilinszky János*. Kalligram, Pozsony. 82–129. o.
- VANSINA, Jan 1985. *Oral Tradition as History*. Madison.
- VÉGH Balázs Béla 2008. Kivonulás a szentből. Pilinszky János: Apokrif. In: FÜZFA 2008a, 36–44. o.

Sárközi Balázs Dezső a Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központjának Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem alapidipломát 2012-ben, majd a Nyugat-magyarországi Egyetemből Eötvös Loránd Tudományegyetemmé változó intézményében folytatta tanulmányait magyar-történelem szakos tanári mesterképzés keretében. Alapító tagja a szombathelyi SEK Irodalmi Műhelynek és az *f21.hu – A fiatalság százada* című online folyóiratnak. Több egyetemi konferencián tartott előadást Pilinszky János és a történeti emlékezet, illetőleg a sophoklési ókor és a történeti emlékezet témakörében. A 2017-ben megrendezett XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián ötödik helyezést ért el Pilinszky János *Apokrif* című verséről készített dolgozatával.

Kézdy
Pál

A helyi irodalom átlépi a határokat

Beszélgetés Tor Eystein Øverással és Kovács katáng Ferencsel

Tor Eystein Øverås norvég irodalmár és felesége, Marte Huke író nő Kovács katáng Ferenc meghívására járt idén áprilisban Budapesten, ahol mindhárman több előadást is tartottak. A Könyvfesztiválra jelent meg Huke *Természetrajz* című regénye (Napkút Kiadó, 2017), Øverås két esszéjét pedig a *Napút* folyóirat (XIX. évf. 3. sz.) közölte magyarul. Az egyik esszében Knut Hamsunnal, a Nobel-díjas norvég íróval foglalkozik, aki – bár a 19. század végén és a múlt század első felében alkotott – ma is megkerülhetetlen alakja a norvég irodalomnak, és jelentős a hatása a kortárs prózára. A norvég „Nagy Könyv” ma nem Ibsen valamelyik alkotása, hanem Hamsun *Éhség* című regénye. Életművének megítélését és emlékének ápolását az teszi problémássá, hogy a már életében klasszikusnak tartott író 85 éves aggastyánként a második világháborúban a norvég nácik szolgálatába állt – hasonló dilemmát a hazai irodalomban is találhatunk. Az alábbi két interjúban először Tor Eystein Øverást, majd Kovács katáng Ferencet kérdeztük Hamsun hatásáról, mai megítéléséről és az északi kortárs irodalom más problémáiról.

* * *

Tor Eystein Øverås 1968-ban született Norvégiában. Regényíró, esszéista és kritikus. Összehasonlító irodalomból szerzett diplomát, és egy irodalmi folyóirat szerkesztője volt. Két regénye, három esszégyűjteménye és egy irodalmi úti beszámolója jelent meg eddig. *Til* (Felé) című úti beszámolójáért 2005-ben elnyerte a legjobb észak-norvégiai vonatkozású könyvért járó Havmannen díjat. 2009-ben megjelent *Live! Litteraturen!* (Az élet! Az irodalom!) című esszékötetéért megkapta az év irodalomkritikusa díját, *I dette landskap* (Ezen a tájon) című esszékötetével pedig felkerült az egyik legnagyobb presztízsű norvég irodalmi díj, a Brageprisen rövid listájára. Berlinben és Trondheimben él. Felesége Marte Huke költő, író.

Kézdy Pál: Budapesten tartott előadásában arról beszélt, hogy egy utazást tett a Balti-tenger körüli északi országokban, azt vizsgálva, hogy mennyire átjárhatóak a határok az irodalom számára. Mit tapasztalt az utazása során, milyen eredményre jutott?

Tor Eystein Øverås: 2000 körül azért kezdtem el ezt a projektet, mert ráébredtem, hogy milyen keveset tudok a Balti-tenger népeiről. Ezek a népek – svédek, finnek, oroszok, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, németek és dánok – a norvégok szomszédai. Úgy éreztem, hogy a norvég közélet a norvég ügyekkel, norvég irodalommal van elfoglalva, és kevéssé azzal, hogy mi történik a szomszédoknál. Úgy éreztem, ez nem jó. Hiszek az emberek és kultúrák keveredé-

sében, a határok megsértésében annak érdekében, hogy új eszméket alkossunk, új dolgok történjenek. Az irodalom és a művészet sosem törődött túlzottan a határokkal. A művészet a határok áthágásáról szól, a merészségről, hogy új dolgokat tegyünk, tiltott dolgokat.

Azt is gondoltam, hogy a Balti-tenger népei sok mindenben osztoznak: klíma, természet, táj, történelem (vikings, Hanza-szövetség) – miért ne osztozhatnának jobban a különböző nemzetek az irodalmukban is? A Balti-tenger sokáig élesen megosztott volt, az orosz forradalom, a második világháború, a hidegháború éveit alatt, és miután 1989-ben mindez véget ért, azt gondoltam, talán volt egy új nyitás, a nyíltság és közeledés új korszaka.

Most, 2017-ben, tizenöt évvel az utazásom után és tizenkét évvel azután, hogy *Towards: A Literary Journey* címmel megjelent róla a könyvem, úgy látom, hogy ez egy eléggé politikai projekt volt. A lényege a határok áttörése volt – manapság a világpolitika határok építéséről és fenntartásáról szól. A nacionalizmus újra erősödik. Ez egy zavaros korszak. Joseph Roth az egyik kedvenc író. Nem sokat törődik a határokkal. Amitől ő a '30-as években óvott, de amire kevesen hallgattak, az teljes katasztrófához vezetett.

Egy olyan korszakban, amikor a bolygónk megmentéséért küzdünk, képtelenség, sőt veszélyes azt mondani, hogy „Amerika az első”, „Nagy-Britannia az első”, „Franciaország az első”, „Norvégia az első”. Ha túl akarunk élni, akkor a világ nemzeteinek együtt kell működniük.

K. P.: *Az utóbbi időben Magyarországon megismert norvég írók pályája és művei alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a kortárs írók számára átjárhatók a határok. Egyetért ezzel a megállapítással?*

T. E. Ø.: Nem vagyok biztos benne, hogy jól értem a kérdést. Általában elmondható, hogy az irodalom nagymértékben a szerzők tapasztalatain alapul, és ezek a tapasztalatok adott helyen és időben alakulnak ki – ott, ahol az író született és élt. Vagyis ahol élsz, arról írsz. Ha Norvégiában élsz, akkor leginkább a norvégiai életről írsz. Ugyanakkor különös módon éppen ez a „helyi” irodalom az a típusa az irodalomnak, amely el tud utazni, át tudja lépni a határokat, és amit más országokban is olvasnak. Ha megpróbálsz „nemzetközi regényt” írni, számolva azzal, hogy mit kedvelnek Európában vagy a világban, akkor nem fogsz eredményt elérni. Az ilyen „europudingok” – amiket bizonyos filmes vállalkozásokból ismerünk – gyakran hibás elgondolásból építkeznek.

K. P.: *A budapesti Könyvfesztiválra megjelent két esszéje közül az egyikben¹ azt kérdezi: „Miért olvasunk egyáltalán? Miért nem elég csak élni?” Fejtegetésében mintha az utóbbi időben divatos félfikciós önéletrajzi regényekre, elsősorban Karl Ove Knausgård művére válaszolna. Beavatna minket a Norvégiában erről kialakult irodalmi vitába?*

Tor Eystein Øverås

¹ *Napút*, XIX. évf. 3. sz. 42–45. o.

T. E. Ø.: Az említett esszét jóval régebben írtam, ezért nem keverném össze azzal, hogy Norvégiában az elmúlt évtizedben erős irányzatként jelentek meg „autofikciós” regények. Karl Ove Knausgård, Tomas Espedal és Linn Ullmann is ebben a formában írtak, ahol a főhősök a saját nevüket viselik. Knausgård *Harcom* című regényének megjelenésekor, 2009–2011-ben hatalmas vita alakult ki. Svédországban nagy hagyománya van a vallomásos irodalomnak, ami legalábbis August Strindbergig nyúlik vissza, de ez a regénytípus újdonság volt Norvégiában. Knausgårdot a rokonai és mások is támadták amiatt, hogy róluk írt, vagy hogy nagyon direkt módon és realiztikusan írt olyan emberekről, akiket ismertek, például a nagymamájáról.

Múlt ősszel egy újabb irodalmi csetepaté volt ugyanerről a témáról, de egy új csavarral. Több regényíró, mint például Vigdis Hjorth és Geir Gulliksen írt könyvet fiktív nevekké és karakterekkel, de kritikusok és újságírók támadták őket, feltételezve, hogy valójában a saját családjukról írtak, épp csak egy kis változtatással. Gulliksen exfelesége szerint az író az ő történetét használta fel a regényében, Hjorthot pedig, aki vérfertőzésről írt, azzal támadták, hogy azt sugallta, a vérfertőzés valójában a saját családjában történt meg, és a tettes a saját apja volt. Az *Aftenposten*, a legnagyobb norvég napilap odáig ment, hogy ellenőrizte, Hjorth regényének részletei egyeznek-e a családjával kapcsolatos tényekkel.

K. P.: *A másik esszé a Knut Hamsun emlékháza mint építészeti alkotás körül kialakult vitáról szól.*² *Úgy tűnik, az író életművéhez hasonlóan ez az épület is botránnykó lett. Írásából kiderül, hogy többféle Hamsun-értelmezés létezik. Meg tudná világítani számunkra ezek lényegét?*

T. E. Ø.: A Knut Hamsunról szóló viták nem értek véget, 65 évvel a halála után sem. Két polémiát emelek ki. Az első: Hamsunnal kapcsolatban az a legfontosabb, hogy szétválasszuk a művészt és az embert, vagy pedig nagy körültekintéssel olvasva felfedezzük, milyen komplex ez az irodalom. Abban szinte mindenki egyetért, hogy politikailag egy örült volt, és a világháborúban hazaárulóként, kollaboránsként viselkedett. Még ma sincs számottevő nemzeti emlékműve Hamsunnak, Norvégia legnagyobb regényírójának. Az is vitatott, hogy utcát vagy teret el lehet-e róla nevezni – Oslóban ez elképzelhetetlen.

De vannak olyanok, még az írók között is, akik elutasítják Hamsunt mint író. Elutasítják a politikai tevékenysége miatt, de azért is, mert az alkotásaiban olyan vonásokat fedeznek fel, amelyek a gyengékkel való együttérzés hiányáról tanúskodnak. Tore Rem irodalomprofesszor és prózaíró erős támadást intézett az egész „Knut Hamsun-jelenség” ellen 2014-ben *Utazás Hitlerhez* című, alapos kutatásokat tartalmazó könyvében, amellyel elnyerte a norvég kritikusok díját. (Hamsun valóban elutazott Németországba, és találkozott Hitlerrel).

Az emlékházzal kapcsolatban kialakult egy másik vita, amely inkább helyhez, Észak-Norvégiához kötött, ahol Hamsun felnőtt, és ahol én magam is felnőttem. Távol Oslótól és a központi hatalomtól, a lenézett parasztok és halászok eszközként használták Hamsun alkotását, hogy megteremtsék saját identitásukat. Van valami, amire büszkéek lehetnek: nézzétek, Hamsun rólunk ír, a mi életünkről – az egész világ rólunk akar olvasni. Van némi romantikus vonás ebben a recepcióban. Steven Holl emlékháza nagyon modern, ahogyan Hamsun prózája is az, különösen a korai regényei, és Észak-Norvégiában sokan úgy érezték, az emlékház nem azt a Hamsunt képviseli, akit ők ismernek. Én azok közé tartozom, akik az emlékházat nagy és nagyon őszinte Hamsun-emlékműnek tartják.

² *Napút*, XIX. évf. 3. sz. 45–48. o.

K. P.: *Tanítják Hamsunt az iskolákban? Van olyan regénye, amely kötelező olvasmány? Mennyire ismerik ma a műveit?*

T. E. Ø.: Igen, Hamsunról tanulnak az iskolában. Ő a nemzeti kánon része, nincs komoly szándék, hogy kitoröljük onnan. Egyttal egyike azoknak a klasszikusoknak, akiket az emberek, életkortól függetlenül, valóban olvasnak. Ugyanakkor talán mégsem olvassák olyan sokan, mint gondolnánk. Van egy vicc Norvégiában, ha egy üzletembert megkérdeznek egy gazdasági napilapban, hogy milyen irodalmat olvas, a válasz szinte mindig: „Hamsunt”. A vicc lényege, hogy Hamsun az egyetlen olyan, jónak tartott norvég prózaíró, akinek a nevét ismerik. Idén nyáron a norvég állami rádió, az egyik írószövetséggel együtt tíz különböző kategóriában gyűjtötte össze, vitatta és szavazta meg a világháború után született legjobb, nem fikciós könyveket. Az egyik kategóriát Hamsun utolsó, szenzációs könyve, a *Benőtt ösvényeken* nyerte el.

***

Kovács katáng Ferenc 1949-ben született Nyíregyházán. A Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett villamosmérnöki diplomát. 1982 óta él Norvégiában. Az Oslói Egyetem Média- és Kommunikációs Intézetének médiamérnöke. Oktatástechnológiával, interaktív multimédiával, filmezéssel foglalkozik. Fest, rajzol, kiállításai voltak Magyarországon, Bulgáriában, Norvégiában. Illusztrációi jelennek meg folyóiratokban, szépirodalmi kötetekben. Szerkesztőhelyettese az *Ághegy* és a *Magyar Liget* című magyar nyelvű skandináv irodalmi folyóiratoknak. Író, műfordító. 2017-ben a Cédrus Művészeti Alapítvány Napút műfordítói Hetedhét-díjasa.

K. P.: *A '90-es évektől kitaró munkát végez a norvég irodalom hazai megismertetésében, esszéken és műfordításokon keresztül. Utóbbiak között novellák, drámák és versek is szerepelnek, többek között Knut Hamsun és Jon Fosse írásai, legutóbb pedig, az idei Könyvfesztiválra Marte Huke kisregénye. Hogyan került kapcsolatba a norvég irodalommal? Mi alapján válogatja ki a lefordítandó műveket?*

Kovács katáng Ferenc: Feleséggel 1982-ben hagytuk el Magyarországot. Elfogyott körülöttünk a levegő. Mint a régi mesterek, külföldi szakmai tapasztalatokra vágytunk. Éhezünk, fáztunk, de minden látványosságra, értékre vevők voltunk. Kényszer is volt, meg persze készítés is, hogy megismerjük „új hazánkat”. Többek között az irodalmán keresztül. A nyelvtanáraink javaslata ellenére (s mint utóbb kiderült, ez volt, még ma is ez a norvég iskolások tanításának módszere is), miszerint aktuális napilaphíreket, bulvárlapok cikkeit olvassuk, mi szépirodalomra, jó tollú írók műveire támaszkodva akartunk a nyelv és az életmód zegzugaiban eligazodni. Komoly ellenállásba ütköztünk, amikor a norvég nyelv mestereiről érdeklődtünk. Aranyhoz, Jókaihoz, Gárdonyihoz hasonlók remekeiből akartunk tanulni. Természetesen Norvégiában is vannak jelentős szerzők, de nem arra „használják” őket, hogy műveik olvastán gazdagodjon

Kovács katáng Ferenc

nyelvkincsük, lelkük, hétköznapjaik. A kicsik sem népi mondókákon, népdalokon, Tamkó Sirató, Weöres, Kányádi norvég megfelelőin nevelkednek.

Hosszú, küzdelmes évek után én a norvég irodalomban jártas, az átlagnál többet olvasók közé sorolom magam. Nagy élményanyag halmozódott fel bennem. A *Könyvilág* folyóirat révén Norvégiában is tisztában voltam azzal, hogy merre tart a magyar könyvkiadás. Csak néhány északi kortárs szerző, főleg svéd, esetleg dán és norvég klasszikus jelent meg anyanyelvemen. Túlcsoordult bennem a Norvégiában szerzett „tudás”. Be szerettem volna számolni róla. Én nem mehettem haza, de fordításaimmal – úgy hiszem – szolgálhattam. S az előbbiekből adódóan nem a már otthon is jelen lévő klasszikusokat (Ibsent, Hamsunt), de nem is a krimi- és ponyvaírókat, hanem olyanokat, akiket norvég szemmel is nehezebb észrevenni. Akiket csak kitartó búvárkodással lehet előhalászni. Nem könnyű eligazodni. Norvégiában csak néhány irodalmi folyóirat létezik. Azokban is kevés a vers, a kispróza. Főleg értekezések, irodalmi összefoglalók, tudományos cikkek tárai. A norvég irodalom a könyvekben él, s így hát nem is olyan „naprakész”, mint a folyóiratok által a magyar...

K. P.: *Több áttekintést adott a norvég irodalomról, legutóbb a Napút folyóirat 2011. szeptemberi számában. Az esszé és a folyóirat tematikus száma is a Hamsun gyermekei címet kapta. Mit jelent ez a cím? Mennyire meghatározó Hamsun hatása a halála óta eltelt évtizedekben?*

K. k. F.: Hamsun gyermekei – ez az én szófordulatom, ha úgy vesszük, túlkapasom. Az összeállításban található szerzők tiltakoznának a leghevesebben. Manapság sem szívesen vállalnak szellemi örökséget egy megbélyegzett íróval. Én mégis azt gondolom, hogy a norvég írónemzedékre Hamsun lehetett nagy hatással. Hamvas Bélára hivatkozom. „Élhetett volna 1600-ban és élhetne 2000-ben, mindig ez maradt volna. És ez maradna. Nagyon kevés modern íróról lehet ezt elmondani. Nincs benne semmi pátosz, semmi hősiesség, de nincsen fölötte »északi köd« sem. Sem világfájdalom, se harag nem lakik benne. Derült és világnézete – igen, világnézete – olyan, amelyet éppen jelenlegi munkája kíván. [...] Verseiről Kosztolányi Dezső megfélekedett, amikor a *Modern költőket* kiadta.” (*Nemzeti Újság*, 1921) Megjegyzem, én nem feledkeztem el Hamsun verseiről, a Nagyvilág Kiadónál jelent meg 2011-ben egy igen különös kötet *Furulya szólt a véreben* címmel.

K. P.: *Van-e egyedi karaktere a norvég irodalomnak?*

K. k. F.: Nem tudom. Ahány író, annyi szín. Már csak azért is, mert végtelenül változatos a nyelv. Itt az a mondás járja, hogy Norvégiának ötmillió tájszólása van (vagyis ahány lakója). Ez persze enyhe túlzás, de tény és való, hogy nem szégyen azon a nyelvjáráson írni, amibe beleszületett a szerző. Ember legyen a talpán, aki hiteles műfordításra vállalkozik. Megköveznek érte, de kimondom, jó ideig közöttük kell élnie annak, aki bőrén tapasztalva e „szellemi klímát”, bele mer vágni egy „ízese” norvég mű átültetésébe.

K. P.: *Írásában a hatvanas évektől tekinti át a norvég kortárs irodalom fő irányvonalait. Mi történt azóta?*

K. k. F.: A drámákkal szerencsés dolgom volt, a Kulturális Minisztérium küldötteként évekig benne lehettem az oslói Nemzeti Színház társadalmi vezetőségében. Belepillanthattam a dramaturgiai részleget ellepő kortárs kéziratfalomba. Óriási élmény volt. Közel ötven műből választhattam ki hatot, amely a Napkút Kiadó *Drá-*

matájak könyvsorozatának norvég kötetébe belefért (*Jégszivárvány – A legújabb norvég drámák*, 2014). Ötöt magam fordítottam. Azóta mindet bemutatták, nem csak Norvégiában. A fiatal szerzők ismertté, díjazottá váltak. Hárman közülük színpadra kerültek Magyarországon is. Eljönnek Magyarországra, ismerkednek az itteni színházi élettel. S egy másik, érdekes példa a fent említett, az idei Könyvfesztiválon vendégeskedő Marte Huke költő esete. Őt egy Pesten zajló minikonferenciára is beajánlottam, és az előadásához, illusztrációként, általam fordított verseiből akartak felolvasni. A szóróanyaghoz természetesen kérték az eredetit is. Rutinból átfutottam hát a verseket, és óriási megdöbbenésemre nagy eltérés volt a Marte Huke megjelent kötetében lévő s a nekem akkoriban kéziratban megküldött versek között. Ennek kapcsán el is beszélgettünk a szerzőnővel a versszületés titkairól s a nyomdafesték kiábrándító bizonyosságáról (természetesen újrafordítottam a verseket, tanulságos folyamat volt).

Írószövetségi tagságomból s egyéb kíváncsiságomból adódóan ott vagyok sok helyen. Látom, hallom, érzem az alkotókat. S egyszer csak eldől, hogy kit és mit szeretnék megismertetni a magyar olvasókkal. Szubjektív, természetesen. Még csak a látszatát sem akarom kelteni az objektivitásnak. Ez (is) a norvég világ. A magyar olvasó, ha beletekint, a pillanatnyi északi világot fedezheti fel benne. A magyar kiadók, a hivatásos fordítók dolga a „befutott, sikeres” norvég művek piacra dobása.

K. P.: *A cikkben bemutatja a norvég könyvkiadásnak és az irodalom népszerűsítésének irigylésre méltó támogatási rendszerét.*

K. k. F.: Ez kimeríthetetlenül összetett, nagy témakör. Tény, hogy az olaj biztosította norvég jóléti társadalomban több jut a művészetekre, így az irodalomra is. Mégis keveseknek adatik meg, hogy elefántcsonttoronyukban ülve csak az írásból éljenek meg. A nagy többség, ideális esetben, egy íráshoz közeli, de állandó munkából tartja el magát. Nem tartom kizártnak, hogy Hamsun főhőse az *Éhség* című remekműből még ma is felbukkanjon északon (vagy bárhol a világon).

Kézdy Pál erdőmérnök, a Nyugat-magyarországi Egyetemen tölgykutatóból szerzett PhD fokozatot. A Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóságnál tájvédelmi körzet-vezetőként, oktatási és turisztikai osztályvezetőként, majd pályázatkezelési osztályvezetőként dolgozott, jelenleg szakmai igazgatóhelyettes. Dendrológiai témájú tudományos publikációi mellett természetvédelmi ismeretterjesztő írásai és szépirodalmi könyvrecenziói jelentek meg.

Görgey
Gábor

Egy régi levélváltásról*

A Fabiny famíliához szoros rokonság fűz, különösen anyai ágon. (A név hagyományos alakja: Fabiny, az ipszilon fölött két ponttal, de hát ezt ma már senki sem értené.) A levelemben említett Tibor bácsit rajongásig szerettem, a legjobb értelemben vett régi vágású, igazi úr volt. Fia, ugyancsak Tibor, nálam valamivel idősebb másodfokú unokabátyám. Nagyon szerettük egymást, nemcsak rokonom, de idősebb barátom, bizalmasom, példaképem volt. Rendkívül csinos, elragadó fiatalember, a társaság kedvence, ráadásul remekül zongorázott hazai és nyugati slágerket. A „szebbik nem” körülzsongta őt.

Szeretném, ha ez a kurta, következőképp felszínes jellemzés nem egy kedves társasági szeladon benyomását keltené. Csupán édesapjától örökölt kedélyét és szeretni való lényét akartam érzékeltetni. Mégpedig azért, hogy váratlan és akár drámainak is nevezhető életfordulatát megfelelő környezetbe és dimenzióba helyezzem. Egyúttal a magam elképzelését is felidézve, amikor egy szép napon közölte velem, hogy teológiára megy, és a lelkeszi hivatást választja. Amikor magamhoz tértem, megkérdeztem, mi történt? És akkor elmondta egy álmát, nagyon plasztikusan. Ez olyan erős hatással volt rá, olyan jelentést közvetített neki, hogy ilyen életre szóló döntést ültetett el benne. Visszavonhatatlanul.

Nem tudom, elmondta-e másnak is ezt az álmát, amit ő égi üzenetnek tekintett. Nem akarok az egyetlen kiváltságos szerepében tetszelegni, de minthogy már nem kérdezhetem meg tőle, kötelességem bizalmas titokként magamba zárni. A lényeg, hogy véghezvitte elhatározását, és egyháza nagyszerű, teremtő, emblematikus lelkipásztora lett. Anélkül, hogy elvesztette volna sugárzó kedélyét, élvezetes humorát. Nem elszánt és kérlelhetetlen dogmatikusként, hanem életismerettel telítetten, a hit felszabadító örömét hirdetve tevékenykedett.

És akkor térjünk a levelezésre. Szomorú és korai távozása után (talán ez volt az egyetlen szomorúság, amit okozott), a Deák téri templombeli gyászistentiszteleten az első padosorban ültem. Még a kezdet előtt odajött hozzám idősebb fia (a változatosság kedvéért: Tibor, harmadik generáció), és szó nélkül letett elém egy vaskos borítékot. Hazatérve felbontottam. Egy 1953 márciusában keltezett gépelt, de eredeti levélváltás volt benne.

A körülményekről. 1951-ben szüleimmel osztályellenségként kitelepítettek rózsadombi villánkból. (Egy fontos pártember és családja költözött be, ez még az ideológiai alapozásnál is fontosabb szempontnak számított.) Minimálisan engedélyezett motyónkkal egy tanyára kerültünk, majd télre, egy tisztességes tanácsstíkárság segítségével, beköltözhettünk Csányra. Apám 70, anyám 62 éves volt, én 21. Enyhén szólva más életformába zuhantunk.

De addigra már megvonták apám nyugdíját, engem kirúgtak az egyetemről, majd jelentkeztem statisztának a régi, később értelmetlenül felrobbantott Blaha Lujza téri Nemzeti Színházba. Színészóriások mellett voltam színpadon, Bajor Gizi, Tőkés Anna, Somlay Artúr, Gózon Gyula, Gobbi Hilda, Básti Lajos, Major Tamás, és sorolhatnám tovább. Ez lett az egyetemem. Készülvén későbbi drámaírói és színházi pályámra. Verseim, írásaim megjelentek már a *Vigiliában*. Mindebből kiszakítottak a kitelepítéssel.

* A levélváltás közreadása egyúttal tisztelgés a tíz éve elhunyt id. Fabiny Tibor (1924–2007) emléke előtt. A leveleket ifj. Fabiny Tibor juttatta el a szerzőnek, illetve készítette elő a *Credo* számára.

Ráadásul Csányról elhurcoltak kényszermunkatáborba. Kecskemét mellett építettük a repülőteret pokoli körülmények között. Én sokadmagammal egy hosszú és alacsony, ürülékszagú ólban voltam elhelyezve (nyilván egy kiürített kulákgazdaság része volt). Két embernek jutott egy szalmazsák. Amíg egyikünk aludt, addig a másik a tákolmány szélén gubbasztott, azután cseréltünk. Századparancsnokunk egy szadista, 1944-ben a zsidókat vagonokba terelő keretlegény volt. A kommunizmusban továbbbszolgáló őrmesterként buzgólkodott, ennek megfelelően gyakorolva szaktudását.

Azstmás voltam, fulladásos rohamaim voltak gyógyszer nélkül, de ez senkit nem érdekelt. Az volt a szerencsém, hogy a kötelező orvosi vizsgálaton kiderült, folt van a tüdőmön, TBC-fertőzött anyagok, amiről addig nem tudtam. Morbus hungaricus, így ismerte a világ. Valamikor, nem túl nagy dicsőségünkre, élenjárók voltunk e kórban. Ez a rémkép élt még akkor is, és ez volt az én kissé morbid szerencsém. Századunkban volt szívbeteg, nem mentették fel. Volt epilepsziás, nem mentették fel. Az általános irtózás a tüdőbajtól segített, engem néhány hónap múltán leszereltek. Mehettem vissza a pokol után Eldorádónak számító kitelepítésbe Csányra, a szüleimhez. Itt gyógyulgattam, verseket és elbeszéléseket írtam, Stefan Georgét és Rilket fordítottam, meditatáltam a világ folyásán.

Mindezzel nem az én szenvedéstörténetemet akartam fókuszba állítani, csupán az életszituációt meg a történelmi-politikai környezetet kívántam érzékeltetni, amikor 1953 márciusában egy fiatal lelkész és egy 23 éves írópalánta levelezése megszületett.

De néhány közölnivaló még idekívánkozik.

Először. A levelekben az „Artúr” természetesen én vagyok. Sokszor elmondtam: első írásaim *Vigiliában* való megjelenése után a főszerkesztő, Sík Sándor figyelmeztetett, hogy íróként, tehát nyilvános szereplőként nem illő egy fontos történelmi személyiség nevét használni. Tanácsát megfogadva választottam a Gábor keresztnévet, az egyszerűség kedvéért hivatalosan is.

Másodszor. A Görgey nemzetség a reformáció óta hagyományosan evangélikus volt. Természetesen én is. De katolikus gimnáziumba jártam, mert az volt közel, az Érseki Katolikus Gimnáziumba (Rákócziánum). Az osztályban egyetlen protestánsként, de ez nem volt téma sohasem. A hittanórákról elengedtek. Hittanra és istentiszteletre a Bécsi kapu téri evangélikus templomba jártam. Szerettem a szabadabb szellemet, de az elszántan puritán üres falak ridegsége olyan hiányérzetet keltett bennem, hogy nem tudtam igazán átadni magam az istentisztelet szentségének. Nem állítom, hogy ez részben nem az én gyengeségem.

A kereszténység történetének útjelző oszlopai a templomok. Őrzik a kort, szellem- és művészettörténeti emlékhelyek, szent múzeumok, ahová a korabeli hívők belezsúfoltak mindent, amivel transzcendens szeretetüket kifejezhették. Felhatalmazva minden kor művészeit, építészeket, szobrászokat, a festészet mestereit, hogy nevükben megörökítsék, láthatóvá és kézzelfoghatóvá tegyék hitük belső örömét. Azt a spiritualitást, amelynek kellő kifejezésére ők nem képesek. Ez a szakrális öröm nem bálványimádás (kivéve Mária és a szentek szobrainak csókolgatását).

Ezt a környezetet én szeretem. Nemcsak művészetrajongó énem, de a szépségbe oltott hit monumentumai között imáim is mélyebbről fakadnak.

Harmadszor. Csány, ahová '51-ben kitelepítettek bennünket, katolikus község, katolikus templommal. Mire jártam, nem is volt más lehetőségem. A csodálatosan viselkedő, segítő csányiakat megszerettem, máig hálával gondolok rájuk. És megszerettem a miséjüket is.

Valami bontakozott bennem. Amikor aztán még munkatáborba is elhurcoltak, fogadalmat tettem. Ha mindezt túléltem, és a Teremtő kiemel a megpróbáltatásokból, maradandó jelét kell adnom hálámnak. Tehát amikor a birkaistállóból

Gőrgy Gábor a kitelepítés idején, 1952-ben

visszatértem Csányra, első lépcsőként a legmélyebb gödörből, feltápáskodva és gyógyulgatva, akkor gondoltam arra: ha szüleimmel innét, a kitelepítésből is felszabadulunk, valami csoda által, akkor ez a hálaadó lépés a katolizálás lehet.

Ez nem látszott túl közelinek. Például még élt Sztálin. Legalábbis nem közölték az ellenkezőjét. (Szigetvárnál 1566-ban a halott szultánt kitörték és kiállították trónszékén, nehogy az ostromló török sereg harci kedve a szultán halálhírére összeomljon. A valódi és a politikai halál időben gyakran nem azonos.)

Ha levélváltásunk Tiborral 1953-ban csak valamivel később zajlik, szeretetteljes polémiánk egy megrázó elemmel

bővül. A katolizálás gondolatával. Mert '53 márciusának végén Sztálin mégiscsak meghalt, hivatalosan is. Rákosi Máttyás helyzete meggyengült a pártban, előtérbe került Nagy Imre mint miniszterelnök. És azonnal enyhítő reformokat vezetett be, a többi között amnesztiát a kitelepítetteknek. Elhagyhattuk kényszerlakhelyünket. De nem térhettünk vissza egykori otthonunkba, sőt Budapestre sem, ahhoz akkoriban letelepedési engedély kellett. (Nekem ebben a helyzetben éppen a Fabiny család adott pár hónapig szállást és menedéket, örök hála érte!)

Negyedszer. „Hálából” – bocsánat az ironikus fogalmazásért – ekkoriban közöltem Tiborral, hogy fogadalmam szerint katolizálni fogok. Villámcsapásként hatott rá. Akkor már nem levélben, hanem élőszóban folytattuk párbeszédünket. Próbált eltéríteni. Ugyancsak szeretetteljesen, de ékesszólása teljes arzenálját bevetve. Saját szavaival kiegészítve

mindazt, amiért 1517-ben Luther Márton megalégtelte Róma, a pápaság, a klérus anomáliáit, aktuálisan a bűnbocsátó cédulák árusítását, ezt az elképesztően piszkos és romlott egyházi bombaüzletet.

Ennél azért szubjektívebb és gazdagabb volt a diskurzusunk. Tulajdonképpen már akkor tudtam, hogy igaza van. De a megrendültség, hogy életben maradtam, öreg szüleim is túléltek, habár csontig kifosztva, Csányon a parasztok segítő szeretete, a misék vigasztaló hangulata, és főként a munkatábor birkaóljában elhatározott fogadalom kötelező ereje – mindez így együtt rendíthetetlenül ellenállt Tibor érveinek. 1954 tavaszán katolizáltam.

Más kérdés, hogy jó néhány ponton mindvégig eretnek maradtam, mint például a pápai tévedhetetlenség elfogadhatatlan dogmája vagy a jézusi tanításban sehol nem szereplő cölibátus kapcsán, és még sorolhatnám. Úgyhogy én kezdettől fogva mindig „katolitestánsnak” mondtam magamat.

Kérdés: ma hogy döntenék? De ez a kérdés történelmietlen. Következzék tehát két fiatal lélek történelem előtti levélváltása.

***

[19]53. 3. 5.

Édes Tiborkám!

Nagyon szégyellem, hogy már olyan régen kaptuk meg a kedves hírt Rólad, és még egyikünk sem válaszolt a csatládból. De Te jól kell hogy tudjad, nem a közömbösség oka ennek a hallgatásnak, hanem a hétköznapiok kisebb-nagyobb kellemetlenségei, akadályai, amelyek tulajdonképpen nem is érdemesek említésre és mégis komoly gátak. Hallgattunk és nem ültünk le a levélíráshoz – de nagyon sokszor emlegettünk Téged és gondoltunk Rád. Tehát: nagyon sok boldogságot kívánok Nektek, nyugodt és megelégedett házasságot, teljes egyetértést és Istenben való

szilárd, mély hitet. Azt hiszem, mindabból következtetve, amit hallottam elhatározásodról, mindez meg is van és remélhetőleg meg is marad. Az embernek ilyenkor csak közhelynek ható mondatok jutnak eszébe és szeretne valami nagyon kifejezőt mondani – de végül nem sikerül. A Te feladatod, hogy a szürke frázisok mögött meglásd és megérezd az igazi szeretetet és őszinteséget, mely szebb formát nem talált magának.

Nagyon szeretném, ha egyszer bővebben írnál nekem, mindenről, ami történik Veled és főleg Benned. Én azt hiszem, az utóbbi évek minden csak félig-meddig is következetes, gondolkodó és főleg becsületesen gondolkodó embert olyan próbák elé állították, melyek külsőleg főleg anyagiak ugyan, de valójában messze túlvannak ezen, és a lelket kényszerítették végül is arra, hogy döntsön, válasszon, határozza meg, mit akar és hová tartozik. Én ezt olyan határozottan érzem, hogy gyakran mélységesen elszomorodom: íme, ilyen eszközökhöz kellett folyamodnia Istennek, hogy végül is szólásra bírja a közömbös, gógós vagy éppen rosszindulatú hallgatásba burkolódzott embert! Természetesen köztük vagyok én is, a bűn felismerése a bűntől még nem mentesít. Mindnyájan válaszúton állunk vagy állunk, hogy belevetjük-e magunkat az örvénybe, mely elnyeli öntudatunkat és lelkiismeretünket, jótékonyan elbódít – vagy pedig vállaljuk a szenvedést teljes öntudattal, küzdelmes hittel, de legalább tisztán, amennyire az élet tisztán hagyhat egy embert egyáltalán. Igen, ezeknek a nehéz éveknek és a szenvedésnek megvan a maguk rendeltetése: vége a halogatásnak, az állást-nem-foglalás erkölcstelenségének, a mindig messzibb tolt „megtérésnek” – Isten végül is tudni akarja, hányadán áll mindnyájunkkal külön-külön. Nem hivatkozhat senki arra, hogy nem kapott elég alkalmat a látásra. Hiszen erre régen sem hivatkozhatott senki – de mégis, a polgári jólét, a hétköznapi ütemesen ismétlődő biztonsága, a puha perzsák és mély karosszékekbe süppedő mindennapi élet, mely elringatja a kereső és kutató értelem nyugtalanságát, s mely elhitette, hogy minden rendben van: – mindez Isten előtt nem, de az emberek, egy bizonyos társadalom előtt mentségül, enyhítő körülményül szolgálhatott arra, hogy a lelket kiverte a gyom. Most az évek úgy jelennek meg a történelemben, mint körülépített folyosók, melyek csak ide, csak oda, csak amoda vezetnek. Nincs imbolygás, fölösleges kószálás a polgári nyugalom mezőin – folyosók vannak és mielőtt valaki belép az elötte álló időbe, dönthet, illetve döntenie kell, melyiken halad. Igen, nem mondok újat azzal, hogy Isten, amikor egyik kezével szenvedést ad, a másikat meg sem mozdítja, mert ugyanavval a kezével, mellyel a szenvedést osztotta ki, már áldást is adott. Akik átvészelték a választás éveit, akik életben maradunk – tudni fogjuk, hogy a világ, az emberiség két részből áll, és tudni fogjuk, kik tartoznak ide és kik oda, tudni fogjuk, mit várhatunk. Az emberek a bajban és szenvedésben megláthatták Isten arcát, ha akarták, és nem fordították el fejüket – és a bajban és szenvedésben nagyobb, sokkal nagyobb erő kell arra, hogy Isten arcától elfordítsuk fejünket, mint ahhoz, hogy nézzük őt és erőt kapjunk tőle. Igen, a békében és nyugalomban sok volt a keresztyény, de kevés a hívő. Most viszont egyre kevesebb a hitetlen és sok, egyre több a hívő keresztyény. Valódi reformáció ment itt végbe, nagyobb hatású minden eddiginél, reformáció, melyet nem ember, de Isten hajtott végre.

A Te hivatásod minden hivatás közül a leginkább magától értetődően szenteli magát arra, hogy az embereknek igazságot mutasson. Én, ha megpróbálok kilépni önmagamból – persze ez csak fikció –, és felvetem a kérdést, mi lenne az a feladat, amit el kell végeznem és milyen formában – szintén azt válaszolom: tanítani az embereket – válasz az első kérdésre, – és hogyan? – mint pap – válasz a másodikra. Az első válasz: tanítani – természetesen mindenképpen áll. A második már nem olyan egyszerű dolog.

Fabiny Tibor feleségével az '50-es években

Isten soha nem ad fölösleges tulajdonságokat és képességeket, még rosszakat sem. 15-16 éve diákkorom óta tudom és érzem, hogy az én hivatásom: írni. Ezt sutba dobni, félretenni annyit jelentene, mint Isten ajándékát nem venni semmibe. Írnom kell és az egyedüli, ami még nagyobb bűn lenne a hallgatásnál is, az, ha az Isten ajándékozta képességet nem az ő céljaira, hanem az ő céljai ellen használnám. Ezt tudtam mindég, de a feladat igazi mélységét, a teljes felelősséget csak itt éreztem meg Csányon. És törekvésem a legtokéletesebb kifejezésért együtt és egyszerre halad Isten szolgálatával. Keményen dolgozom és a munka imádság számomra.

Természetesen azt mondhatod: ha pappá leszel, az írásról nem kell lemondanod. Igen is, meg nem is. Az írás maga és az írás célja – tisztaság. De az anyag, ami összegyűlik, az élmény és tapasztalat – sokszor tiszta ugyan, de sokszor nem az. Pedig aki a világot, Istennek azt a világot ábrázolja, melyben a romlottság és fény, szenny és szépség, bűn és tisztaság keveredik – a tisztaság igényével és törekvésével ugyan, de át kell gázolnia mindezen. Ne érts félre, nem arról van szó, hogy a művészettel bizonyos rosszul értelmezett szabadságot akarok vásárolni magamnak. Nem. De nem vagyok, nem lehetek olyan gazdag mint művész, hogy a teljes tapasztalatról lemondjak. És ezt sem a tapasztalat kedvéért nem teszem, hanem a megismerés miatt, azt pedig nem kell különösebben hangsúlyoznom, hogy minden megismerés, még a bűnös is (a bűnbánaton keresztül) Istenhez vezet, hozzá visz közelebb. Ha én tanítani akarom az embereket, mint művész, aki ábrázol, akkor tudnom kell mindenről, ami körülveszi őket, bajt, bűnt és szenvedést is – különben nem valóságot ábrázolok és állítok eléjük és nem tudom őket meggyőzni, hogy a maguk világában is van megoldás, mindenütt. Tehát kibővítve és tökéletesítve előbbi mondatomat: a munka imádság számomra, de nem csak magamért, hanem az emberekért, mindenkiért. – Ha úgy látod, nincs igazam, válaszolj őszintén, nagyon örülnék neki.

Különben nagyjából egészségesek vagyunk. Apámnál néha előjönnek a régi fájdalmak, de különben jól tartja magát. Anyám szintén, az ő egészsége és ereje valóban csoda, még mindig nincs egyetlen ősz hajszála sem, és úgy dolgozik, mint egy gép. Hármunk közül – szégyenszemre és sajnós – mindenestre ő az egyetlen igazán munkabíró. Az én egészségem javult az utóbbi időben, a tüdőm – a Zsuzsa-féle gyógyszer nyomán – most már rendben van, asztmám persze hűséges és nem hagy el. Talán majd ettől is megszabadulok egyszer.

Hallom, hogy szegény Tibor bácsi milyen hősies küzdelmet folytat a kenyérkeresetért, az ő korában különösen nem gyerekjáték ez a kimerítő szélmalomharc. Apám is kijár néha ide az Állami Gazdaságba, szerencsére nincsenek súlyos kötelezettségek, és nem kell sokat dolgozni. Ez egy előny, ami viszont azt a hátrányt vonja maga után, hogy a kereset olyan minimális, hogy jóformán semmire sem jó.

Tiborkám, lassan búcsúzom és még egyszer Isten áldását kérem Rátok. Kézcsókjaimat és üdvözleteimet kérlek add át ismeretlenül is. Bizonyára van vagy lesz közös eljegyzési képetek, nagyon szeretném, ha kapnék belőlük egyet. Ha ráérsz, írd nekem minél hosszabban.

Sok szeretettel ölel

Arthur

Budapest, 1953. márc. 13.

Édes Arturkám!

Nagy örömmel, de egyúttal szegyenézzettel kaptam meg kedves gratuláló leveledet. Tudod, már annyiszor, de annyiszor gondoltam Rád, hogy jó volna írnom Neked, aztán arra gondoltam, hogy talán egyszer inkább felkereslek személyesen, hiszen levélben nem lehet a személyes beszélgetésben rejlő közvetlen kapcsolatot megteremteni. De így, hogy most írtál, addig is, míg személyesen találkozunk, örömmel ragadom meg az írás lehetőségét.

Mindenekelőtt köszönöm meleg, testvéri szívből jövő jókívánságaidat. Átéreztem a sorokon keresztül, hogy őszinte az, amit kívánsz. Remélem, hogy lesz alkalmam megnyasszonyomat Veletek is megismertetni, és remélem, meg fogja nyerni tetszésedet. Hit és műveltség területén egyaránt „partner”, olyan valaki, akiről feltétlen bizonyossággal tudom, hogy „hozzám illő segítőtársként” (1Móz 2,18) rendelte mellém Isten. Rendkívül intelligens, jó fejű, ugyanakkor gyermeki módon hívő leány. Közös az életcélunk: emberek szolgálata. A bűn és a halál béklyói között sýnlődő embereknek szeretnénk felragyogtatni az egyedüli utat a szabadulásra. De erre alább még visszatérek.

Az a mély és szíveddel (nem írógépeddel!) írt levél, amelyet nekem írtál, nagy örömmel és – bevallom őszintén – csodálkozással töltött el. Régóta nem volt alkalmunk a beszélgetésre, amikor utoljára volt szó közöttünk az Isten dolgairól, úgy érzem, még másként gondolkodtál. Hiszem, hogy a sok próba, a küzdelmes napok mind Isten formáló kezének az eszközei voltak, hogy a nyomorúságon és megpróbáltatásokon keresztül egészen magához tudjon vonni és eszközeként tudjon Téged is felhasználni.

Az immár 4-5 év távlatába vesző néhány beszélgetésünk is arról tett bizonyossá, hogy *Istennek terve van veled*. De akkor még ebből mindössze annyit láttam, hogy nem akarod még nyakadat Isten igájába hajtani. Emlékezz vissza Szász Máriaival hármásban folytatott beszélgetésünkre. Azért említem csupán, mert jóformán ez – és egy Nálatok, szobádban folytatott eszmecsere – az egyedüli, ami által lelked kérdéseitől a leveledből kivehető téglákon kívül néhány alapvető épületkövet tudok összerakni, hogy valamelyest előttem álljon az a titokzatos valóság, amit úgy hívnak: emberi lélek. Talán úgy is mondhatnám: ember. Mert tudom jól – hiszen magam is megtapasztaltam – hogy nem elszigetelt a lélek a testtől, még kevésbé a szellemtől: a három együtt alkotja az Isten képére és hasonlatosságára formált, de a bűn által annyira deformált embert. Ez a szó nemes értelmében vett ember, a lelki ember képe villant fel leveled olvasása közben. Azé a küzdő, gyötrődő, élete célját megtalálni kezdő emberé, aki a bűn „deformáltsága” után eljut az élő Isten által végzett csodálatos „reformáltság” állapotára. Lehet, hogy már régi Benned ez a folyamat, csak én nem tudtam róla, de hadd mondjam meg, hogy nagyon-nagyon boldog vagyok ennek az újjászülető léleknek a láttán, és egyedül Istent tudom magasztalni érte.

Mindazt, amit leveledben írtál – a jókívánság és családi vonatkozású közlések kettős pántján belül –, két kérdés-komplexumban tudnám összefoglalni. Nem mesterséges problémakonstruálás ez, úgy érzem, hanem magad adtad meg levelednek azt a kettős tartalmát.

Az egyik az, amikor felnyitod a körülöttünk vajúdó problémákat. A másik pedig, amikor a benned levő, életedet egzisztenciálisan érintő kérdéseket tárod fel.

Azt szeretném, ha az utóbbival kezdhetném. Sőt úgy érzem, az elsőnek a kérdését mindenképpen jobb volna a személyes beszélgetésünk tárgyává tenni.

Hadd térjek rá a második, de úgy hiszem, mindenképp elsőrendű fontosságú kérdésre. Személyes életed legszemélyesebb kérdésére. Istenhez való viszonyodra.

Kértél, hogy legyek őszinte. Az leszek, s hiszem, hogy nem neheztelsz meg érte.

Az az életcél, amit úgy fogalmaztál meg, hogy tanítani az embereket – mint művész –, talán mint pap: ennek a nemes életcélnek a gyökereit szeretném világosan látni. Ezt magam leveledből „kixezetálni” sajnos nem tudom, nem is szeretném, hiszen a leírt szó sokkal több félreértésre adhat alkalmat, mint az élő beszéd, melyet rögtön tovább

lehet fűzni, meg lehet magyarázni. Ezért legjobban azt szeretném, ha legközelebb bővebben írnál erről a közelebbi kérdésről: mi az, ami erre a nagy szolgálatra indít.

Hogy mégis megmondjam nyíltan addig is, mit látok, az az, hogy Istennek az a vezetése, amellyel eddig elhozott, és a körülöttem gigászi harcot vívó emberiségnek a sok gyötrő kérdése az, ami erre indíthatott.

Az „embert” ismered. A Isten „vezetését” megtapasztaltad. De vajon ismered-e Istent, aki Jézus Krisztusban lett megváltó Urad?!

Látod, azért teszem fel ezt a kérdést ilyen élesen s határozottan, mert ez a kérdés gyökere szerintem, és minden további ebbeli állásfoglalásodtól függ. Az egyetlen kérdés ez: hogyan viszonyulsz szíved szerint Jézus Krisztushoz?

A kérdés nem olyan egyszerű, amint az első pillantásra látszik. Hiszen a középiskolai hitoktatás – ha egyáltalán annak volt nevezhető – és a sok Lélek nélküli igehirdetés gondoskodott arról, hogy felnőtt ifjaknak maguknak felnőtt korban kelljen csak ezzel a kardinális kérdéssel szembenézniük. E külső körülményen kívül az is indít ennek a kérdésnek a felvetésére, hogy levedben többször is beszéltél Istenről, de ez a szó: „Jézus Krisztus” sehol sem volt olvasható. Sok olyan művelt, felvilágosult embert ismerek ugyanis, akik „hisznek” egy Istenben, aki talán a legmagasztosabb, legtökéletesebb Eszme, de nem olyan Személy, Aki saját lényét egy egyszerű, hozzánk mindenben – kivéve a bűnt – hasonlóvá lett emberben, mégpedig egy názáreti ácsfiúban, egy megvetett zsidóban nyilatkozta ki. Átgondoltad-e már ezt, Arturkám, és magasztos gondolataid közé be tudtad-e fogadni gyermeki, alázatos, de rendíthetetlen hittel, hogy ez az ember a Te Megváltód, ez az Istenember a világ Megváltója. Aki először koldusszegényen jött, istállóban született és a rabszolgák és gonosztevők bitófáján halt meg – azért, hogy váltságahalálával életet és üdvösséget: váltságot szerezzen az emberiségnek: hogy az egyedüli megoldást adja a bűn és halál rabságában szenvedő emberiségnek Isten ingyen kegyelmét, amellyel az Ő halálát és az Ő igazságát tudja be a mi igazságunknak, hogy ezáltal aki csak hisz Őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen?!

A Jézushoz való viszony az egyedüli döntő kérdés a Te életedben is. Ha megtapasztaltad és elfogadtad kegyelmét, amellyel eddigi bűneidre ingyen, szeretetéből bűnbocsánatot ad és azt soha szemedre nem hányja többé, ha megtapasztaltad ezt a szeretetet, akkor ez a szeretet és az ebből fakadó hála lehet az az egyedüli helyes rugó, amely az emberek felé való szolgálatra indíthat. Minden más indítás hibás, mert nem azt a célt tartja szem előtt, hogy másokat is a bűneik bocsánatához s ezzel problémájuk megoldásához elvezetni: ahhoz az Úrhoz, aki ott, a Golgotán Kr. u. 30 körül legyőzte a bűnt és legyőzte a halált, azzal, hogy Isten feltámasztotta. Ezzel ad élő reménységet mindazoknak, akik a haláltól való félelmük és a bűnben való rabságuk miatt egész életükben rabok voltak. S akikhez ezt a drága örömhírt (= evangéliumot) elviszed, az boldogan talál majd megoldást élete minden sajnó kérdésére és sebére. Ő: a zsenge, aki elsőnek támadott fel és ma is él (Veled van minden napon!) Ő akar szolgálatba állítani: Ő akarja, hogy kegyelmét hittel fogadva újjászületett szívvel vezess el másokat is az Ő megismerésére.

[19]53. 3. 19.

Tiborkám!

Mondanom sem kell, mennyire örültem gyors és kimerítő, és ami a legtöbb, további beszélgetésre alkalmas adó válasznak. Az én hasonlóképpen gyors válaszom talán kicsit önző motívumokból fakad, de ez csupán annyit jelent, hogy ha ez az önző motívum nincs, úgy mondjuk – engedve levélírói lustaságomnak – egy héttel később felelek Neked. Mindjárt a levél elején kibököm a dolgot, hogy azután túladván ezen a kis opportunistabűnömön, nyugodtan beszéljünk.

Azt kérdezted, van-e Bibliám? Igen, van, és elkísér mindenüvé. Tavaly télen, amikor munkaszolgálatra behívtak, a

Bibliát elvittem oda is, s bár ritkán jutottam olyan nyugodt, csendes perchez, hogy olvasni tudjam, a tudat, hogy velem van, s az a néhány alkalom, amikor olvashattam belőle, nyugalmat és békét adott a szenvedésben. Pedig ez a békesség és nyugalom szinte lehetetlennek látszott olyan körülmények között, mint amilyenben akkor voltam: kívülről, a világ felől a szadista kínzás, belül pedig az egyre hatalmasodó betegség gyötört. Igen, nagyon szépen köszönöm, figyelmedért igen hálás vagyok – van Bibliám. De... Él itt egy sorstársam, velem egykorú fiatalember. Kedves és jó fiú, de a lélek dolgaiban még igen bizonytalan (nem vagyunk mindnyájan azok? Dehogyanem!) Most, március 27-én lesz a születésnapja, és szeretném meglepni egy Bibliával. Tehát arra kérnélek, amennyiben Neked ez semmiféle költségébe nem kerül, küldjél egyet, nagyon hálás lennék érte. Amennyiben pedig nem jelent az én körülményeimhez képest nagyobb anyagi áldozatot, úgy kérlek, írd meg az összeget és én postán elküldöm. Nem haragszol?

A levelemben felvetett kérdésekre sorra válaszolok, legfőképpen kiemelve azt, ami még nagyon-nagyon bizonytalan bennem.

A lélek, a test és a szellem triumvirátusa, melyről Írsz s melynek együttes neve: ember – egyike azoknak a legősibb problémáknak, melybe mindig beleütközünk s melyben legtöbbször el is botlunk. Az ember mindég és mindenütt önmagába ütközik és önmagán botlik el. Ezért reménytelen mindenfajta külsőlegesen szociális próbálkozás a világ megjavítására. Igen, ez a triumvirátus teszi lehetővé, hogy az ember az egyedüli lény, aki önmagáról és arról, ami túl van rajta, gondolkodni tud. De a Teremtőnek ez az eléggé fel nem mérhető ajándéka felelősség is: akinek a lehetőségei végtelenek, az előtt a bűn éppen annyiszor lehetséges, mint ennek ellenkezője, a büntelenség. Ez egyszerű logika. Tehát akkor, amikor Isten az embert olyan elképzeltetetlenül magasra emelte minden teremtmény fölé, olyasvalamivel ajándékozta meg őt, mely majd eldönti, méltó-e erre az ajándékra? És ha nem, akkor az ajándék a romlást jelenti számára.

Igen, nehéz együttes ez. A lélek tiszta és becsületes, de szándékait mindig megkontrázza valami és sokszor elfárad. A test – akaratában gyenge, vágyaiban pedig erős. A szellem pedig, mely talán elsősorban arra hivatott, hogy a testet kibékítse a lélekkel – igen gyakran fölöslegesen okos és majdnem mindég gögös. Nem hiába mondta Jézus: boldogok a lelki szegények... igen, Ő arra intette az embert, hogy vigyázzon, mert a drága ajándék mérge is lehet. A sátán mindenekelőtt okos: entellektüel. Ezért olyan hatalmas a mi nagyon is intelligens huszadik századunkban. És jobb egy növény szeretetével szeretni Krisztust, mint „okosan” kételkedni benne – amivel nem azt akarom mondani, hogy okosan nem lehet szeretni Őt. A szellem Isten ajándéka, tehát azért kaptuk, hogy jól sáfárkodjunk vele. De jobb nem sáfárkodni, mint rosszul.

A testet szintén Istentől kaptuk, és valószínűleg nem azért, hogy elnyomjuk, hanem legyőzzük. Az aszketizmus – ez még nem száz százalékos meggyőződés, tehát azt mondom: valószínűleg – nem helyes megoldás. A testet is ápolni kell, erősíteni és tökéletesíteni, hogy méltó hordozója legyen a teljes embernek. A test bűnei – betegségek, még akkor is, ha éppen a túlcserélődött egészség és „természetesség” látszatát keltik. Igen, a „természetre”, a „természet parancsára” gyakran hivatkoznak azok, akik szolgálói lettek, ahelyett, hogy uralkodnának rajta. A testet öntudatosítani éppoly fontos feladat, mint a gondolkodást – el kell jutni oda, hogy nem érnek meglepetések részéről. A tökéletes, öntudatos test, a teremtés eredeti szándékai szerint való test éppoly büntelen, mint amilyennek a léleknek kellene vagy kellett volna lenni. – Persze mindenfajta ilyen szétválasztás csak képletesen lehetséges, hisz az ember egyetlen egység, s csak azért beszélünk így, mert csak beszédben tudjuk kifejezni magunkat: mégpedig a szó véges és gyarló arra, hogy Isten teremtett valóságát tükrözze.

Leveledben életcéloom gyökereiről kérdezel. Néhány mondatban felelek, pedig hosszú napokat tudnék mesélni róla. Tehát először: Isten felelősséget adott rám, amikor az írás tehetségével megajándékozott. Elszámolással tartozom Neki, minden téren, de elsősorban erről. Pro secundo: Isten a közelmúltban félreérthetetlen világossággal tudtomra adta, hogy figyel és segít, mindég mellettem van. Ezt olyan közvetlen élményszerűséggel éltem át, hogy számomra ez ettől az időtől kezdve a legélőbb, legvalóságosabb, legnagyobb realitás. Őt kell szolgálnom, mert más szolgálni nem lehet. Th. Mann a bibliai Józsefről mond valami nagyon szépet és megragadót: József mindég tudta és érezte, hogy egy Történetnek, Isten történetének szereplője s eszerint cselekedett. Talán – egy nagy író kifejezőerejének segítségével – így tudnám leginkább érzékeltetni azt, ami bennem van, s ez a tudat nem gőgöt szült a lelkemben, hanem alázatot – ez természetes. Ha nem így volna, a hamisságok papírkosarába dobhatnám minden leírt mondatomat. Aki Isten nagyságát és kegyelmét egyszer átélte – soha nem lehet gőgös.

És most, végül, a leglényegesebb kérdés: Isten, aki Jézus Krisztus lett. Igen, helyesen tapintottál a legkényesebb pontra, melyben a becsületes emberek nagy része sem tud állást foglalni, húzva a döntést, nem gondolva arra, hogy csak önmagát csalja meg. Jézus Krisztus nélkül nincs kereszténység, Ő az alapkö, aki Őt nem veszi észre, és kitér a kérdés elől, az nem keresztény. Ez a kezdet, amely eldönti valakiről: keresztény-e vagy sem – s csak utána jön a többi, szintén lényeges kérdés, de már a keresztényi mivolton belül, mely a protestantizmusban (csak henyesség, hogy egy kalap alatt beszélék „protestantizmusról”), katolicizmusban stb.

Krisztus és a krisztusi megváltás az, ami minden más vallás fölé emeli a kereszténységet, az egyetlen igazság fényébe. A vallás, az istenkeresés milyen magas fokára jutottak el a buddhisták, a kínaiak, a mohamedánok! De a végső igazságtól távol állnak, mély bölcsességükben sem jutottak tovább a pantheizmus különbözőképpen megnyilvánuló formáinál. Egyik sem jutott el a személyes Istenben való hitig, Krisztusig s a megváltás realitásáig. A Buddha-szobrok, a görögök és rómaiak istenszobrai természeti erők manifesztációi, s bár tanúságot tesznek az ember vágyáról személyes Isten után, de az emberi gyarlóságot követték, az Isten után való vágyakból bálvány lett. Nem Isten teremtetta a maga képére az embert, hanem az ember a maga képére formálta istenét. A zsidók pedig, akiknek Isten megmutatta magát, a döntő, végső lépésnél megtorpantak: hitük nem volt elég erős, hogy a Megváltót befogadják.

Igen, Tiborkám, hiszek Krisztusban, s tudom, hogy személy szerint megváltott engem is – de ez a hitem még nem elég erős: túl közel állok még múltbeli vívódásaimhoz, melynek éppen Krisztusban való hitem volt a sarkalatos pontja. De imádkozom, és az imádságban a hit egyre erősödik – jobban kifejezve szilárdul, hisz a hit csak erős lehet. De gyakran nem elég szilárd...

Tiborkám, búcsúzom, remélem, nemsokára kapok Tőled választ. Sokat jelentenek számomra ezek a beszélgetések.

Add át mindenkinek kézcsókjaimat, üdvözleteimet, kedves arádnak külön is.

Sok szeretettel ölel

Artúr

Görgy Gábor (eredeti neve Görgy Arthur) Kossuth-díjas író, költő, dramaturg, rendező. 2002 és 2003 között a nemzeti kulturális örökség minisztere volt. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia alapító tagja. 1992–1998 között a Magyar Írószövetség elnökségi tagjaként tevékenykedett. 1994-ben a Magyar Televízió művészeti vezetőjévé nevezték ki, pozícióját 1996-ig viselte. Szintén 1994-ben a Magyar PEN Club alelnökévé, 2001-ben elnökévé választotta. 2000-ben a Bibó István Közéleti Társaság alelnöke lett.

Norvég olvasónapló

Kun Árpád *Megint hazavárunk* című regényének végén az íróval azonos nevet viselő főhős családjával megérkezik Norvégiába. Ugyanakkor Kun Árpád regénye is megérkezik az északi országba, legalábbis a műfaját tekintve, hiszen az önéletrajzi, autofikciós regény az utóbbi évtizedben erős irodalmi hullámként jelent meg a norvégoknál (bővebben olvashatunk erről a kérdésről a Tor Eystein Øveråsszal készült interjúban). Az északi irodalomban hagyományosan erős pszichológiai regényeken belül ezek a könyvek különösen kendőzetlenül tárják fel a lelki folyamatokat, akkor is szégyenlősség nélkül, ha az író saját magáról ír, de akkor is, ha közeli hozzátartozóiról van szó. Az alábbiakban bemutatásra kerülő öt kortárs norvég regényt a szülőktől való elszakadás és ezzel együtt a felnőtté válás kérdései kötik össze, amelyek megválaszolásáért a szerzők a '60-as, '70-es években átélt kamaszkorhoz nyúlnak vissza. A folyamat stációi lehetnek a megtagadás, a szülők megöregedése, halála, elgyászolása.

Per Petterson: *Megtagadom*

Scolar Kiadó, Budapest, 2015. Ford. Földényi Júlia.

A többi, itt bemutatásra kerülő regénytől eltérően a *Megtagadom* nem önéletrajzi könyv, azonban – mint ha Petterson mindig ugyanazt a regényt írná – itt is meghatározó mozzanat a szülőktől való elszakadás, amit nehéz elvonatkoztatni az író életét meghatározó eseménytől, a szüleit és más családtagjait ért tragikus kompbalesettől. A regényt maga az író mutatta be Budapesten 2015-ben. Az írói munkáját meghatározó vagy a regényekbe átszivárgó személyes részletek közül sokat megtudhattunk ezen a találkozón. Édesanyjáról utolsó emléke, hogy amikor elolvasta első regényét, így reagált rá: „Remélem, a következő nem lesz ilyen gyerekes.” Apja utolsó mondata pedig ez volt hozzá a végzetes

út előtt: „Te nem jössz?” Testvérel együtt tudatosan döntöttek úgy, hogy két évig fognak segítő csoportba járni, azután továbblépnek a tragédián. Ez a tudatosság köszön vissza a *Lótolvajok* kulcsmondatában: „Te döntöd el, hogy mikor érzel fájdalmat.” A több regényében is megjelenő ikrek szerepeltetésének nincs önéletrajzi vonatkozása, ezzel szemben Jim visszatérő pánikrohamait a *Megtagadom*ban pont úgy írta meg, ahogyan az vele is történni szokott. Korábbi, magyarul megjelent regényeit, a *Lótolvajokat* és az *Átkozom az idő folyamát* a *Credo* 2012/2. számában mutattam be.

Petterson több interjúban elmondta, hogy Knut Hamsun művészete hatással volt rá. A *Lótolvajok*ban azt a természeti romantikát ismerhetjük fel, amit Hamsun *Pán* című regényének és a Nobel-díjat kiérdemelt *Édes anyaföldnek* a hősei képviselnek, akik a civilizációból a természetbe menekülnek, erdei házba vonulnak vissza. (Finom utalásként a *Lótolvajok* főhőse apja kunyhójában az asztalon Hamsun regényeit találja.) Ezzel szemben Petterson *Átkozom az idő folyamát* és *Megtagadom* című regényei annak a nagyvárosban bolyongó, helyét nem találó hamsuni hősnek a hagyományát folytatják, amilyenek a 19. század végén írt, de ma is modernül ható *Éhség* elbeszélőjét ábrázolja a korabeli fővárosban, Kristianiában. A *Megtagadom*ban a mai Oslóban keresi a helyét két férfi, Jim és Tommy, akik a '60-as években elválaszthatatlan barátok voltak egy kelet-norvégiai kis faluban. A regény kezdő jelenetében harmincöt év után véletlenül találkoznak egy külvárosi szigeten. Jim, akit mélyen vallásos anyja nevelt, ma a társadalom peremén él, hajnalban horgászni jár a szigetre. Tommy és testvérei annak idején szadista apjukkal maradtak magukra, miután anyjuk elszökött otthonról. Tommy, megunva a folyamatos bántalmazást, egy baseballütővel eltöri apja lábát. Az apa ezután eltűnik, a testvérek pedig különböző nevelőszülőkhöz kerülnek. Napjainkra Tommy meggazdagodott, a Jimmel való találkozáskor Mercedesszel jár. Történetük kamaszkorukban, 1966–71 között és a

regény jelen idejében, a 2000-es évek elején zajló rövid jelenetekből áll össze.

Petterson regénye a korábbiaknál skandinávosabb, rövid szikár sorokból épül elbeszélés, ahol a múlt eseményeit Tommy, Jim, Tommy nővére és az író váltakozó narrációjában megszólaló töredékekből az olvasónak kell összeraknia, sőt a végén az olvasó írja tovább, hogy a nyitott befejezés reményt vagy végtelen reménytelenséget jelent-e. Korábbi regényeihez hasonlóan itt is fontos szerepet játszik egy-egy kinagyított jelenet. A két fiú barátságának fordulópontja, ami Jim további életére meghatározó jelentőségű, egy befagyott tavon történő korcsolyázás.

Petterson szemére vethető, hogy mondanivalóját kissé szájbarágósan adja elő, így a regény címe, „megtagadom” (norvégul *jeg nekter*) legalább három szereplő szájából is elhangzik. Számukra az egyedüli kiutat, továbblépési lehetőséget az jelenti, ha – apjukkal vagy házastársukkal – terhessé vált kapcsolatukat el tudják utasítani. Tommy nevelőapjának halálos ágyán azt a kérdést is felteszi, hogy vajon a halál megtagadható-e. Bár a kissé didaktikus és nem teljesen összeálló történetnél erősebbnek érzem a korábbi könyveit, de Petterson regénye az ilyen pontokon fájdalmasan személyessé válik, és azt érezzük, hogy most is hitelesen ír elveszített kapcsolatainkról.

Karl Ove Knausgård: Halál

Magvető Kiadó, Budapest, 2016. Ford. Petrikovics Edit.

Pettersonhoz hasonlóan Knausgård könyve is a szülő – az apa – gyászkönyve. Ám míg Petterson könyve a szülők elvesztéséről csak áttételesen szól, és a regény a végsőkig fokozza a tömörítést, elhallgatást, minimalizmust, addig a *Halál* mindennek az ellentéte, egy végtelenül áradó és nagyon direkt önéletrajzi regényfolyam első kötete. Knausgård egy interjúban elmondta, hogy könyve nem ismer semmiféle kompromisszumot, és nem veszi figyelembe se családtagjait, se barátai szempontjait. Itt mindenki a saját nevére szerepel. És valóban, a leírt tények, nevek akár az interneten is visszakereshetők, el-

lenőrizhetők. A sok regényt bevezető közhelyes mondat ennek a műnek az elején kifordítva így szerepelhetne: „Minden eltérés a valóságtól csak a véletlen műve.” A hatrészes, több ezer oldalas önéletrajzi regényfolyam 2009–2011 között jelent meg Norvégiában. A sorozat eredeti címe *Min Kamp*, amelynek provokatív jelentése német fordításban a leginkább érthető: *Mein Kampf*. Hazájában elsöprő siker lett, félmillió példányban adták el, de a regényt világszerte izgalmas és újszerű irodalmi vállalkozásnak tartják, amit tükröz, hogy több mint húsz nyelvre fordították le.

A történet két fő szála a '70-es években és a regény írásának idején, a 2000-es évek első évtizedében játszódik. A jelen idejű történetben az író értesül apja haláláról, és bátyjával Dél-Norvégiába utaznak, hogy előkészítsék a temetést. A múltban a szülők válásáról és a magára hagyott kamaszfiú napjairól olvasunk, elsősorban az apjával való kapcsolatáról vagy inkább annak hiányáról. A jelenben a fiúk azzal szembesülnek, hogy apjuk élete utolsó éveiben hazaköltözött az őt mindenben kiszolgáló 85 éves nagymamához, és annak lakását bűzlő, mocskos romhalmazzá változtatva halálra itta magát.

Egy regénynél – fikciónál – megszoktuk, hogy az író szelektál, az eseményeknek jelentősége van, hozzájárulnak a szereplők jellemzéséhez vagy előreviszik a cselekményt. Knausgård könyvében, miként az életben, ezt a segítséget nem kapjuk meg. Az író el akarja hitetni velünk, hogy nem regényt olvasunk, hanem valóban az életét írja meg, ezt a célt szolgálja a könyv ritmusa is, ami időnként már-már az unalomig és az olvashatatlanságig lelassul, időnként pedig letehetetlenül izgalmassá válik. Az utolsó 130 oldal a lakás kitakarításának folyamatát írja le aprólékosan, ami egyúttal az apa által hátrahagyott mocskok felszámolását jelenti, és így ez a takarítás szimbolikus jelentést kap. Ezt erősíti a takarítás közben kialakuló ötlet, hogy a halotti tort a kitakarított lakásban fogják megtartani. Ez az időt és kemény fizikai erőfeszítést igénylő takarítás adja meg a fiúknak a szeretett és gyűlölt apával történő leszámolást, megnyugvást, amit az utolsó oldalak sugallnak. A könyv rejtett kérdése számomra: ha az élet ilyen izgalmas, időnként

szimbolikus, sőt katartikus is tud lenni, akkor mi szükség van arra, hogy az irodalom tükrét használjuk a megismeréséhez?

Mintha ugyanezt kérdezné Tor Eystein Øverås egy esszéjében (bár, mint a vele készült interjúból kiderül, azt Knausgårdnál és a többi autofikciós norvég regény-nél jóval korábban írta): „De miért olvasunk egyáltalán? Miért nem elég csak élni? És ha az embernek szüksége van arra, hogy elemezzen, miért nem elégszik meg az-zal, hogy megkísérli megérteni azt az életet, amit ténylegesen él? Szükségem van erre a szűrőre, a filmre és az irodalomra, magam és az élet mellett? Miért lesz a film és az irodalom ürügy arra, hogy az életről beszéljünk, és ürügy az élet, hogy az irodalomról beszéljünk?”

Végül, a könyvet letéve csak egyben reménykedhetünk, hogy hamarosan kézbe vehetjük a többi öt kötetet is.

Kim Leine: Kalak

Scolar Kiadó, Budapest, 2016. Ford. Soós Anita.

Leine önéletrajzi regénye szintén aparegény, az apával való szakítás regénye. A *Kalak* a norvég származású, Dániában alkotó író első műve volt 2007-ben, de magyarul először a 2012-ben megszületett *A Végtelen-fjord prófétáit* adták ki, aminek oka, hogy utóbbival nyerte el az Északi Tanács irodalmi díját. A sorrendnek ugyanakkor van jelentősége, hiszen a 18. század legvégén játszódó *A Végtelen-fjord prófétáinak* főhőse ugyanúgy a Norvégia–Koppenhága–Grönland háromszöget járja be újra és újra, mint maga az író a kíméletlenül őszinte *Kalakban*. Ráadásul a hosszú térébeli utazásokkal párhuzamosan egymáshoz hasonló belső, lelki utakat járnak végig a szereplők. A két regényt egymás után olvasva szemünk előtt formálódik át a tapasztalat fikciává.

A két regény között a legszorosabb kapcsolatot Grönland jelenti, a zord és gyönyörű vidék mágnesként vonzza vissza újra és újra a két főszereplőt. Leine könyveit már az is lebilincselő olvasmánnyá teszi, hogy a grönlandi világot és a grönlandi embereket egyedülál-

lóan személyes közelségbe hozza. Az egyik történetből megismerhetjük a sziget erőszakos dán kolonizációját, a másiktól annak mai eredményét, a rideg telepeket, ahol dánok és őslakosok kölcsönösen lenéznek egymást.

A *Kalak* főhősét, Kim Leinet szigorúan vallásos anyja nevelte Norvégiában, egy Jehova Tanúi közösségben. A regényben a fiú történetét 17 éves korától kísérelhetjük végig, amikor a benne félelmeket keltő tanok elől Koppenhágába szökött, ott élő apjánál remélve menedéket. Eleinte úgy tűnik, megtalálja a biztonságot, és kinyílik előtte az addig elzárt világ, azonban hamarosan kiderül az őt befogadó apa perverzítése, aki visszaél a kínálózó lehetőséggel, és szexuálisan kihasználja a fiát. A felnőtté váló Kim, bár szerelmi hódításaiban rendkívül sikeres, képtelen tartós kapcsolatot kialakítani. Ápolóként Grönlandra kerül, ahol önfeláldozó munkát végez, és – más dánoktól eltérően – be tud illeszkedni az őslakosok közé, azonban munkáját ellehetetleníti, hogy depressziós és súlyos morfiúmfüggő lesz. Fokozatosan tudatosul benne, hogy élete kudarcait az apja által elkövetett bűn determinálja, és ettől kezdve létkérdés számára a vele való teljes leszámolás.

Bár már a rövid összefoglalóból látható, hogy a kamaszkori szexuális abúzus egész életre szóló kihatásának, a promiszkuitásnak és a drogfüggőségnek olyan tabudöngető bemutatásáról van szó, aminek még a végigolvasásához is lelki erőre van szükség, ráadásul ez az önfeltárás nem szükölködik naturalista leírásokban, a regény mégis az első sortól magával ragad, egészen az utolsó, gyönyörűen kétértelmű sorokig, melyek így hangzanak: „Egy darabig még álldogálok, figyelem a sötét ablakokat. Fent vagytok. Tudom, hogy fent vagytok.”

Linn Ullmann: Nyugtalanok

Scolar Kiadó, Budapest, 2016. Ford. Pap Vera Ágnes.

A harmadik önéletrajzi regény szintén jól ismert norvég író alkotása, aki nálunk is népszerű, eddig öt regényét olvashattuk magyarul. Persze emellett, hogy Linn Ull-

mannról tudjuk, hogy jó író, a *Nyugtalanok*at még izgalmasabbá teszi, hogy szüleiről, Ingmar Bergmanról és Liv Ullmannról szól. A rendező és filmjeinek első számú színésznője is megírta már korábban saját memoárjait, Bergman *Laterna magica* (1987), Liv Ullmann pedig *Változások* (1977) és *Választások* (1984) címmel. Linn Ullmann könyvével tehát újra belépünk a jól ismert Bergman-univerzumba. A könyveket egymás után olvasva olyan, mintha egy posztmodern regényt alkotnának, ahol három narrátor nézőpontjából ismerjük meg a bergmani világot, Fårö szigetét. A felszínes és sokszor önigazoló világszép sztárszínésznő és a filmekről és színházról mindent tudó rendezőszeni hangja után lányuk visszaemlékezése szépen komponált irodalmi alkotás. A kirajzolódó világ Bergman körül forog, aki nemcsak a színpadon és a filmekben volt rendező, hanem gondosan megtervezte és felépítette a szigeten életük díszleteit a lakóháztól a pajtában kialakított házimozsiig, ahol mindennap három órakor kezdődött a közös filmnézés szertartása. A rendező előre leírta a lányával tervezett közös karácsony napirendjét, és megrendezte a koporsó elkészítésétől a sírhely körültekintő kiválasztásáig saját temetését is.

Linn Ullmann visszaemlékezésének vázát azok a magnófelvételek adják, amelyeket 85 éves apjával készített, azzal a céllal, hogy közös interjúkötet legyen belőle. Mire a régóta tervezett beszélgetésekre sor került, Bergman emlékezete már kihagy, csak töredékek születnek. Belőlük építkezve a *Nyugtalanok* is töredékes visszaemlékezés, ami az író gyermekkorától az apja temetéséig tartó időszakot öleli át. A szilánkokból kirajzolódik apa és lánya bensőséges kapcsolatának története, amely a szigorú apai rendszabályokhoz alkalmazkodni igyekvő kislánnytól az öregembert a sírba kísérvő felnőttségig tart. A fordulópontot, a hanyatlás kezdetének tetten érhető pillanatát az jelenti, amikor a pontosságot mindig fontosnak tartó, soha sehonnan el nem késő Bergman 17 percet késett a közös filmnézésről, és egy árva szót sem vesztegetett a dologra.

Azért is érdemes újra kézbe vennünk Bergman *Laterna Magicáját*, mert itt bukkanhatunk rá Ullmann

könyve, a *Nyugtalanok* (norvégul: *De urolige*) címének kulcsára: „Lassan és észrevétlenül eltűnik életemből leg-hűségesebb útítársam: a nyugtalanságom, amit egyformán örököltem apámtól és anyámtól, ami identitásom centrumában helyezkedik el, a démonom, de egyben a barátom és hajcsárom is. Nemcsak a fájdalom és a szorongás, a helyrehozhatatlan megaláztatás érzése halványul el bennem; elgyengül és elenyészik kreativitásom hajtóereje is.” Linn Ullmann könyve erről a nyugtalanságról szól, amely apja és anyja művészetének a hajtóereje volt, amely mellett egy kislányra nem juthatott elég idő és figyelem, de amelyet megörökölve, írói munkájával ő maga is beállt a nyugtalanok közé.

Cecilie Enger: Anyám ajándékai

Typotex, Budapest, 2015. Ford. Petrikovics Edit.

Ullmannhoz hasonlóan Cecilie Enger könyvének is fájdalmas alapkérdése: felismerhető-e az a pont, ahonnan a halálhoz vezető út már visszafordíthatatlan?

Az író testvéreivel és családjaikkal egy külvárosi lakásban gyűlik össze Oslóban, hogy Alzheimer-kórral intézetbe került édesanyjuk otthonát felszámolják. A tárgyakat válogatva kezébe kerül egy köteg sűrű füzetlap, amelyre anyja évről évre feljegyezte az összes karácsonyi ajándékot, melyeket családtagjainak adtak, és amelyeket ők maguk kaptak. Az első lista 1963-ból származik, amikor Cecilie született, az utolsó 2003-ból. A napjainkban játszódó kerettörténet – az anya haláláig tartó fél év – és az ajándéklisták alapján felidézett emlékek sokrétegű regényt eredményeznek.

A regény körüljárja az ajándékozás kulturális antropológiai kérdéseit, az ajándékok önmagukon túlmutató jelentését, az általuk közvetített üzeneteket, amelyek által az ajándék szimbolikus jelentést nyer két ember kapcsolatában.

Második rétege egy norvég középosztálybeli család története, és mivel a család értelmiségiekből, művészekből áll, képet kaphatunk Norvégia kulturális életéről, politi-

kai mozgalmairól is a 20. század második felében. Gazdag tárháza ez mindazoknak a könyveknek, zeneműveknek, képzőművészeti alkotásoknak, melyeket akkoriban fontosnak tartott az, aki naprakész akart lenni. A '60-as, '70-es években az ajándékok között szerepelnek például a ma már rég elhunyt klasszikusként olvasott Johan Borgen frissen megjelent új könyvei. A korszemlekre jellemző volt, hogy ismert művészek műveikkel aktuálpolitikai kérdésekben is állást foglaltak, így például Dag Solstad egy regényével, Hans Scherfig pedig a festményeivel tiltakozott az Európai Gazdasági Közösség ellen.

Mindezek mellett a regény legszebb és legfájdalmasabb rétege az anya leépülésének és halálának rendki-

vül személyes, érzékeny bemutatása. Ez a könyv nem a szülővel való küzdelemről, a gyerek vádjairól, konfliktusos fiú–apa, illetve lány–anya kapcsolatról szól, mint a többi, itt megismert regény. Petterson hőse, az életét tudatosan kézben tartó Tommy és Kim Leine felnőttként szakít az apjával, Knausgård a gyász során számol le vele. Ullmann regényét végigkíséri a vád, hogy az önkitaljesítő anya elhanyagolta kamaszodó lányát. Velük szemben az anyját élete végéig elkísérő Cecile Enger már kellő távolságból idézi fel a gyerekkor emlékeit, ahonnan szemlélve a szülei házasságát gyakor szétrobbantó feszültségek is derűs történetekké szelídülnek.

Kézdy Pál

Sárga, csilingelő

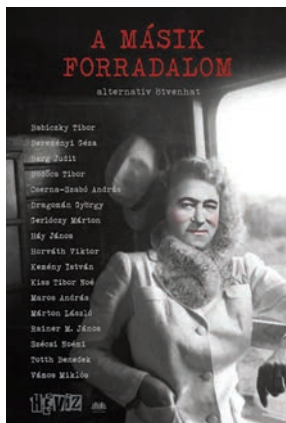
A másik forradalom. Alternatív ötvenhat. Szerk. Cserna-Szabó András – Szálinger Balázs. Cser Kiadó, 2016.

Apámat ha faggattam, mondjuk '56 kapcsán, egy borongós március 15-én, amikor a városi megemlékezések helyett libegőzni mentünk a János-hegyre, hogy meséljen arról *a másik forradalomról* is, mert arról a likas zászlón, a szobordöntögetésen és azon túl, hogy Pákh Tibi bácsit meglőtték a Kossuth téren, nem sokat tudok, akkor Apám mesélt, míg sétáltunk az erdőn át a János-hegy felé, mesélt a Széchenyi-kilátó előtt, mesélt a Normafánál, mesélt az újabb erdőn át, még a libegőn is. Én pedig kérdeztem, és jól kérdeztem, amennyire egy alsó tagozatos fiú tud, és ő folytatta, olyan szavakkal, hogy én is megértsem, és amikor már lent voltunk, a libegő aljánál, akkor megköszöntem a történetet, és feltettem a nagy kérdést, amit addig halogattam, és ami úgy kezdődött, hogy „Mi lett volna, ha...” Apám először meghökken, nem széles mozdulatokkal, csak abból lehetett látni, hogy

elhallgat, elgondolkodik, majd azt mondta halkán: „Nem tudom.” Én nem olyan gyerek voltam, akit egy ilyen válasszal el lehetett volna hallgattatni, mert habár ő nem tudja, attól még én tudni akartam. Feltettem hát újra és újra a kérdést, mire egy kicsit epésen – ha nem is Leopold Rankéra hivatkozott, mint a recenzeálandó

novellaantológia szépírói között megbújó történész Rainer M. János, de mintegy, Ranke elvei nyomán – visszakérdezett, ahogy történészhez illik: Ha nagymám sárga lenne és csilingelne, ő lenne a villamos? Kérdő hangsúllyal mondta, elhagyva az „-e” tapadószócskát.

A Cserna-Szabó András és Szálinger Balázs által szerkesztett antológia ezt a játékteret nyitja meg, amelyben tizenhat szépíró – ahogy a megkötött kezű történész, Rainer M. János írja utószavában – *a legmagasabb rendű tevékenységet* folytathatják, vagyis játszanak. Játéknak nevezi, amit apám – aki nem melleleg annyit tett a '80-as években a Kádár-rendszer ellenkijeként, majd később történészként a forradalom

emlékezetéért – a sárga, csilingelő dédanyámmal igyekezett elzárni előlem.

Míg a történész a saját megkötött kezére hívja fel a figyelmet a szépírói szabadsággal szemben, mert egy történész kérdése, ha szigorúan veszi szakmája szabályait, soha nem kezdődhet a spekulatív „Mi lett volna, ha...?” kérdéssel, csak azzal, hogy „Mi történt?”, addig egy szépíró bátran elengedheti a fantáziáját, a tényeket használva ugródeszkaként. Érdekes, hogy Rainer maga sem tud kitérni a játék adta szabadság lehetősége elől, és ő is megírja már a történész szemszögéből nézve a maga alternatív forradalmát. Rögtön két verzióban is. A kritikuskak számára szükséges felhívni a figyelmet a történész által észlelt szabadság nyelvi szabályaira is, mert bár a szépíró kezét nem köti a történelemtudós szigorú módszertana és a módszertanból következő műfaji szabályok, de éppen úgy köti a művészetének anyaga, a nyelv, a megformált nyelv, az irodalom változatos műfajaival, hagyományaival és a belőlük következő szabályokkal, amelyek biztosítják a játékerteret a *legmagasabb rendű tevékenységhez*. Éppen ebben annyira erős ez a kis novelláskötet, hogy mindenki hozza a saját markáns hangját, a személyes viszonyát/viszonyait a különböző hagyományokhoz a nyelvi szabályok adta játéktérben.

Totth Benedek gyermekhőse az '56-os forradalom és a tomboló III. világháború miatt romba döntött Budapesten először lát fekete bőrű embert. Az elbeszélő reakciói nagyon hasonlatosak első könyvének, a *Holtverseny* elbeszélőjének reakcióihoz. Márton László *kismagyar* groteszkjében mintha folytatná előző (két) könyvét, és az onnan jól ismert Márton-féle paradox elbeszélő a – szó szerinti – felemelkedő, de emelkedésében is nyugat felé billenő *kishazánkról* ad hírt – a geológiai változás geopolitikai és a geopolitikát is meghatározó nyelvi következményeiről. Gerlóczy Márton novellájában mintha továbbírna az „aktuálpolitikai egyperces” abszurdjait, különös tekintettel egy Vajna András nevű menekültre és az ő egyik osztrák testépítő barátjára, Arnoldra, aki most nem cyborgként, hanem emberként érkezik meg a nem túl távoli jövőből az Andrassy út 60-ba. Vagy a szintén amerikai (pop)kul-

túrából merítő Cserna-Szabó András, aki megalkotja a nácik helyett komcsikra és különösen a Jugoszláviába menekült Kádár Jánosra vadászó, magyar *becstelen brigantykát*, és ez a csapat férfi – azonkívül, hogy nem szögediesen beszélnek – nem is áll olyan távol Rózsa Sándor betyárjaitól. Ehhez a hagyományhoz nyúl vissza a szocreált rabszolgotartással keverő Horváth Viktor vagy a magyar emigrációra figyelő Háy János és Maros András is.

Az amerikai kultúrán túl személyesebb húrokat penget Bereményi flasztertörténetének a nagybetűs történelemmel találkozó gyermek narrátora, az *Apák könyvét* tovább író Vámos Miklós, aki nagybetűs történelem helyett a személyes sorsára kérdez rá, vagy az angol J. K. Rowling-hasonmással találkozó, angolul csak dadogva beszélő Kemény István. Ezen a két csokron kívül még ki lehetne emelni Berg Judit miszticizáló írását, vagy mondjuk Dragomán furmányos székely genealógiáját, ahol a foxtrott veszi át a forradalom szimbolikus zenéjének, Beethoven *Egmont-nyitányának* a helyét.

Mégis inkább a személyes kedvenceimről beszélnek: Bödőcs Tibor Márai-naplóparódiájáról, amely olyan finoman kiszámolt dupla-, triplacsavarokkal hozza elénk a depresszív modernista író közbeszédé formált magánbeszédét, mint például a második bejegyzése: „Hajnalban Shakespeare. Királydrámák. Később kevés széklet, majd szájszárazság: csömör és extázis a teraszon.” (36. o.) A másik kiemelendő ebből az erős mezőnyből Szécsi Noémi magyar női sorsokra érzékeny remekelése a szláv őserőnek önmagát megadó álruhás Rákosiról...

De ezt már mindenki olvassa el ebben a nagyon szép kötetben, amelynek az illusztrációit – mondhatnánk, fiktív szövegek igazságát bizonyító fiktív dokumentumait – Palásthi Kovács András készítette archív fotókat felhasználva, megteremtve ezzel a *másik forradalom* kulisszáit, amelynek idejében minden bizonyonnyal Budapesten járt és embereket szállított az én sárga, csilingelő villamos-dédanyám. Csak azt tudnám, melyik a négy közül.

Modor Bálint

Mindenki panasza

SZABÓ T. Anna: *Töréleszt*. Magvető, Budapest, 2017.

„Nincs test. Csak a mozdulat van, a víz, a levegő. Eltűnni benne egészen. Nem lenni, lenni csak a cél...” – így indul Szabó T. Anna *Töréleszt* című kötete. Az, hogy a könyv ezzel az elbeszéléssel kezdődik, a kiváló szerkesztés ékes bizonyítéka. Hiszen a szöveg nemcsak a címe (*Origo*) miatt kitűnő kezdete a gyűjteménynek, hanem a töredékessége, sűrűsége folytán is: tökéletes átmenetet képez a szerzőtől gyakrabban olvasható líra és a tőle kevésbé megszokott próza között; mintegy kézen fogja és elvezeti az olvasót az ismerős versektől az új elbeszélések felé.

A negyvenkilenc történet a kötet címéhez hűen mutatja be, hogy kisebb-nagyobb hatások során hogyan képesek zúzódni, illetve darabokra hullani kívülről stabilnak látszó emberi kapcsolatok. A könyv borítója – melynek alapjául Szilágyi Lenke fotója szolgált – remekül illeszkedik a szövegekhez: a koszos ablakon keresztül az olvasóra meredő Barbie baba egyszerre idézi fel a végtelenségig idealizált, hamis nőiesség képét és a tisztánlátás képtelenségét, amelyek a novellákban folyamatosan jelen vannak. A baba a szövegekben is központi motívumként szerepel, a szónak minden jelentését tekintve. Olvashatunk asszonyok életét átformáló csecsemőkről, műanyag játék babákról és olyan nőkről, akik Ibsen Nórájához hasonlóan babaként tűnnek fel a párkapcsolataikban. A *Tortasír* című elbeszélésben az elromlott babát eltemetik, hogy ne lehessen hallani, ahogyan szüntelenül zúgó hangot hallat a rendeltetészerű sírás helyett, azonban az elvesztett gyermek miatti büntudat már nem elhallgatható; a gondoskodástól való félelemért kirótt büntetés hangtalanul van jelen. A *Kicsibaba* plasztik csecsemője az elbeszélő életének egyetlen társa, szeme fénye – tökéletesnek nevezi, annak ellenére, hogy műanyag. Ironikus, hogy

a kötetben a hibátlan dolgok mindig tárgyak. A szereplőknek olyan eszközök okoznak boldogságot, amelyeket sok pénzért meg lehet vásárolni: guminő, játékbaba, külföldi országokból, az interneten rendelhető, híres tervezőktől származó lábbelik, vagy messzi városok ruhaszalonjaiban sorakozó habos-babos menyasszonyi ruhák.

Plasztikbabák nemcsak csecsemő alakban jelennek meg a kötetben, hanem boldogtalan, tesztozterontól vezérelt férfiak játékszereiként is. A *Plüss* narrátora például egy teljes évig spórol egy életnagyságú múnőre, akinek két hétig udvarol, mielőtt magáévá teszi. A *Rekreáció* robotmadamja pedig öntudatra ébredése után elmeséli, hogy milyen célra született. Bizonyos értelemben baba a *Nyúlcsapda* női szereplője is, aki egy pincébe zárva éli a közösségi oldalakon látszatéletét. Az utóbbi két novella elbeszélői erőszakos tettet elkövetve próbálják kivívni maguknak szabadságukat.

A *Töréleszt*ben felbukkanó családok azt mutatják, hogy már nincsen normális család, az idill megszűnt létezni, vagy talán sosem létezett. Minden boldogság látszólagos, a lakások falai mögött jellemzően egymásnak idegen emberek tengetik mindennapjaikat. A szereplők sosem elégedettek, mindig olyasvalami után vágyakoznak, ami nincs jelen az életükben. Míg például a *Kicsibaba*, a *Tenyér és Hold* és a *Steril gyulladás* elbeszélői vágnak a gyerekre, ami csak az övék lesz, aki tőlük függésben képes csak létezni, addig *Az öt gyerek anyja* narrátora szenved a monotóniától és attól, hogy szüntelenül otthon, a négy fal között, a gyermekei között kell töltenie az idejét ahelyett, hogy a saját életét élne. Hiányzik neki a személyes szabadság, a kintről érkező ingerek, és hogy azzal foglalkozzon, amiért éveig tanult, hogy életet mentsen, orvosként embereken segítsen.

A női karakterekkel ellentétben, akik a rövidebb terjedelmű szövegekben is különösen kidolgozottak, a férfi

szereplők rendkívül egysíkúak, pusztán egy alaptípust jelenítenek meg: az agresszív, olykor féltékeny önző férfit. Közös jellemzőjük, hogy van saját életük, reggel elmennek dolgozni, az asszonyt kivétel nélkül otthon hagyják, este pedig hazaérkezve az asztalra várják a friss, meleg vacsorát. Minden maszkulin karakter tesztoszterontól fűtött, kissé hímsoviniszta alak, akiknek szüksége van ugyan társra, de a nő feladatát mindössze annyiban látja, hogy az kiszolgálja férjét mind testileg, mind lelkileg. A *Plus* férfialakja enyhén gátlásos ember, aki bár mindent megtagad magától, hogy megszerezze az álomnőt (ami nem mellékesen műanyagból van), mégis, mikor megérkezik az ideális baba, azzal kezdi az ismerkedést, hogy elsorolja, mit vár tőle, ismerteti a szabályokat. A *Jolán*ban a férj csak azért sajnálja felesége balcsétét, mert így át kell vennie a feladatait, tehát papucsferj lesz belőle. A *Töréstezt*ben nincs felhőtlen párkapcsolat, ahogy a *Hogy történjen valami* novella kezdetében elhangzik: „Minden nő utálja a férjét, csak van, aki titkolja.”

Érdekes, hogy bár a kötet emberi viszonyokról alkot képet, és sok helyen feltűnik benne a gyermekkel való kapcsolat vagy a rá való vágyakozás, kiskorú egyik novellában sem válik elbeszélővé. Ezek a szövegek egytől egyig

felnöttekről szólnak, ők játsszák bennük a főszerepet is, a gyerekek szülei életének mentsváraként vagy béklyóiként csupán a történetek mellékszereplői lehetnek. Bár a könyvben közel ötven különböző történet kapott helyet eltérő nemű és személyű elbeszélőkkel, különféle terjedelemben, az olvasás során folyamatosan olyan érzésünk lehet, mintha a közös kötetbe kerülésen kívül valami szorosán összekapcsolná őket. Az eltérő narratori hang ellenére olyan szövegekről van szó, amelyeket összeköt a boldogtalanság és a beteljesült vágyak félresikerültsége. Az elbeszélések röviden és drámaian ábrázolják a középkorú nő traumáit és az azokból fakadó kilátástalanságot. A megrázkódtatások feldolgozásának eszköze pedig az arról való beszéd, a fájdalom kiírása.

Szabó T. Anna a *Töréstezt*tel kiválóan helyt állt prózaíróként is, annak ellenére, hogy novelláiban a lírikus nyelvhasználat legtöbbször háttérbe szorítja a tragikumot. Ezzel a kötet könnyebben olvashatóvá vált; egyik történetből zuhanunk át egy másikba, néhány perc alatt több élethelyzetbe kerülhetünk, ahonnan nagyobb eséllyel kérdezzünk rá a sajátunkra.

Palkovics Bea

Léleksimogató

Gondolatok a Testről és lélekről című filmről

Suhogó fenyőfák, két bóklászó szarvas, finom zene – már az első percekben elvarázsol Enyedi Ildikó filmje, amely annak ellenére, hogy nagyrészt egy vágóhídon játszódik, és annak minden valóságát megmutatja, mégis egészen különleges szerelmes film. A vágóhídi nyers valóságot leszámítva nincs erőszak, csak tiszta érzelmek, és ezt igazán jólesik látni.

A *Testről és lélekről* nemcsak az Arany Medve-díjat, de az ökumenikus zsűri és a világ filmkritikusait tömörítő FIPRESCI legjobb filmnek járó elismerését, valamint a *Berliner Morgenpost* közönségdíját is elnyerte a 67. Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon. Nem véletlen a sok irányból

érkező dicséret, mert Enyedi filmje egyetemes emberi érzésekről, küzdelmekről beszél. A rendezőnek az is volt a célja, hogy sokakat megszólítson: „Ez a film arról szól egy egészen csendes magánéleti történet keretében, hogy minden, ami összeköt minket, embereket, a bolygónk összes lakóját, az fontosabb, mélyebb és elemibb jelentőségű az életünkben, mint ami szétválaszt minket.”

Az ökumenikus zsűri is a film egyetemességét, mégis különlegességét emelte ki értékelésében: „Sokan küzdünk valamiféle fogyatékossgal – akár mentális, akár fizikai értelemben. A *Testről és lélekről* egy meghatározó és komplikált

szerelmi történet, mely egy vágóhídon játszódik. A főszereplők lelki kapcsolatban vannak egymással, de szenvednek attól, hogy képtelenek fizikailag egymás felé közeledni. Enyedi Ildikó egy finom képi világú történetet alkotott, mely aktiválja az érzékeinket, miközben kérdéseket tesz fel az emberek egymás közötti kapcsolatairól. A film megmutatja, hogyan lehet felülkerekedni a tökéletlen természetünkön, és kapcsolatot létesíteni más fizikai lényekkel.”

Enyedi Ildikó kifejezetten örült az ökumenikus zsűri díjának, és azt is elárulta, hogy édesanyja lutheránus, édesapja zsidó volt, a férje katolikus, és ezért az ő gyerekeik már a létükben ökumenikusak. Majd hozzátette: „Azt hiszem, tényleg jó lenne többet azzal foglalkozni, ami összeköt minket, embereket.”

A filmben Endrének és Máriának közösek az álmak, a vágyaik, még sincs semmilyen kapcsolat köztük, mivel nem tudják olyan könnyen megélni az érzéseiket, mint egészséges embertársaik. A *Testről és lélekről* abban különbözik a szokásos szerelmes filmektől, hogy a főszereplők eseten mozdulatokkal, mondatokkal, de mégis megpróbálnak átlépni saját gyengeségeik korlátain, ezért tudunk egyszerre velük örülni, és felnézni rájuk.

„Hát akkor este találkozunk!” – mondja a középkorú Endre a fiatal Máriának, amikor már tudják, hogy bár még az életben alig beszéltek, közösen álmodott álmukban azonban jóban vannak, hiszen békés szarvaspárként élnek egy erdőben. Talán a fenténél kedvesebb és szokatlanabb randevűmeghívás még sosem hangzott el filmvászonon. A vágóhídon dolgozó gazdasági igazgató és a nemrég érkezett minőségellenőr még alig beszéltek egymással, amikor egy véletlennek köszönhetően kiderül, hogy estéről estére ugyanazt álmodják. A lelepleződéstől kezdve pedig végig azért szurkolunk, hogy a két csendes, a maga lelki és testi sebeivel küzdő ember egymásra találjon az álmaikon kívül is. A történet nem kiszámítható, de érezzük és reméljük, hogy Mária és Endre kapcsolata lépésről lépésre a megismerkedés felé halad.

A főszereplők kommunikációs nehézségeinek megjelenítése – Mária annyira nem tudja kezelni a társas érintkezéssel együtt járó helyzeteket, hogy este bábukkal játssza el a vele történeteket, gyakorol egy-egy találkozásra, beszélge-

tésre, sőt az emberi érintéstől is ódzkodik; míg Endre nem tudja mozgatni a bal kezét, ezért kifejezetten visszahúzódo – a rendező részéről azért is fontos döntés, mert napjainkban az ép és egészséges embereknek sem megy könnyen az ismerkedés, nemhogy azoknak, akiknek testi vagy lelki korlátaik vannak. Enyedi Ildikó filmjében azonban ezek a „hibák” is olyannyira szerethetők, hogy a nézők magukra ismerhetnek a film karaktereiben, és jókat nevethetnek esetlenségükön, kimondott vagy kimondatlan gondolataikon. A rendező egyúttal felteszi nekünk a kérdést: Mi lenne, ha egyszer csak találkoznánk valakivel, aki éjjelente ugyanazt álmodja, mint mi? Örülnénk neki? Vagy dühösek lennénk? Romantikusnak találnánk? Más szemmel néznénk az „álompartnerre”, mint korábban? Próbálnánk felvenni vele a kapcsolatot, megszeretni? Enyedi verzióját megnézhetjük, a magunkén pedig elgondolkodhatunk.

A *Testről és lélekről* női főszereplője, Borbély Alexandra, a Katona József Színház színésznője lenyűgöző, ahogyan egyszerre finom, mégis autisztikus mozdulatai, valamint túlzottan is racionális, szabálykövető magatartása mellett érzelmi mélységeket mutat be. A férfi főszereplő ízig-veéig amatőr, Morcsányi Géza dramaturg, a Magvető Könyvkiadó nemrég leköszönt igazgatója, aki teljes szívből szerethető, visszafogott eleganciájával és józanságával ragadja magával a nézőt, egy percig sem érezzük, hogy amatőr játékot látunk. A két főszereplő egymásra kiválóan rezonáló párt alkot a filmvászonon, de kitűnő színészeket láthatunk a kisebb szerepekben is. Békés Itala remekel a szókimondó

takarítónő szerepében, akárcsak Jordán Tamás gyerekpszichológusként vagy Mácsai Pál kisstilű nyomozóként. Tenki Réka is izgalmasan hozza a szakmailag elkötelezett, hiú pszichológust, és még a szokásos kisebb karakterek, mint Schneider Zoltán megcsalt kisember HR-ese, a Nagy Ervin alakította „falu bikája” vagy Bata Éva nagyszájú és nagytermészetű titkárnője is jól megrajzoltak.

A *Testről és lélekről* című filmben két zárkózott em-

ber szeretné ugyanazt, ami minden ember vágya: hogy szerethessenek, és viszonzzeressék őket. A film végén pedig azt érezzük, a két főszereplő mélységeket és magasságokat megjáró szerelméért érdemes élni, megküzdeni magunkkal, a másikkal, a körülményekkel, és belevágni valami olyanba, ami nekünk rendeltetett, nemcsak az álmunkban, hanem a valóságban is.

Kézdi Beáta

Pécsi poétikalecke

PETRŐCZI ÉVA: *Legszebb versei*. AB-ART Kiadó, Dunaszerdahely, 2017.

Erről a könyvről, erről a legtöbbször nem is „szép verseket”, hanem fájdalmas, őszinte vallomásokot összegyűjtő kötetéről alig lehet másképpen szólni, mint föllapozva előzményeit. Főleg a múlt évtizedek sűrűn sorjázó, szigorúan megszerkesztett válogatásait.

Nem feltétlenül azért, hogy a huszonhat évvel ezelőtti *Képes beszéd*, az első válogatott kötet bemutatkozása után, a háromnyelvű *Legenda, változatlanon át A hetedik angyal és A patak éneke* anyagában kimutassam az „egyes vonalú” fejlődést, hanem azért, hogy jelezzem: indulástól így ragyog, ilyen tömör, apró formákban ez a versbeszéd.

Régen gyufaszál lángjához hasonlítottam a Petróczi-verseket, most azzal a kiegészítéssel teszem ezt, hogy ez a kicsiny fény a mindenséget bevilágítja. Föl, Istenig. Hiszen Petróczi Éva fent való Urának ír szüntelenül, neki mesél az élet kis csodáiról, gyermekei mosolyáról, virágként hajladozó unokáiról.

Talán az is igaz, hogy versei születésekor Isten figyel a költőnő konyháját, s ha kell, megkavarja a nagy lángon felejtett ételt.

Az utóbbi évek teremtő folyamatában ez a mostani

könyv, a tizenhatodik verseskötet a gazdagodó életmű fontos summája. Ráletem benne a korábbról már ismert *Jób könyvéből* című vers indító soraira:

„Uram, sebez és gyógyíts
kedved szerint,
csak el ne múljk rólam
kezed nyoma.”

Ebben a mondatában, ebben a szaggatott, őszinte, bicegő, sírásra álló üzenetben olyan igaz, oly megrendítő minden, mint az egész emberi létben. Meggyőző, egyre növekvő hatalmú szavak füzére, ami ritka mai irodalmunkban.

Örömmel fedeztem föl a válogatásban még további régi, kedves verseit, a hozzá közel állókat a mai világba visszaszólító sorokat: megláthatjuk ezekben a versekben Jékely Zoltánt, Kormos Istvánt, az őszi égen átkiáltó,

Európa vándora, mégis holtig hú Szenci Molnár Albertet, s Erdély fiát, Bolyai Farkast, akit végső vitára szólít a halál. Ugyanígy a búcsúlevelét körmölő, Gyulafehérvárról elűzött Apácai Csere Jánost. És megelevenedett az örök-fényben tündöklő szülőváros: Pécs, a nem múltó szeretet őrizői: az édesanya, édesapa, a felnevelő énekes-sebész keresztapa... S eljutunk a költőnővel Witten-

bergbe is: Luther és Melanchthon ikerszobra látható a Cranach-házból, Petrőczyék vendégszállásának kitárt ablakából... Könnyek között olvastam most is a földműves, Giles Corey szenvedését. E versben 1692–1693 között vagyunk, az Új-Angliában zajló boszorkányperek idején, amelyeknek a költő nemcsak tudós kutatója, de olykor – mai változatban – elszenvédője is volt. „Drága kövek, tibennetek / legyen most irgalom” – hangzik föl a haldokló könyörgése. E vers égető fájdalma oldódik azután a kötet egy másik pontján, egy későbbi karácsonyi kéréssel:

„Ez itt csak emlék, nem varázslat.
Mégis erőre kapva
éneklek, halkan,
együtt Veled:
Ó, terjeszd ki, Jézusom, oltalmazó szárnyad.”

A változatos költői anyag után, a gyűjtemény legvégén a szerkesztő, Bakonyi István szeretetteljes és értő tanulmányát olvashatjuk. A Székesfehérvárott élő, József Attila-díjas irodalomtörténész 2013-ban, a Fekete Sas Kiadónál kismonográfiát publikált Petrőczy Éva költészetének évtizedeiről, s munkásságát azóta folyamatosan figyelemmel kíséri, elemzi és népszerűsíti. Kettejük szakmai barátsága ritkaság a mai irodalmi élet nem mindig békés égőve alatt.

Becsukom a könyvet. Versek zengnek bennem tovább, sorok kapaszkodnak belém. Költészetünk nagy öregje, Vasadi Péter szavai jutnak eszembe: „Írunk, végül összeáll, és megtudjuk, mit ér az egész”. Petrőczy Éva válogatott kötete egy jeles, istenes és művelt, természetes hangú költőt mutat, lélekemelő és gazdagító értékek szép tárházát, akit az evangélikus, a református és a katolikus irodalombarátok egyaránt jól ismernek és megbecsülnek.

Fenyvesi Félix Lajos

Bibliai hermeneutika és interdiszciplinaritás*

FABINY Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális-tipológiai olvasás*. KRE – L'Harmattan, Budapest, 2016.

A könyv egy hermeneutikai kérdéssel foglalkozik, nevezetesen az értelmezés-olvasás figurális-tipológiai lehetőségével. Ezenközben az olvasást átfogóan érti, és nemcsak szövegekre gondol, hanem képekre is. Önmagában az irodalmi szövegek és a képzőművészeti alkotások figurális-tipológiai olvasata is érdekfeszítő lenne, ám a kötet valójában nem erről szól. Vagy nem csak erről. Az egész kötet minden fejezetének a középpontjában a Biblia áll. Első körben a Biblia 66 könyvén belül működő figurális-tipológiai „szerkezetről” van szó, majd a Biblia egyes elemeinek irodalmi és képzőművészeti alkotásokban való továbbéléséről, avagy egyfajta „újrászületéséről”. Amiben tehát a kötet érdekelt, az valójában nem pusztán egy hermeneu-

tikai megközelítés, hanem magának a Biblia üzenetének a működése. Ezt a működést igyekszik megragadni az ún. figurális-tipológiai hermeneutikai „módszerrel”.

Véleményem szerint ezen a ponton lehet megragadni a könyv unikális voltát. Fabiny Tibor egy helyen – már nem emlékszem, hogy hol is pontosan – arról beszél, hogy a Bibliát vissza kell adni a teológia, illetve a teológusok kezébe. „Micsoda konzervatív látás!” – gondolhatnánk, és ennek a kijelentésnek a fényében végképp nem értenénk a kezünkben lévő kötet programját. Csakhogy ez a kijelentés, értelmezésem szerint, Luthernek arra az alapvető hermeneutikai belátására megy vissza, amely szerint az értelem (Vernunft), azaz a természetes logikán alapuló gondolkodás nem érti, mert nem értheti a Biblia üzenetét. Annak megértéséhez, így Luther – és ehhez kapcsolódik Fabiny Tibor –, a Jézus Krisztusba vetett hitre van szükség. Hit által értjük meg – hangzik a Zsidókhöz írt levél nevezetes kijelentése, amelynek az ismételtetésébe nem fárad bele

* A kötet bemutatóján, 2017. június 6-án a Kossuth Klubban elhangzott méltatás átdolgozott változata.

a bibliai szöveg. Amikor tehát Fabiny Tibor visszaperli a teológiának és a teológusoknak a Bibliát, akkor nem mást tesz, mint a hit tenyerébe követeli vissza az Írást.

Ezzel viszont egyúttal azt is képviseli, és ebben áll az iménti kijelentés praktikus következménye, hogy aki hisz, az teológus, és aki hisz, az a teológia ügyén fáradozik, így vagy úgy. Ez az a horizont, amelyen a kötet téjze felvázolható. A könyv ugyanis arra tesz kísérletet, hogy a teológia értelmének a szokásoshoz képest értett kitágítását reprezentálja. A Biblia üzenetének értése nem a teológiai fakultások szakembereinek ügye, hanem mindazoké, akik Jézus Krisztusra figyelnek. A Jézus Krisztusra figyelő irodalomtudós és vérbeli hermeneuta pedig nem tesz mást, mint hogy kiszabadítja az Írást az ún. „szakértő, tudós teológusok” kezéből, és egy interdiszciplináris térbe helyezi azt, hogy ott csodálkozhatson rá üzenetének működésére.

A kötet ugyanakkor korántsem csak a hívőknek szól. Távol áll tőle minden kegyes vagy lelkiismereti jelleg. Az itt középpontba állított megközelítés ugyanis olyan, mintha azt a keretet rajzolná meg, amelyen belül a hit általi értés megtörténhet. Nem magának a hitnek a hermeneutikájáról van szó tehát, hanem arról a „művészi eljárásról”, amely szabad teret nyit a hitbéli értésnek. Ennek pedig nem a modern kori értelemben vett tudományossághoz, hanem sokkal inkább a teremtő alkotáshoz van köze. *A könyv jelentősége* tehát véleményem szerint abban áll, hogy interdiszciplináris keretek között mutatja meg a Biblia megértésének hogyanját, üzenetének elevevését. Egyúttal persze ez jelenti számára a legnagyobb kihívást.

Mindezt szem előtt tartva megpróbálom rekonstruálni annak a hermeneutikai eljárásnak a főbb mozzanatait, amelyet a kötet működés közben mutat be. E tekintetben nem használnám a „módszer” kifejezést, mert azt az újkori, avagy modern kori gondolkodás lefoglalta a természettudományos egzaktitás számára, ezzel szemben a most szóban forgó megközelítés – ahogyan arra az imént is utaltam – inkább a kreatív művészetéhez áll

közel. Sietve teszem hozzá ugyanakkor, hogy ez a „művészeti, kreatív” jelleg nem jelent önkényt vagy öncélúságot az új módon értelmezni kívánt szöveggel, képpel szemben. Mi is tehát a figurális-tipológiai olvasás?

A figurális-tipológiai olvasás egy olyan hermeneutikai megközelítés, amely a megértés-értelmezés során egyrészt érvényesíti a *történeti szemléletet*, másrészt ebben a történeti alakulásban képes felfedezni a belső, dinamikus – most így nevezem – *harmóniát*. Egyrészt tehát radikálisan *idő*i, másrészt viszont mégis az *egységesülés* felé nyitott.

Így aztán két oldalról támadható. Egyrészt mert azt gondolja, hogy a szöveg „csupán” árnyék, árnyéka annak, ami eljövendő – azaz mintha azt állítaná, hogy az adott részlet önmagában nem bír érvényességgel. Másrészt mert azt gondolja, hogy összefüggést fedezhet föl elemek között: látja, hogy az adott szöveg az eljövendő – azaz mintha azt állítaná, hogy előtte rejtett harmóniák tárulnak föl. És ki ellenőrizhetné, igaza van-e?

Fabiny Tibor tisztában van vele, és ki is mondja, hogy a tipológia kockázatos dolog. Ám azzal is, hogy bár bennünket a mai napig jelentős részben az újkori tudományeszmé vezérel az igazság dolgában, még nem kell lemondani a tipológiáról. A szerző látása szerint ez a megközelítés nem önkény, nem kedvtelés, hanem magának a Bibliának a természetéhez igazodik. A szöveg kívánja ezt a megközelítést, hogy megnyílhasson akként, ami: egységesülő értelemként. Ám ez a folyamat nem áll meg a bibliai iratgyűjtemény keretein belül: a Biblia önmagán kívül, irodalmi és képzőművészeti alkotásokban is, de mindenekelett az olvasóban magában betöltődést keres. Ily módon teremődik újra a szöveg, ahogy Fabiny Tibor írja Frye nyomán, avagy születik újjá, ahogy most én mondom. Mindez abból fakad, hogy az Írás nem halott rendszer, hanem lüktető valóság, amely továbbélést, újraolvasást, *jelent* akar magának. Ezért írja Fabiny is, hogy a tipológia egzisztenciális érdekelttség. Az Írás új közegben születik újra, és az olvasótól is érintettséget vár.

Fabiny Tibor könyvében nem téziseket rögzít, hanem inspirálni akar, és vitára hív. Nem kívánja, hogy feltétel nélkül egyetértünk vele. Én sem értek egyet a könyv minden állításával. A szerző, azt hiszem, mindenekelőtt azért sarkall egy régi megközelítés újrafelfedezésére, hogy felbolygassa a Bibliához

való magától értetődő viszonyunkat. Aki olvasta a könyvet, gondolom, velem együtt tanúskodik arról, hogy ez a vállalkozás sikerült. Nem hagy nyugtot az olvasónak. Ennél többet pedig könyv nem is igen kívánhat magának.

Horváth Orsolya

Biblia-image

A Bibliamúzeum megújult kiállításáról

Hatévnyi előkészület után, szinte alighogy megnyitotta kapuit a Ráday utcai Bibliamúzeum, máris nemzetközi díjat kapott három installációja is. Az ICOM nemzetközi múzeumi szervezet AVICOM F@IMP pályázatán arany, ezüst és bronz kategóriában is elismerést ért el az új tárlat egy-egy szemléltetést segítő alkotása, melyek a jeruzsálemi templomot, a kenyérszaporítás csodáját, illetve Ábrahám útját mutatják be.

A jelen kiállítás elődje az amsterdami Bijbels Museum után Európában másodikként jött létre 1988-ban. Akkori formájában egészen 2011-ig működött, hogy aztán 2017 januárjában megújulva álljon újra az érdeklődők rendelkezésére.

Egy kiállítás soha nem az első termével kezdődik. Esetünkben segíti a ráhangolódást, ahogy a hűvös téglalépcsőkön alászállunk „a múltnak kútjába” (az egykori kazánház helyére). *Beavatás, titok, halál, elrejtettség...* az asszociációk sora hosszasan folytatható. (Csak érdekességképpen: a leendő washingtoni Museum of Bible-be két hatalmas, a Genézisből vett részletekkel díszített bronzkapun keresztül érkeznek meg a majdani látogatók.)

Bibliakiállítást készíteni hálás és hálátlan feladat egyszerre, nemcsak a képzelhető anyagbőség, hanem a választható nézőpontok felől nézve is. A Dunamelléki Református Egyházkerülethez tartozó múzeum végül a kettős fókuszú koncepció párhuzamos megtartására törekedett: a Könyvek Könyve (művészet)történeti és hitéleti vonatkozásainak bemutatására.

Az eredmény a történelmi koncepciónak tökéletesen megfelel – laikus szemmel legalábbis úgy tűnik. Ha csak másolatokon keresztül is, mégis úgy érezheti a látogató, mintha szemtől szemben állna olyan régészeti különlegességekkel, mint a Krisztus születése előtt 1250 körül fennállt kánaánita szentély, a Cézareából származó Pilátus-kő, amelyik az egyik legfőbb bizonyíték a római helytartó sokak által kétségbe vont létezésére, vagy a Mésa sztélé, mely a mai ábécé őseit, az óföníciai írást tartalmazza. Kisfilmeken keresztül megtudhatjuk, hogyan nézhetett ki Nagy Heródes jeruzsálemi temploma, megismerhetjük a Szent Sír-templom építésének történetét, ami sokáig volt a keresztények legfontosabb kultuszhelye, valamint láthatunk részleteket egy Jézus korabeli halászahajó megtalálásáról, amely a Genézreti-tóból került elő. Az Izraelből és Berlinből hozatott reprodukciók mellett számos lelet szerepel a Szépművészeti Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum anyagából is.

A lenyűgöző és felbecsülhetetlen értékű emlékek (másolataik) közt intermezzóként fel-felbukkannak az evangéliumi üzenetet tartalmazó installációk is: Jézus születését Lukács evangéliumának megfelelő sorai idézik meg, a tékozló fiú helyébe egy Rembrandt-festmény és egy kortárs szöveget ötvöző installáció segítségével élhetjük bele magunkat. A kiállítás készítői nem feledkeztek el a gyerekekről sem, faelemekből megépíthető és „vízre” helyezhető Nőé bárkája is.

Timár Gabriella református lelkész, a múzeum igaz-

gatója nyilatkozata szerint a kettős koncepció a célközönység kiválasztásánál is jelen volt: egyszerre kívántak szólni a beavatottakhoz (egyházhoz, gyülekezethez kötődő testvérekhez) és az érdeklődő, de kívülálló laikusokhoz. Talán e kettősség az oka, hogy a kiállítás, bár páratlan leletanyagot modellez, nemes anyagokból, színesen, de ízlésesen puritán megformálású szemléltetőeszközökkel jeleníti meg üzeneteit, tartózkodni látszik a kérdés- vagy problémafelvetéstől. E hozzáállás mellett, hogy érthető – már csak a korábban említett anyagbőség miatt is, hogy a keresztyénséget érő támadásokat ne is említsem –, némi csalódást kelt az intellektuálisabb igényű látogatóban. A termeket járva gyakran egy egyházi középiskola

osztálya lebegett a szemeim előtt a kiállítás ideális látogatójaként.

Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a kiállítás készítői mintha teljesen figyelmen kívül hagyták volna az Írás hermeneutikai vonatkozásait, holott a Könyvek Könyvének évezredes olvasása modern szövegértelmezésünk kiindulópontja. Rendkívül érdekes lenne, ha ennek történetéről, a bibliakutatás legújabb eredményeiről, kérdéseiről is megjelenne egy installáció, monitor vagy tabló.

Mivel ez egy állandó kiállítás nagyszerű anyagokkal, kiegészítésére valószínűleg jó néhány évtizedig lesz lehetőség, és remélhetőleg igény is.

Nagy Villő

„Egyetlen kérésem a mindent változtatás”

Kondor Béla gyűjteményes kiállításáról

„Mindent tudunk. Csak titkolózunk, / akár a találós mesék. / Ki ne derüljön, jól vigyázunk, / amit félünk, s amire várunk, / az iszonyu együgyűség. // Jövendőnk: akárcsak a gyász, / amely már régen megesezt, / ismerjük s helyrehozhatatlan.” (NEMES NAGY 2003, 52. o.)

Kondor Béla mindent tudott. Rajzolt, festett, írt és zenélt, komponált, hangszereket és konstrukciókat, repülőgépmodelleket is készített, s a múlt mély kútjába tekintve Madáchhoz hasonlóan kitapogatta, meggondolta az eljövendőt is. „Adott pillanatban emberpalánták módjára kibúvó Jézus Krisztus Doktorok pépekkel, kenettel a máshová figyelmeztetés igyekezetében gyógyígtatták a szerelmi játékokba merevült jóembereket. Apokaliptikus méretű tüntetések ugyanakkor. Az ég még tényleg kékszinű volt, persze ígélet is akadt; de a csinált és az akart mélytűzű különbözőséget mutatott a füsttől megszabadult reggeleken. Munkások, nyilván tolongtak a biztosított halál futószőnyegére. Úgy tűnt, mintha hajnalodna” – írta a ma is aktuálisnak ható *Képek* című versében (KONDOR 1987, 64. o.).

A 2017 tavaszán-nyarán (március 31-e és július 2-a között) a Várkert Bazárban helyet kapó Kondor-tárlat Horváth Gyöngyvér és Fertőszögi Péter koncepciója alapján valósult meg. A két emeletet betöltő válogatás tematikus egységekben mutatta be az ország legfontosabb művészeti intézményeitől és magánygyűjtőktől kölcsönzött műveket.

Az első egység a *Zene vonzásában* címet kapta. Itt Kondor saját maga készítette hangszereit, illetve zenei vonatkozású alkotásait láthattuk. Ezek között találtunk például saját kortársaira és a félmúlt zenei örökségére vonatkozó, *Egy Bartók-opera díszletterve* című, farostra festett olajképet (1972), a *Csellista szemüveggel (Mihály András gordonkázik)* című olajpasztell (1963), valamint az egyetemes üdvtörténeti kontextusba illeszthető, *A végítélet harsonája* című magánygyűjteményből származó monotípiát (1960) vagy az olajpasztellel készített *Hár-fázó angyalt* (1963).

A kurátorok külön üvegtárlót szenteltek a Kondor Béláról készült fényképeknek, illetve szerepelt néhány

Kondor által készített műteremfotó is. A látogatók például megnézhették a kockás ingben lefényképezett festőt 1958-ban, a még szinte gyerekes, szentes arcú 1959-es portrét, illetve egy karakteres alulról megvilágított fotót is 1962-ből. A cikk írójának furcsamód nem tűntek fel e képeken azok „az arcát borító hegek”, amelyekről legutóbb Czeizel Endre írt, s amelyeket szerinte „a serdülőkori pattanások szakszerűtlen kezelése okozhatott. A főiskolán [Kondor] ennek leplezésére növesztett szakállt, amit egyes politikailag túlbuzgó tanárai az ellenzékiesség jelenként értékelték. Állítólag ez is szerepelt a vádak között, amikor a főiskoláról el akarták távolítani. Hála Koffán mesternek és másoknak, erre nem került sor” – áll a tanulságos anekdotában (CZEIZEL 2009, 505. o.).

Visszakanyarodva a kiállításához, az egyik téregység – rögtön a kondori világ egyik lényegre térve – művészetének *Klasszikus örökségére* utalt. A művészettörténethez, illetve a művészet múltjához való viszonyulás Kondor életművének (legyen az képzőművészeti vagy irodalmi) tanulmányozásakor különösen fontos. Érdeklődésének középpontjában a középkori és a reneszánsz mesterek voltak, s ez „elfordulást jelentett a hivatalos kultúrpolitika által elfogadott témáktól és stílusoktól” – olvashattuk a kiállítás vezetőszövegében. (A vezetőszöveg egyébként Kondor-festmények részleteivel illusztrált, igényes kivitelezésű molinókon kapott helyett.)

Mai szemmel már nem is könnyű elképzelni, Erdély Miklós visszaemlékezése azonban érzékelteti,¹ hogy milyen mérvű lázadást jelenthetett a hatvanas évek „rettentően békés háborújának” légkörében, a szűk levegőjű ötvenes évekből indulva bármilyen keresztény vagy klerikális vonatkozású művet, sőt ikonokat festeni. Erdély Miklós szerint „az a nagyon furcsa feszültség jellemezte a munkásságát, hogy a legerősebb tradicionalizmussal

támadta” az Erdély szerint „viszonylag haladó” – Bernáth és tanítványai által képviselt – posztimpreszionista és realista irányzatot.² Természetesen külön téregység jutott tehát *Kondor angyalainak*, illetve a *Szentek és prófétákról* készült grafikai, festői képeknek, sorozatoknak.

Láthattuk például az 1961-es kollázs- és olajtechnikával fára applikált, hármas tagolású *Katalin-oltárt*, de számos magángyűjteményből származó darabot is meg lehetett szemlélni, mint az 1966-os olajpasztellel festett *Kolostoralapítás I.*-et. Az egyik legizgalmasabb az 1972-es farostrá olajjal és ceruzával készített *Két kerub* című kép. Kondor itt a két angyalalakat a transzparens montázs szerkesztési módszerével egymásra rajzolja. Habár vonalvezetése eltér, de a szerkesztési módszere Vajda Lajos 1937-es *Barátok* című szénrajzát idézi.

Kevésbé frekvenciált részen, a kiállítás teremtől elkülönülő folyosófalon kaptak csak helyet azok a nyomtatott tablók, melyek Kondor művészetének középkori (ikonok és ikonosztázok, trecento táblaképek, késő góti-

¹ Erdély Miklós: *Kondor Béla, a korszak és az avantgárd.*

² Uo.

kus szárnyasoltárok) és (proto)reneszánsz (mint például Giotto, Leonardo, Dürer) analógiáit illusztrálták.

A kiállítás nem használta ki azt a lehetőséget, amely Kondor verseinek és festményeinek izgalmas párbeszédében rejlik. Az olyan sorok, mint „látom a fák kormos karjai hullt vasrudak bohókás zűrzavarát”, vagy „munkások mellbordázatuk rácsai szobogóznak a hataloméval. Ők a jövőnek mafla ácsai” pedig szinte adnák magukat egy ilyen kísérlethez.

Kondort nemcsak abban az értelemben nevezhetnénk „irodalmi” festőnek, hogy grafikáinak, festményeinek tetemes része magyar – láthattuk például *Zrínyi Miklós, a költő* 1965-os krétával készített portréját is vagy Babits Mihály *Veronika kendője* című verséhez készített monotípiáját – vagy világirodalmi vonatkozású, hanem ő maga is kiválóan írt, habár ezt éppen Pilinszky nem ismerte el.³

A kiállítás Kondor írói életművéről egy üvegtárló erejéig azért megemlékezett, melyben versesköteteinek példányait lehetett megnézni, de a falakon nem jelentek meg versei, prózaversei. A kiállítás második emeletének utolsó terme viszont jelentett némi kárpótlást, ahol többek között a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, késői periódusból származó József Attila-versillusztációkat (mint pl. *Ős patkány, Flóra, Medáliák, A Kozmosz éneke*) nézhettük meg. Kondor költészetének József Attila-i vonatkozásai is izgalmasak. József Attila *Nem én kiáltok* című versét például érdemes volna összeolvasni azzal a Kondor-sorral, amely így hangzik: „Az önismeretben mások tartásák a tükröt elibéd, ne saját kezvedben tartsd! Mert ez hiábavaló nézegetés.” Kondor önismeretének tükrét a kiállítás példái alapján is általa kedvelt, mesterként tisztelt írók, festők, zenészek tartották.

Az írói és festői életműben egyaránt megtaláljuk a nagy emberiségtémáknak kijáró romantikus-patetikus regiszterrel kevert játékos gúnyt, humort. „...majd romlott mocsárban, mint a dög / időként párolgó lélekkel járok / s hol itt, hol ott hullik csodálatos / jajgatásom” – írja Baudelaire-t és Pilinszkyt egyaránt parodizáló *Jancsi* című versé-

ben Pilinszky Jánosról (KONDOR 1987, 41. o.). Érdemes a vers mellé tenni azt az olajképet, amely a kiállítás második emeleti portrékat bemutató blokkjában szerepelt, s a költőt minden feltűnő karakterjegyet vagy egyediséget nélkülöző átlagemberként, könyöklő, melankolikus testtartásban, öltönyben, ősz hajjal, pátosz nélkül mutatja be. A kép nemileg mégis drámaivá a vörös háttér teszi, humorossá pedig a képbe lógó kép, a groteszk festői önidézet egy angyal vagy próféta lábáról, illetve köpenyéről.

Óriási (rész)téma a kondori életművön belül Kondor műszaki érdeklődése, ironiával és jövőféltséssel kevert technikai optimizmusa. Az ezzel kapcsolatos alkotások az *Ikarosz nyomában* című téregységben voltak láthatók.

„Jóllaktunk tegnap egy kis sörrel / Virslik lógtak az eredeti körül / gépmadarak szálltak le és föl / mindennap ez történt és hittük / hogy megszoktuk már az új / a rettentően békés háborút is / meg ezt a békét háborúval / de nem így történt, láthatjátok. / Sírni kell felebarátaim, de vihogtunk.” (*De vihogtunk*. KONDOR 1987, 191. o.) Habár az életút stációit némi szerencsével többnyire mindannyian bejárjuk, a kamaszkor arcon is látható hegei itt, Kondor személyiségében mintha nemcsak kívül, hanem belül sem hegedtek volna be. Mi viszont szerencsések vagyunk, hogy Kondor megmaradt a gyerekkor és a felnőttkor határán egyensúlyozó, soha semmibe sem belenyugvó, kíváncsi, a világ és saját kora visszásságait felszabadult humorral kifigurázó delejtű embernek.

Hivatkozott művek

- CZEIZEL Endre 2009. *A magyar festőművész-géniuszok sorsa*. Galenus Kiadó, Budapest.
- ERDÉLY Miklós: Kondor Béla, a korszak és az avantgárd. *Artpool.hu*, <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>. (Megtekintés: 2017. 10. 31.)
- KONDOR Béla 1987. *Képek (A)*. In: uő: *Angyal a város felett. Összegyűjtött versek Kondor-képekkel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NEMES NAGY Ágnes 2003. *Mindent tudunk*. In: *Nemes Nagy Ágnes összegyűjtött versei*. Osiris Kiadó, Budapest.

³ Uo.

TARTALOM

LECTORI SALUTEM		
Pröhle Gergely: <i>Nem volt hiábavaló</i>		1
IRÁNYTŰ		
Gáncs Péter: <i>Új szív – új lakóval</i>		3
TÁRGY – KULTÚRA		
Marosi Ernő: <i>A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma. A stílustörténettől a képtörténetig</i>		5
IDÉZŐJEL		
Bödecs László: <i>Megmarad • Értelmetlen</i>		18
Fenyvesi Félix Lajos: <i>Luther Márton • Magyar fényes csillagok • A tollat letettem</i>	30–31	
Kertész Eszter: <i>Hasonlat • Vihar után • Nyílik</i>		56
Lackfi János: <i>A lelkiösmeret szava. (Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv)</i>		72
TANÚK ÉS TANULSÁGOK		
Mányoki János: <i>Luther és az iszlám</i>		19
Németh Ildikó: <i>„Ki a közasztalhoz ülni nem kéntelen, segedelmezésre nem szorul”. Adalékok a soproni evangélikus diakóniai intézmények 19–20. századi történetéhez</i>		32
Kósa László: <i>Az egyházigazgatás története. A magyarországi evangélikusok egyházszerveződésének területi alakulása</i>		39
EVANGÉLIKUS MŰHELY		
<i>Egymásra halmozott traumák. Csepregi András és Forgách András asztali beszélgetése</i>		57
ISTEN MŰHELYE		
Kocsis Péter: <i>A helyes istenfélelem. Kísérlet a kereszt teológiájának gyakorlati alkalmazására Zsid 5,7–9 értelmezésében</i>		67
SZÓBIRODALOM		
Pröhle Gergely: <i>A reformáció és a magyar irodalom</i>		82
Sárközi Balázs Dezső: <i>„...és szólok én, mint éjiden a fa...” Pilinszky múltrekonstrukciós kísérlete? Emlékezeti helyek vizsgálata az Apokrifben</i>		91
Kézdy Pál: <i>A helyi irodalom átlépi a határokat. Beszélgetés Tor Eystein Övenással és Kovács katáng Ferencsel</i>		98
TALÁLKOZÁSOK		
Görgey Gábor: <i>Egy régi levélváltásról</i>		104
SZEMLE		
Kézdy Pál: <i>Norvég olvasónapló</i>		113
Modor Bálint: <i>Sárga, csilingelő</i>		117
Palkovics Bea: <i>Mindenki panasza</i>		119
Kézdi Beáta: <i>Léleksimogató. Gondolatok a Testről és lélekről című filmről</i>		120
Fenyvesi Félix Lajos: <i>Pécsi poétikalecke</i>		122
Horváth Orsolya: <i>Bibliai hermeneutika és interdiszciplinaritás</i>		123
Nagy Villó: <i>Biblia-image. A Bibliamúzeum megújult kiállításáról</i>		125
Molnár Eszter: <i>„Egyetlen kérésem a mindent változtatás”. Kondor Béla gyűjteményes kiállításáról</i>		126

BÖDECS LÁSZLÓ • CSEPREGI ANDRÁS • FENYVESI FÉLIX LAJOS • FORGÁCH ANDRÁS
• GÁNCS PÉTER • GÖRGEY GÁBOR • HORVÁTH ORSOLYA • KERTÉSZ ESZTER • KÉZDI
BEÁTA • KÉZDY PÁL • KOCSIS PÉTER • KÓSA LÁSZLÓ • KOVÁCS KATÁNG FERENC •
LACKFI JÁNOS • MÁNYOKI JÁNOS • MAROSI ERNŐ • MODOR BÁLINT • MOLNÁR
ESZTER • NAGY VILLÓ • NÉMETH IDIKÓ • TOR EYSTEIN ØVERÅS • PALKOVICS BEA •
PRÓHLE GERGELY • SÁRKÖZI BALÁZS DEZSŐ

